

Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1918-1920)

Bakı-1918

Tərtib, ingilis dilindən tərcümə və müqəddimə: Vilayət Quliyev

Kitabın çapa hazırlanmasında göstərdikləri yardıma görə professor *Səməd Seyidova*, filologiya elmləri namizədi *Asif Rüstəmliyə*, *Ülfət İbrahimova*, *Fərəh Gözəlovaya* və *Mehman Əliyevə* minnətdarlığımı bildirirəm.

V.Q.

“Azərbaycan Paris Sülh Konfransında” (1919 -1920) Bakı, “Ozan”, 2008. səh. 244.

Kitabda Azərbaycan Parlamentinin Sədri Ə.M.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə 1919-1920-ci illərdə Paris Sülh konfransında iştirak edən Azərbaycan Nümayəndə heyətinin ingilis və fransız dillərində yaydığı mühüm siyasi-tarixi sənədlərdən biri “Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyətinin Paris Sülh konfransından tələbləri” kitabçasının ingilis və fransız mətnləri, habelə ingilis dilindən azərbaycancaya tərcüməsi verilmişdir. Kitab tarixçilər, politoloqlar, geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN-5-9986-6864-4

A 4702060204 2008

On-047-08

Vilayət Quliyev - 2008
İndigo - 2008

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİ PARİS SÜLH KONFRANSINDA

Rusiya imperiyasının süqutundan sonra müsəlman Şərqiində yaranan ilk Avropa tipli dövlətin - Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcudluğu və gələcək taleyi təkcə xalqın tarixi seçiminə bağlı deyildi. Bu həmin dövrdə daha çox böyük dövlətlərin plan və niyyətlərindən, yeni dünya xəritəsini cızan siyasətçilərin istək və iradəsindən asılı idi.

Xalq öz sözünü demişdi. Azərbaycan vətəndaşları böyük məhrumiyyətlər və şəhid qanları bahasına imperiya asılılığından xilas olaraq azadlıq əldə etmiş, müstəqil, demokratik dövlət qurmağa başlamışdılar. Lakin xalqın tarixi seçiminin dünya birliyi tərəfindən vaxtında tanınmaması yeni təhlükələr doğururdu. Azərbaycan dövləti mövcudluğunun ilk günlərindən “vahid və bölünməz Rusiyani” keçmiş sərhədləri daxilində bərpa etmək istəyən sovet imperializminin müstəmləkəsinə çevrilmək qorxusu ilə üz-üzə qalmışdı.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucuları bu təhlükəni aydın şəkildə hiss edirdilər. Buna görə də hər vasitə ilə gənc cümhuriyyətinin üzlaşdığı ciddi problemləri dünya birliyinin diqqətinə çatdırmağa, beynəlxalq hüququn subyektivi olan müstəqil dövlət kimi tanınaraq zəruri siyasi təminatlar və təhlükəsizlik qarantiyaları əldə etməyə çalışırdılar.

Rusiya, Osmanlı və Avstriya-Macaristan imperiyalarının süquta uğradığı, yeni milli dövlətlərin meydana çıxdığı, dünya miqyasında tamamilə fərqli siyasi mənzərənin yarandığı 1918-ci ildə bu xüsusi ilə vacib idi. Belə bir tarixi məqamda dünya birliyi, ilk növbədə isə Avropa ilə qarşılıqlı maraqlara əsaslanan intensiv siyasi-diplomatik münasibətlərin qurulmasına, xalqın və ölkənin Avropada tanıtılmasına ciddi ehtiyac vardı.

Azərbaycandan Avropaya orta əsrlərdə də diplomatik heyətlər göndərilmişdi. Lakin belə elçilər bir qayda olaraq öz hökmdarlarının iradəsini Avropa monarxlarına, Avropa saraylarına çatdırmaq üçün illərə davam edən ağır və üzücü səfərlərə çıxırdılar. 1918-ci il dekabrın 7-də fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Parlamentinin qərarı ilə Parisə - Versal Sülh konfransına göndərilən nümayəndə heyəti isə xalqın iradəsini, onun müstəqillik əzmini ifadə etmək, bu müstəqilliyi dünyaya tanımaq və qəbul etdirmək missiyasını öz üzərinə götürmüşdü.

XX yüziliyin görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Hədinin dərin kədər və təəssüf dolu “Qoymuş miləl imzasını övraqi-həyata, Yox millətimin xətti bu imzalar içində” - misralarının yazıldığı vaxtdan cəmi bir neçə il keçirdi. Və bu bir neçə ilin içərisində sürətlə dəyişən, inkişaf edən, mövcud siyasi reallıqdan yararlanaraq milli dövlətini quran Azərbaycan xalqı tarixin və həyatın səhifələrində layiqli yerini tutmaq üçün yeni dünyanın taleyinin həll olunduğu Parisə - Versal Sülh konfransına öz Nümayəndə heyətini göndərirdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti XI Qırmızı ordunun işğalına uğrayana qədər (əslində bundan sonra da) Nümayəndə heyəti öz ölkəsini, onun qədim tarix və mədəniyyətini, geniş iqtisadi imkanlarını, bu xalqın doğma torpaqlarında azad və müstəqil yaşamaq haqqını tanıtmaya üçün mühüm işlər görmüşdü. Heyət üzvləri Azərbaycan, ingilis, fransız, rus və b. dillərdə kitab və broşuralar yazıb çap etdirmiş, Sülh konfransında təmsil olunan ölkələrin siyasi və diplomatik elitası ilə əlaqələr qurmuş, Qərbi Avropa mətbuatının imkanlarından yararlanmağa çalışmışdılar.

Nümayəndə heyəti üzvləri eyni zamanda Versal konfransında cərəyan edən proseslər, aparılan danışıqlar, keçirilən görüş və müzakirələr barəsində öz hökumətlərini ardıcıl məlumatlandırmış, çağdaş Avropa siyasi reallığından çıxış edərək bir sıra qiymətli tövsiyələr vermişdilər. Təəssüf ki, ilk Cümhuriyyətimizin şərəfli siyasi və diplomatik mübarizə salnaməsini əks etdirən bütün bu sənədlər onilliklər boyu hamıdan, hətta tarixşünas alim və mütəxəssislərdən də gizli saxlanmışdır. Lakin bəşəriyyətin ən qədim kitablarından biri olan Bibliyada deyildiyi kimi, “elə gizlin yoxdur ki, axırda aşkar olmasın”.

Yalnız Azərbaycan yenidən müstəqilliyə qovuşduqdan sonra görkəmli dövlət xadimi və diplomat, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından biri Əli Mərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə 1918-20-ci illərdə İstanbulda və Parisdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan diplomatik missiyası haqqında bir sıra mənbələr əşkara çıxarılmış və ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Həsən Həsənovun rəhbərliyi altında hazırlanan “İstanbulda diplomatik söhbətlər” (Bakı, 1995, rus dilində), Vilayət Quliyevin Azərbaycan və rus dillərində geniş müqəddimə ilə çap etdirdiyi “Parisdən məktublar” və “Письма из Парижа” (Bakı, 1998) kitabları bu baxımdan ilk addımlar idi.

Həmin kitablarda diplomatik missiyanın Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin tanınması ilə bağlı mərkəzi hökumətlə apardığı yazışmalar öz əksini tapmışdır. Paris Sülh konfransındakı Azərbaycan Nümayəndə heyətinin fəaliyyətinin başqa bir sahəsini isə sırf elmi tədqiqatçılıq və siyasi təbliğat təşkil edirdi. Azərbaycanın Avropada çox az tanındığı XX yüzilliyin əvvəllərində belə təbliğati fəaliyyətə böyük ehtiyac vardı. Heyət üzvlərinin bu məqsədlə 1919-cu ildə Parisdə ingilis və fransız dillərində çap etdirdikləri və indi də əhəmiyyətini itirməyən “Qafqaz Azərbaycanı Nümayəndə heyətinin Paris Sülh konfransından tələbləri” kitabı orijinal mətnlər və Azərbaycan dilinə tərcümədə oxuculara təqdim olunur.

Paris Sülh konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin öz hökumətinə göndərdiyi hesabatlara və Avropa ölkələrində müxtəlif Qərb dillərində çap etdirdiyi tanıtma xarakterli məlumatlara keçməmişdən əvvəl, ürəkləri vətənə və xalqa məhəbbətlə dolu olan, milli dövlət qurmanın qururunu birincilər sırasında yaşayan missiya üzvləri haqqında qısa bioqrafik məlumatları açıqlamaq yerinə düşərdi.

NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİNİN TƏRKİBİ

Azərbaycan Cümhuriyyətini Paris Sülh konfransında təmsil edən Nümayəndə heyətinin tərkibinə ölkənin tanınmış ictimai-siyasi xadimləri və görkəmli ziyalılar daxil idilər. Onlar Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasına qəlbən bağlı olduqlarını, milli istiqlal uğrunda əzmlə mübarizə apardıklarını fəaliyyət və bioqrafiyaları ilə dönə-dönə sübut etmişdilər.

Nümayəndə heyətinin başçısı, XX əsrin əvvəllərində yalnız azərbaycanlıların deyil, çar Rusiyasındakı türklərin və müsəlmanların sınınmış lideri kimi tanınan **Əli Mərdan bəy Topçubaşov (1861-1934)** Tiflisdə zadəgan ailəsində doğulmuş, Sankt-Peterburq universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdi. Bir müddət vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdu. 1897-ci ildə məşhur neft milyonçusu və metsenat H.Z.Tağıyevin maddi vəsaiti hesabına nəşr olunan "Kaspi" qəzetinin redaktoru kimi geniş ictimai-siyasi və ədəbi-publisistik fəaliyyətə başlamışdı. Onun redaktorluğu dövründə qəzet çarizm istibdadı şəraitində ən elementar hüquqları tapdanan Azərbaycan xalqının rüpuruna çevrilmiş, demokratik ruhlu və milli əqidəli ziyalıları öz ətrafına toplamışdı.

1905-ci il Birinci rus inqilabından sonra Ə.M.Topçubaşov bütün Rusiya türklərinin və müsəlmanlarının lideri kimi daha ardıcıl və prinsipial siyasi fəaliyyəti ilə tanınmışdı. O, Rusiya müsəlmanlarının 1904-07-ci illərdə keçirilən I-III qurultaylarının əsas təşkilatçılarından və rəhbərlərindən biri olmuş, Üçüncü qurultayın qərarı ilə yaradılan Ümumrusiya müsəlmanları partiyasının—"İttifaqi-Müslüm"ün ("Musulmanskiy soyuz") Məramnamə və Nizamnaməsini hazırlamış, onun Mərkəzi Komitəsinin üzvü seçilmişdi.

1906-cı ildə Bakı quberniyasından Birinci Dövlət Dumasına deputat seçilən Ə.M.Topçubaşov Müsəlman fraksiyasını yaratmış və ona rəhbərlik etmişdi. Çar İkinci Nikolay tərəfindən Dumanın qovulmasına etiraz bildirən məşhur "Vıborq Bəyannaməsi"ni imzalayan 200 deputat içərisində azərbaycanlı siyasi xadim də var idi. Çarizmin süqutundan sonra 1917-ci ilin mayında Rusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayının keçirilməsində və burada türk-müsəlman əhalinin Rusiya ilə gələcək münasibətləri barəsində bir sıra prinsipial qərarların qəbul edilməsində Ə.M.Topçubaşovun böyük rolu olmuşdu.

Həmin dövrdə o, eyni zamanda Bakıda Transqafqaz Müsəlman ictimai-siyasi təşkilatlarının koordinasiya mərkəzi olan İcraiyyə Komitəsinin işinə də rəhbərlik edirdi. 1918-ci il iyunun 17-də baş nazir Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə təşkil olunan ikinci hökumət kabinetində Ə.M.Topçubaşov portfelsiz nazir vəzifəsini tutmuş, həmin il avqustun 22-də isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Fövqəladə və Səlahiyyətli Naziri kimi Osmanlı imperiyasının paytaxtı İstanbula göndərilmişdi. 1918-ci ilin dekabrında Azərbaycan Parlamenti özünün ilk iclasında onu sədr seçmişdi. Həmin il dekabrın 28-də Parlamentin yekdil qərarı ilə Paris Sülh konfransında Azərbaycan Nümayəndə heyətinin başçısı təyin olunmuşdu.

Diplomatik missiyada Ə.M.Topçubaşovun müavini olan **Məmməd Həsən Hacınski (1875-1931)** Bakı real məktəbində və Peterburq Yol Mühəndisləri İnstitutunda təhsil almış, uzun müddət Bakı Dumasında şəhər tikintisi idarəsinə başçılıq etmişdi. O, həm də Ə.M.Topçubaşovla birlikdə Müsəlman ictimai-siyasi təşkilatları İcraiyyə Komitəsinin rəhbərlərindən biri idi. Sonralar “Müsəvat” sıralarına keçən M.H.Hacınski bu partiyanın I qurultayında Mərkəzi Komitə üzvü seçilmişdi. F.Xan-Xoyskinin qurduğu birinci hökumətdə xarici işlər, ikinci hökumətdə isə maliyyə naziri vəzifələrini tutmuşdu. Azərbaycan Parlamentinin üzvü idi.

Nümayəndə heyətinin üzvü **Əkbərağa Şeyxülislamov (1881-1961)** İrəvan gimnaziyasının və Peterburq Yol Mühəndisləri İnstitutunu bitirmişdi. Transqafqaz Seyminin üzvü, Transqafqaz hökumətində daxili işlər nazirinin müavini olmuşdu.

Siyasi fəaliyyətini menşevik istiqamətli “Hümmət” partiyasında davam etdirirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasını elan edən İstiqlal Bəyannaməsini imzalayanlar içərisində Ə.Şeyxülislamov da var idi. O, Fətəli xan Xoyskinin ilk hökumətində torpaq və əmək naziri kimi çalışmışdı. Parlamentdə sosialist fraksiyasını təmsil edirdi.

Nümayəndə heyətinin üzvü **Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939)** tanınmış publisist və ictimai xadim idi. Paris Ali Hüquq Məktəbində və Sorbonna universitetində mükəmməl hüquq təhsili almışdı. XX əsrin əvvəllərində “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi” qəzetlərinin redaktoru olmuş, 1905-ci ildə Azərbaycanda ilk siyasi partiya sayılan “Difai”ni qurmuşdu. Rusiya gizli polisinin təqibləri nəticəsində 1909-cu ildə Osmanlı imperiyasına -Türkiyəyə mühacirət etdikdən sonra burada “İttihad və Tərəqqi” partiyasının liderləri ilə yaxınlaşmış, “Türk yurdu” və “Türk ocağı” təşkilatlarının qurucuları sırasında yer almışdı. O, eyni zamanda İstanbul universitetinin rus ədəbiyyatı professoru və Osmanlı Məclisi-Məbusanının (Parlament) üzvü kimi elmi-siyasi fəaliyyət göstərmişdi. Ə.Ağaoğlu 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanın siyasi məsələlər üzrə müşaviri kimi Azərbaycana gəlmiş, burada Parlamentə üzv seçilmişdi. Lakin İstanbuldakı ingilis işğal qüvvələri “İttihad və Tərəqqi” liderləri ilə yaxınlığına görə Ə.Ağaoğlunun Parisə getməsinə imkan verməmişdi. O, 1919-cu ildə İstanbulda həbs olunmuş və Malta adasına sürgün edilmişdi.

Nümayəndə heyətinin məsləhətçisi **Ceyhun bəy Hacıbəyli (1889-1962)** Paris Siyasi Elmlər məktəbində və Sorbonnada təhsil almışdı. İstedadlı publisist və gözəl musiqiçi idi. Böyük qardaşı **Üzeyir Hacıbəyli (1885-1948)** ilə birlikdə ilk Azərbaycan operası “Leyli və Məcnun”u bəstələmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra hökumət ofisi özünün-rus dilində çıxan “Azərbaycan” qəzetinin redaktoru olmuşdu. Rus-dilli Bakı və Qafqaz mətbuatında ciddi ictimai-siyasi problemlərə, mədəniyyət, təhsil, qadın azadlığı və s. məsələlərə dair çoxsaylı məqalələri dərc edilmişdi.

Nümayəndə heyətinin məsləhətçisi **Məhəmməd Məhərrəmov (1885-1982)** İrəvan gimnaziyasını bitirmiş, gənc yaşlarından İrəvan azərbaycanlılarının (eyni adlı xanlığın mərkəzi olan bu Azərbaycan şəhəri 1918-ci ildə yeni yaranan Ermənistan Respublikasının paytaxtı elan olunmuşdu) təmsilçilərindən biri kimi tanınmışdı. 1917-ci ilin noyabrında İrəvan quberniyasından Rusiya Müəssislər Məclisinə nümayəndə seçilmişdi. Transqafqaz Seyminin üzvü olmuş, Milli Xartiyanı - İstiqlal Bəyannaməsini imzalayanlar sırasında yer almışdı. Azərbaycan Parlamentində Sosialist fraksiyasının üzvü idi.

Heyətinin başqa bir məsləhətçisi **Miryaqub Mirmehdiyev (1887-?)** Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş, Bakıda vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdu. Azərbaycan Parlamentinə "İttihad" partiyasından üzv seçilmişdi

1919-cu ilin avqustunda Parlamentin Sosialist fraksiyası Nümayəndə heyəti tərkibindəki üzvlərinin rotasiya qaydası ilə əvəzlənməsi barəsində qərar çıxarmış və M. Məhərrəmovun yerinə **Abbas bəy Atamalibəyov (1892-1962)** Parisə göndərmişdi. Lakin həmin dövrdə heyətin başqa bir üzvü - M.H.Hacinski artıq Azərbaycana qayıtdığından həm M.Məhərrəmovun, həm də A.Atamalibəyovun Parisdə qalmaları məqbul sayılmışdı. Peterburq Kadet korpusunda ali hərbi təhsil almış A.Atamalibəyov Nümayəndə heyətinin ən gənc üzvü kimi digər işlərlə yanaşı həm də missiyanın katibi vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü.

Nümayəndə heyətinin texniki tərkibinə əməkdaşlar - **Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940)**, **Viktor Marçevski**, katiblər - Səfvət Məlikov və Ələkbərbəy Topçubaşov, tərcüməçilər - A.Qafarov (fransız dili), Q.Qafarova (ingilis dili), H.Məmmədov (fransız və türk dilləri) daxil idilər. Rəşid bəy Topçubaşov sədrin şəxsi katibi vəzifəsini yerinə yetirirdi. Lakin Nümayəndə heyətinin əməkdaşı Ə. Hüseynzadə də Ə.Ağaoğlu kimi "İttihad və Tərəqqi" partiyası ilə əməkdaşlıqda təqsirləndirildiyinə görə Sülh konfransına viza ala bilməmişdi. S. Məlikov isə Azərbaycanın Osmanlı imperiyasındakı diplomatik təmsilçisi kimi İstanbulda qalmalı oldu.

Azərbaycan heyəti hələ İstanbulda ikən ciddi şəkildə təşkilatlanmış və üzvlər arasında dəqiq iş bölgüsü aparılmışdı. Heyətin tərkibində üç bölmə-siyasət və milli məsələlər, iqtisadiyyat və kommertiya, təbliğat və məlumat bölmələri yaradılmış, üzvlər ixtisas və maraq səviyyələrinə uyğun şəkildə həmin qurumlarda fəaliyyətə cəlb olunmuşdular.

Eyni zamanda Nümayəndə heyətinin hər bir üzvünün görəyi konkret iş, məsuliyyət daşıyaçağı konkret sahə də müəyyən olunmuşdu. Sədr Ə.M.Topçubaşov ümumi rəhbərliklə bir sırada siyasi məsələlər və memorandum hazırlanması üçün məsul idi. O, həm də heyətin təşkilatı işlərinə və maliyyə vəsaitinin təyinatı üzrə xərcələnməsinə nəzarət edirdi.

Sədrin müavini M.H.Hacinski missiyanın xəzinədarı idi. Eyni zamanda iqtisadiyyat və maliyyə bölməsinin işinə rəhbərlik edir, Azərbaycan hökuməti adından Fransanın və digər Avropa ölkələrinin biznes dairələri və ayrı-ayrı iş adamları ticari-

iqtisadi danışıqlar aparırdı. Ə.Şeyxülislamov daha çox sərhəd məsələləri ilə məşğul olur, Azərbaycana dair statistik göstəricilərin, xəritə və diaqramların hazırlanmasını təşkil edir, nəhayət Nümayəndə heyətinin arxiv və kitabxanasının yaradılması üçün məsuliyyət daşıyırdı.

M.Məhərrimov xalq təsərrüfatı və əkinçiliklə bağlı məsələlər üçün cavabdeh idi, eyni zamanda iclas və danışıqların protokollarının Azərbaycan türkcəsində yazılmasını təmin edirdi. Ticarət və sənaye məsələləri ilə məşğul olan M.Mirmehdiyevin vəzifələri sırasına heyətin maliyyə hesabatlarının yoxlanması da daxil idi. Ə.Ağaoğlu və C.Hacıbəyli isə daha çox informasiya və təbliğat məsələləri ilə məşğul olmalı, Fransa ictimaiyyəti və fransız mətbuatı ilə əlaqələr qurulmasına kömək etməli idilər. Hər ikisinin Fransada təhsil almaları, fransız dilinə və mədəniyyətinə mükəmməl yiyələnmələri üzərlərinə qoyulan vəzifəni uğurla həyata keçirəcəyinə təminat yaradırdı.

Nəhayət, Ə.Hüseynzadə Azərbaycanla bağlı tarixi-etnoqrafik və ədəbi materialların seçilməsi və təbliğatda onlardan istifadə edilməsi üçün məsul idi. Təəssüf ki, Nümayəndə heyəti Parisə tam tərkibdə gedə bilmədiyindən iş bölgüsündə müəyyən dəyişikliklər aparılması zərurəti yarandı. Bütövlükdə isə heyətin hər bir üzvü lazım bilinən və tapşırılan hər bir işin öhdəsindən gəlməyə tamamilə hazır idi.

NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİ NƏYƏ NAİL OLDU?

Sülh konfransı Azərbaycan Nümayəndə heyəti hələ İstanbulda olarkən - 1919-cu il yanvarın 18-də işə başlamışdı. Azərbaycan parlamentarları Müttəfiq dövlətlərin təmsilçiləri ilə uzun və üzücü yazışmalardan sonra yalnız aprelin 22-də Fransa paytaxtına yola düşmüş və mayın 7-də Parisə çatmışdılar. Əslində heyət üzərinə qoyulan vəzifələrin icrasına hələ İstanbulda başlamışdı. Burada bir tərəfdən çar Rusiyasının süqutundan sonra yaranan yeni müstəqil dövlətlərin - Gürcüstan, Ukrayna, Şimali Qafqaz Dağlılar Respublikası nümayəndələri, o biri tərəfdən isə ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya təmsilçiləri ilə danışıqlar aparılmış, Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqil dövlət kimi beynəlxalq miqyasda tanındılması istiqamətində ilk addımlar atılmışdı.

Parisə gəldikdən dərhal sonra Nümayəndə heyəti bir neçə istiqamətdə fəaliyyətə başlamışdı. İstər sədr Ə.M.Topçubaşov, istərsə də missiyanın səlahiyyətli üzvləri fəal siyasi danışıqlar aparır, öz ölkələrinin tarixi, mədəniyyəti, iqtisadi resursları, qonşu dövlətlərlə münasibətləri barəsində təbliğati xarakterli materiallar yayır, mürəkkəb beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycanın müstəqilliyinə müəyyən təminatlar almağa çalışırdılar.

Azərbaycan istiqlalının birinci ildönümü günündə - 1919-cu il mayın 28-də Nümayəndə heyəti ABŞ prezidenti, I Dünya müharibəsindən sonra yeni dünya düzeninin əsasını təşkil edən məşhur prinsiplərin müəllifi Vudro Vilson tərəfindən qəbul olunmuşdu. Həmin görüşdə V.Vilson Rusiya əsarətindən xilas olmuş xalqların

dövlət müstəqillikləri ilə bağlı ABŞ-ın öz üzərinə hər hansı bir təhəddüd götürə bilməyəcəyini, ümumiyyətlə, dünyanın kiçik dövlətlərə parçalanmasında lüzum görmədiyini bildirmişdi. Görüşün konkret nəticəsi olmasa da, həmin dövrdə dünyanın super güclərindən biri kimi tanınan ABŞ-ın prezidenti ilə görüş faktının özü ümumən uğurlu başlanğıc sayıla bilərdi.

Gənc Azərbaycan dövlətini Avropada təmsil etmək məsuliyyətini üzərinə götürən Nümayəndə heyəti, ilk növbədə isə daha böyük təcrübəyə malik olan Ə.M.Topçubaşov tezliklə özlərini siyasi proseslərdən yaxşı baş çıxaran, şəraitə uyğun addımlar atmağı və düzgün qərarlar qəbul etməyi bacaran diplomatlar kimi göstərə bildilər. Təsadüfi deyil ki, Ə.M.Topçubaşov Bakıya, Nazirlər Şurasının sədrinə göndərdiyi məlumatlarda təkcə gördükləri işlərdən bəhs etmir, həm də çağdaş Avropa təcrübəsinə dayanaraq ölkəsinin rəhbərliyinə dövlət quruculuğu, xarici və daxili siyasət, idarəçilik, beynəlxalq münasibətlər və s. bağlı qiymətli məsləhət və tövsiyələr verirdi. Paris mühitindən və Sülh konfransından yalnız Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin rəsmi tanınması üçün yox, həm də ölkədə demokratik, sivil, Qərbi standartlarına və demokratik dəyərlərə cavab verən bir dövlət qurmaq üçün istifadə olunurdu.

Nümayəndə heyəti Azərbaycanın siyasi və iqtisadi maraqlarından çıxış edərək fəal, mütəhərrik siyasət yürüdü. Bu siyasətin əsasını milli müstəqilliyinin böyük dövlətlər tərəfindən mümkün qədər tez tanınması və təhlükəsizliklə bağlı etibarlı təminatın əldə olunması təşkil edirdi. Konfransa hazırlıq mərhələsində diplomatik missiyamızın söyləri nəticəsində Azərbaycan Cümhuriyyətinin ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İtaliya, İran, Osmanlı imperiyası və başqa dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlər qurması istiqamətində bir sıra ilkin təşəbbüslər göstərilmişdi.

Azərbaycanın istiqlalına zəmanətin yalnız Avropada deyil, həm də okeanın o tayında - ABŞ-da olduğunu yaxşı başa düşən Ə.M.Topçubaşov qısa müddət ərzində amerikalılarla işgüzar münasibətlər yaratmağa nail olmuşdu. Vəkil V.Çandler və Amerika yəhudi icmasının nümayəndəsi M.Robinovla müqavilə bağlanmış, onlara ABŞ və Kanadada Azərbaycanın maraqlarını təmsil etmək səlahiyyəti verilmişdi. Parisdə Azərbaycan haqqında ingilis və fransız dillərində çap olunan kitabların bir qismi hələ 1919-cu ildə bu ölkələrə göndərilmişdi.

Uzaqgörən siyasətçi kimi Ə.M.Topçubaşov ABŞ və Avropada Azərbaycan lobbisinin yaradılmasını ölkəsinin dünya miqyasında geniş tanınmasının, habelə onun siyasi və iqtisadi maraqlarının daha etibarlı qorunmasının qarantı sayırdı. Nümayəndə heyətinin səyi nəticəsində hələ 1919-20-ci illərdə Azərbaycanın tarixi keçmiş, ölkənin zəngin təbii sərvətləri, bölgədə bir əsrdən çox davam edən rus işğalı və onun nəticəsi kimi meydana çıxan erməni zülmü, Qafqazdakı qonşularla münasibət, erməni-azərbaycanlı qarşudumasını şərtləndirən amillər, 1918-ci ildə Bakıda daşnak-bolşeviklər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən dəhşətli soyqırım və s. barəsində Avropa ölkələrində müəyyən obyektiv məlumatlar yaymaq mümkün

olmuşdu. Bütün bunlar isə öz növbəsində həm Azərbaycanın Qərbdə qismən obyektiv şəkildə tanınmasına imkan yaratmış, həm də ölkəmiz və xalqımız barəsində qərəzli rus-erməni qaynaqlarının təsiri ilə formalaşmış yanlış təsəvvürlərin az da olsa aradan qaldırılmasına kömək etmişdi.

Sülh konfransında Azərbaycan diplomatları yalnız öz ölkələrinin deyil, bütün Qafqazın müstəqilliyi və siyasi-mənəvi birliyi uğrunda mübarizə aparırdılar. İstər İstanbulda, istərsə də Parisdə məhz azərbaycanlı siyasilər bu gün geniş yayılmış ifadə ilə desək, “Qafqaz evi” ideyasının qızğın tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Azərbaycan Nümayəndə heyəti mühüm sənədlərin qəbulu zamanı ümumqafqaz maraqlarına əsaslanaraq Gürcüstan və Dağlılar Respublikasının nümayəndələri ilə əlbir fəaliyyət göstərirdi. Təəssüf ki, bizim günlərdə olduğu kimi həmin dövrdə də ermənilər “Qafqaz evinə” münasibətdə destruktiv mövqe tutduqlarından region xalqlarının siyasi-iqtisadi və mənəvi birliyi üçün son dərəcə vacib olan bu ideyanı həyata keçirmək mümkün olmamışdı.

Nümayəndə heyətinin Parisdəki səkkiz aylıq gərgin və səmərəli fəaliyyəti öz bəhrəsini verdi - 1920-ci ilin yanvarın 11-də Versal konfransının Ali Şurası Azərbaycanın və Gürcüstanın yeni müstəqil dövlətlər kimi de-fakto tanınmaları barəsində qərar qəbul etdi. Həmin tarixi hadisənin iştirakçılarından olan Miryaqub Mirmehdiyev sonralar yazırdı: “Bu iki ölkənin nümayəndəsi xarici işlər nazirliyinə (Fransa xarici işlər nazirliyi nəzərdə tutulur-V.Q.) dəvət olundu. Orada müsyö Kambon Konfrans adından hörmət əlaməti olaraq onlara öz minnətdarlığını bildirdi. Müsyö Kambon bəyan etdi ki, Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə rəsmi olaraq müstəqil dövlətlər kimi tanınmışlar. Bu andan başlayaraq hər iki ölkə rəsmi surətdə Ali Şura ilə əlaqəyə girə bilər, öz ehtiyaclarını, qeydiyyatata alınmalarını, konfransın iclaslarında qanuni haqlarını, bərabərhüquqlu üzv olmalarını tələb edə bilərlər. Bundan başqa, Kambon bildirdi ki, bu dövlətlərin hökumətlərinin tanınması aktı, eyni zamanda onların Rusiyadan ayrılmasının tanınması ilə müşayiət olunmalıdır. Buradan çıxış edərək demək olar ki, Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları bu gündən etibarən suveren dövlətlər hesab ediləcəkdir”.

Bir həftə sonra - yanvarın 19-da Ali Şuranın hökumət başçılarının iştirakı ilə keçirilən iclasında həmin qərar yenidən, bu dəfə daha yüksək səviyyədə təsdiqləndi. İclasda çıxış edən Nümayəndə heyətinin başçısı Ə.M.Topçubaşov və missiyanın müşaviri M.Məhərrəmov Avropa ölkələrinin müəyyən hərbi-iqtisadi yardım göstərəcəkləri təqdirdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamağa və qısa müddət ərzində inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməyə qadir olduğunu bildirdilər. Tarixçi alim Cəmil Həsənlinin belə bir fikri ilə razılaşmaq lazımdır ki, “1920-ci ilin yanvarında Paris Sülh konfransında Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi cəhətdən tanınması Ə.M.Topçubaşov başda olmaqla Azərbaycan nümayəndələrinin uğurlu diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi hesab olunmalıdır”.

Beləliklə, Azərbaycan Cümhuriyyəti “de-fakto” tanındı. Qarşıda duran əsas məsələ yeni müstəqil dövlətin “de-yure” tanınmasına və beynəlxalq birliyin təminə nail olmaqdır. Lakin bu yalnız Parisdəki Azərbaycan Nümayəndə heyətindən asılı məsələ deyildi. Çox şeyi Qərbin və ABŞ-ın yeni müstəqil dövlətlərə münasibəti həll edirdi. Birinci dünya müharibəsi nəticəsində üç imperiyanın - Osmanlı, Rusiya və Avstriya-Macarıstan imperiyalar süqutu dünyanın siyasi xəritəsinin yenidən düzənlənməsini tələb edirdi. Kiçik, lakin geosiyasi baxımdan son dərəcə əlverişli mövqedə yerləşmiş zəngin Azərbaycana bu siyasi xəritədə yer tapılacaqdımı? Dünyanın böyük dövlətləri bolşevik Rusiyasının əski çar imperiyasını öz köhnə sərhədləri daxilində bərpa etməsinə imkan verəcəkdilərimi? Təəssüflər olsun ki, bəzən dövlət müstəqilliyi üçün yalnız xalqın azadlıq arzusu, hətta onun axıtıldığı şəhid qanları da kifayət etmir...

NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİNİN TALEYİ

Nümayəndə heyətinin səylərinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqının yüz illik rus əsarətindən sonra nəhayət, müstəqil yaşamaq, milli dövlətini qurmaq, torpağının və taleyinin sahibi olmaq ümidləri doğrulmadı. “Vahid və bölünməz Rusiya” şüarına münasibətdə ağqvardiyaçılarla eyni mövqedə dayanan bolşeviklər 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanı yenidən işğal etdilər. Cümhuriyyət mövcudluğunun 23-cü ayında süqut etdi. Parisdə çətinlik və məhrumiyyətlərə qatlaşaraq Azərbaycan davası aparan Nümayəndə heyətinin Vətənə gedən yolları həmişəlik bağlandı. Lakin 1920-ci ilin mayın əvvəllərində Azərbaycanın sovetləşməsi haqqında Sülh konfransında eşitdikləri acı və sarsıdıcı xəbər onları müstəqillik uğrunda mübarizədən əsla çəkəndirmədi.

Artıq həmin ilin sentyabrında Ə.M.Topçubaşov Cenevrədə Millətlər Liqasına təqdim etdiyi memorandumda müstəqil yaşamaq yolunu seçmiş və Paris Sülh Konfransında “de-fakto” tanınmış Azərbaycan Cümhuriyyətinin bolşeviklər tərəfindən işğalı faktına diqqəti cəlb edir və Liqanın bu kobud hərbi-siyasi müdaxilə aktına münasibət bildirməsini zəruri sayırdı. Eyni ilin noyabr ayında o, Millətlər Liqasının toplantısında çıxış edərək bir daha Azərbaycanın işğalı məsələsini gündəliyə gətirmişdi. Ə.M.Topçubaşovun 1920-ci ildə Genyua və Lozanna, 1923-cü ildə isə London konfranslarında hərbi təcavüzə məruz qalmış Azərbaycan dövlətinin səlahiyyətli təmsilçisi kimi etiraz çıxışları nəticəsiz qalmamışdı. Məsələn, Genyua konfransı bolşeviklərin Azərbaycan adından danışmaq haqqı olmadığı barəsində bəyanat qəbul etmişdi. Rusiya imperiyasından olan siyasi mühacirlər arasında kifayət qədər yaxşı tanınan Ə.M.Topçubaşov özünün çoxsaylı məqalə və çıxışlarında bir tərəfdən dünya ictimaiyyətinin diqqətini Azərbaycanın tapdanmış haqlarına cəlb etməyə çalışır, o biri tərəfdən isə hər vasitə ilə mühacirət dairələrinin, ilk növbədə isə keçmiş Qafqaz respublikaları təmsilçilərinin qarşılıqlı əməkdaşlıq və işbirliyini qurmağa, mövcud əlaqələri möhkəmləndirməyə çalışırdı. Onun təşəbbüsü və

rəhbərliyi ilə artıq 1921-ci ilin iyununda Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın mühacirətdəki səlahiyyətli nümayəndələri Qafqaz regionunun taleyi ilə bağlı məsələlərdə siyasi və iqtisadi müttəfiqlik mövqeyindən çıxış etməyi qərara almışdılar.

Azərbaycan siyasi mühacirləri arasında birlik və həmrəyliyin əldə olunması, vahid güc mərkəzinin yaradılması üçün də Ə.M.Topçubaşov bu dövrdə az iş görməmişdi. O, Avropa ölkələrindəki azərbaycanlı siyasi mühacirlərlə Türkiyədəki Azərbaycan Milli Mərkəzi arasında yaranmış ixtilafın qismən aradan qaldırılması da məhz Ə.M.Topçubaşovun nüfuzu və iradəsi sayəsində mümkün olmuşdu. 1928-ci ildə Parisdə M.Ə.Rəsulzadə ilə danışıqlardan sonra rəhbərlikdəki paralelliyə son qoyulmuş, mühacirətin vahid mərkəzdən idarə olunması prinsipi bundan sonra nisbətən ardıcıl şəkildə həyata keçirilməyə başlanmışdı.

Ə.M.Topçubaşov Azərbaycanın müstəqilliyini görə bilməsə də, 1905-ci ildən etibarən uğrunda ardıcıl və dönmədən mübarizə apardığı ideyalardan birinin gerçəkləşməsinin şahidi olmuşdu. 1934-cü ilin iyununda onun da iştirakı ilə mühacirətdəki azərbaycanlı, gürcü, erməni, dağlı və başqa Qafqaz xalqlarının təmsilçiləri Qafqaz Konfederasiyası Paktının yaradılması haqqında sənədi imzalamışdılar. 1934-cü il noyabrın 5-də son dərəcə mütəvazi həyat keçirdiyi Parisdə dünyaya gözlərini yuman Ə.M.Topçubaşovun ölümü milli və siyasi mənsubluğundan asılı olmayaraq mühacirət dairələrində ümumi itki kimi qarşılanmışdı. Qafqaz mühacirətinin müştərək orqanı sayılan "Prometey" jurnalı azərbaycanlı siyasi xadimin vəfatına ayrıca nömrə həsr etmişdi.

1919-cu ilin avqustunda Bakıya iki aylıq ezamiyyətə gələn Nümayəndə heyəti sədrinin müavini M.H.Hacinski bir daha geriye - Parisə dönməmişdi. Ə.M.Topçubaşov Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası sədrinə ünvanladığı məktubda paytaxtda ona heç bir vəzifə həvalə edilməməsini, iki aydan sonra mütləq geri göndərilməsini israrla xahiş edirdi. Görünür, o, M.H.Hacinskiyə kifayət qədər yaxşı tanıdığından belə qəti və israrlı mövqe tutmuşdu. Çünki Bakıya qayıtdıqdan sonra siyasi mübarizələrin və hakimiyyət davasının mərkəzində dayanan Hacinski bir neçə aydan sonra XI Qırmızı Ordunun Bakıya daxil olmasında və dövlət müstəqilliyinin itirilməsində müəyyən mənfəət oynamışdı. Əlbəttə, nəyin bahasına olursa-olsun Azərbaycan neftini ələ keçirməyə çalışan, bolşevik rejiminin mövcudluğu üçün Bakının işğalını həyatı əhəmiyyətli məsələ sayan Lenin və onun yerlərdəki əlaltıları M.H.Hacinski kimi mütərəddid mövqeli siyasətçilər olmasa da, məqsədlərinə çatacaqdılar. Lakin məhz belə siyasətçilərin Azərbaycan hökumətində yer tutmaları həmin prosesi daha da sürətləndirmişdi.

Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılıq etdiyi hökumətdə (24 dekabr 1919-30 mart 1920) daxili işlər naziri olan M.H.Hacinski ümumən bolşeviklərə rəğbəti ilə seçilirdi. Bu səbəbdən də Rusiyaya münasibətdə sərt kurs tərəfdarı kimi tanınan bir sıra hökumət üzvləri, ilk növbədə isə F.Xan-Xoyski onun belə bir mühüm post tutmasını təhlükə mənbəyi sayırdılar. Nəticədə 1920-ci il fevralın 18-də Hacinskiyə daxili işlər naziri vəzifəsindən uzaqlaşdırmaq mümkün oldu. Lakin o, ticarət, ərzaq və sənaye

naziri kimi Nazirlər Şurasının tərkibində qaldı və milli maraqlara zidd fəaliyyətini davam etdirir.

M.H.Hacinskinin tərəfdarları martın 30-da Dağlıq Qarabağda erməni qiyamının yatırılmasında kifayət qədər qətiyyət göstərməmək bəhanəsi ilə N.Yusifbəyli kabinəsinin istefaya göndərməyə nail oldular. Yeni hökumətin təşkili Hacinskiyə tapşırıldı. O, aprelin 20-nə qədər Parlamentdə təmsil olunan partiyaların təmsilçiləri ilə açıq, bolşevik nümayəndələri ilə gizli danışıqlar apardı. XI ordunun Azərbaycana soxulmasına beş gün qalmış isə yeni hökumət qurmaq üçün Parlamentdən aldığı səlahiyyətlərdən imtina etdiyini bildirdi. Beləliklə, M.H.Hacinskinin təkəddüdü mövqeyi nəticəsində ölkə üçün çox məsul dövrdə süni hökumət böhranı yaradıldı. Bu böhran da həlledici anda milli hökumətin süqutunu asanlaşdırdı.

Bolşevik işğalından bir neçə gün əvvəl Müsavat partiyasından çıxdığını və Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) partiyasına üzv olduğunu bildirən M.H.Hacinski sovet hakimiyyəti illərində müxtəlif sovet və təsərrüfat vəzifələrində çalışmışdı. Lakin bütün bu xidmətləri onu sovet cəza məşinının dişlərindən xilas edə bilməmişdi. 1930-cu ildə M.H.Hacinski Transqafqaz diyar komitəsinin birinci katibi L.Beriyanın göstərişi ilə həbs olunmuş və 1931-ci il martın 8-də hələ istintaq başa çatmamış Tiflis həbsxanasında qətlə yetirilmişdi.

Ə.Şeyxülislamov siyasi fəaliyyətini əvvəlcə Fransada, İkinci Dünya müharibəsindən sonra isə bir müddət Almaniyada davam etdirmişdi. 20-ci illərin sonunda onun Ə.M.Topçubaşovla münasibətləri kəskinləşmişdi. Ə.Şeyxülislamov yalnız Parisdəki Nümayəndə heyətinin üzvlərini Azərbaycan adından danışmağa səlahiyyətli sayır və M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi altında İstanbulda fəaliyyət göstərən Azərbaycan Milli Mərkəzinə qarşı müxalifətdə dayanırdı. O, Azərbaycan siyasi mühacirətinin birləşməsi və vahid mərkəzdən idarə olunması tərəfdarı kimi çıxış edən və bu zəmində qarşılıqlı kompromisi zəruri sayan Ə.M.Topçubaşova qarşı çıxırdı. Ə.Şeyxülislamov 1943-cü ildə keçmiş sovet zabiti, hərbi əsir Ə.Fətəlibəyli-Düdənginskinin yaratdığı siyasi təşkilatın - Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin (AMBM) rəhbərliyinə seçilmiş, 1951-ci ildə C.Hacıbəyli və İ.Əkbərlə birlikdə Azərbaycan adından Rusiya Millətlərinin Qurtuluş Şurasının təsis edilməsi haqqındakı Visbaden Bəyannaməsini imzalamışdı. Həyatının sonuna qədər (1961-ci il martın 2-də Parisdə yoxsulluq içərisində vəfat etmişdi) Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi Ə.Şeyxülislamovun ideali olmuşdu.

C.Hacıbəyli siyasi baxışlarına görə Ə.Şeyxülislamovla eyni mövqedə dayanırdı. 1943-cü ildə o da ABMB-nin rəhbərliyinə seçilmiş, 1952-ci ildən isə bu qurumun Münhendə nəşr etdiyi "Azərbaycan" jurnalının redaktoru olmuşdu. Həm siyasi publisist, həm də tədqiqatçı-alim kimi fəaliyyəti hərtərəfli və məhsuldar sayıla bilər. Hələ 1919-cu ilin dekabrında "Revyü du mond myüzyülman" jurnalında onun Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranma tarixinə həsr olunmuş "İlk müsəlman respublikası" adlı böyük həcmli məqaləsi çap edilmişdi. "Journale Asiatique"

məcmuəsi səhifələrindəki Azərbaycan tarixinə, dilinə, ədəbiyyatına, etnoqrafiyasına dair çoxsaylı məqalələr də Ceyhunbəyin qələmindən çıxmışdı. 1926-cı ildə C.Hacıbəyli zəngin dilçilik və etnoqrafik materialların toplandığı “Qarabağ (Qafqaz Azərbaycanı) dialekti və folkloru” kitabını çap etdirmişdi.

Qardaşı Üzeyir Hacıbəylinin “Arşın mal alan” komediyasını ingilis və fransız dillərinə çevirərək Parisdə nəşr etdirmiş, 1925-ci ildə fransız teatr xadimlərinin iştirakı ilə əsərin Fransa paytaxtında tamaşaya qoyulmasına nail olmuşdu. Çoxşaxəli elmi fəaliyyətinə görə Fransa Şərqsünaslıq Akademiyasının - “Societe Asiatique”nin həqiqi üzvü seçilmişdi. Həyatının sonuna qədər Münhendəki SSRİ-ni öyrənmə İnstitutunda çalışan C.Hacıbəyli İnstitutun nəşrlərində kommunist ideologiyasının antibəşəri mahiyyətini və SSRİ-də milli zülmü ifşa edən məqalələrlə çıxış edirdi. Onun oğlu, hərbi təyyarəçi T.Hacıbəyli İkinci Dünya müharibəsi zamanı Fransa səmasını alman faşistlərindən qoruyarkən cəhrəmancasına həlak olmuşdu.

Miryaqub Mirmehdiyev (mühacir dairələrində o, daha çox Mir Yaqub adı ilə tanınırdı) Nümayəndə heyətinin üzvləri içərisində Ə.M.Topçubaşova ehtiram və sədaqətini sona qədər qoruyub saxlayan yeganə əqidə dostu sayıla bilər. O, Nümayəndə heyətinin tərkibindəki əsas işi ilə birlikdə 1919-cu ilin avqustunda Parisdə yaradılan “Fransa-Qafqaz Komitəsi”ndə də fəaliyyət göstərirdi. Fransanın Transqafqaz ölkələri, ilk növbədə isə Azərbaycan və Gürcüstanla iqtisadi əlaqələrini canlandırmaq məqsədi ilə yaradılmış bu Komitədə Fransanı diplomat və şərqsünas E.Uplo (sədr), Gürcüstanı knyaz M.Sumbatov (sədr müavini), Azərbaycanı M.Mirmehdiyev (sədr müavini) təmsil edirdilər.

Mühacirət dövründə də siyasi fəaliyyətdən çəkilməyən Mir Yaqub eyni zamanda Parisdə rus dilində çap olunan “Qafqaz” jurnah ilə yaxından əməkdaşlıq edirdi. 1926-cı ildə onun “Sovet rejimi: mənbələri və mahiyyəti”, 1933-cü ildə isə “Qafqaz problemləri” kitabları Parisdə, fransız dilində çap olunmuşdu. Birinci kitabda müəllif sovet rejiminin xalqa zidd, antibəşəri mahiyyətini açıqlamağa çalışırdı. “Qafqaz problemləri” kitabında isə çar Rusiyası tərəfindən bu regionun işğalından tutmuş 1920-ci ilə qədər Qafqazda cərəyan edən əsas hadisə və prosesləri izlənilmiş, yeni işğal faktının - sovetləşdirmənin mahiyyəti və xarakteri diqqətlə təhlil edilmiş, araşdırılmışdı.

Kitabda bütövlükdə böyük Qafqazın problemləri işıqlandırılrsa da, əsas diqqət müəllifin vətəninə - Azərbaycana yönəldilmişdi. Mir Yaqub tam əsasla Paris Sülh konfransındakı Azərbaycan Nümayəndə heyətinin fəaliyyətini obyektiv işıqlandıran ilk tarixçi-politoloq da hesab oluna bilər. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Parisdən İrana köçən M.Mirmehdiyevin sonrakı həyatı və taleyi haqqında hər hansı bir məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır.

Nümayəndə heyətinin ən gənc üzvü Məhəmməd Məhərrəmov hələ 20-ci illərin əvvəllərində siyasi səhnədən uzaqlaşmış və kiçik də olsa öz biznesini qurmağa çalışmışdı. Sonralar o, daha çox bibliofil və antikvar əşyalar üzrə mütəxəsis kimi tanınmışdı. Hətta məşhur rus yazıçısı A.Gertsenin Londonda çap etdiyi “Kolokol”

jurnalının tam komplektini və eyni müəllifin İsveçrədə işıq üzü görən nadir külliyyatını ötən əsrin 60-cı illərində Moskvadakı keçmiş Lenin kitabxanasına bağışlamış və bunun müqabilində Sovet İttifaqının Xarici ölkələrlə Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin xüsusi mükafatına layiq görülmüşdü.

70-ci illərdə Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü A.Zamanov vasitəsi ilə doğma vətəni ilə əlaqələr yaradan M.Məhərrəmov Azərbaycanın kitabxana və kitab fondlarına da bir sıra nadir çap məhsulları təqdim etmişdi. Məhəmməd Məhərrəmov Azərbaycan Nümayəndə heyətinin həyatda qalan sonuncu üzvü olmuşdu. O, 1982-ci ildə Parisdə 97 yaşında vəfat etmişdi.

Abbas bəy Atamalibəyov haqqında da məlumatlarımız çox deyil. Onun mühacirət dövründə siyasi səhnədən uzaqlaşmadığı İkinci Dünya müharibəsi illərindəki fəaliyyətindən aydın olur. 1942-ci ildə Almaniyada sovet hərbi əsirlərindən ibarət milli legionların təşkili zamanı A.Atamalibəyov da bu prosesə cəlb edilmişdi. O, Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski və Fuad Əmircanla birlikdə Şərq Nazirliyinin yaratdığı “Əlaqə heyətinin” (milli legionlarla iş aparmaq üçün qurum) tərkibinə daxil idi və burada SD birliklərindəki legionerlərin problemləri ilə məşğul olurdu. 20-30-cu illərdə Azərbaycan siyasi mühacirləri arasındakı mövqə mübarizələrində A.Atamalibəyovun M.Ə.Rəsulzadəyə müxalifətdə dayandığı və vahid milli mərkəz kimi Parisin seçilməsi ideyasına tərəfdar olduğu da bəllidir. Almanlarla əməkdaşlıq etdiyinə görə A.Atamalibəyov müharibədən sonra Avropada qalmaqdan ehtiyatlanmış və daha uzaqlara - Cənubi Amerikaya üz tutmuşdu. Oğlu Qalib Atamalinin son illərə qədər ABŞ-da yaşaması və Azərbaycandakı qohumları ilə əlaqə qurması faktı məlumdur.

Yekun olaraq demək olar ki, 1919-cu ildə Parisə yollanan nümayəndə heyəti son üzvünü itirənə kimi bacardığı şəkildə Azərbaycanı təmsil etmiş, birincilər sırasında başladıkları “Azərbaycan davasına” öz töhfələrini verməyə çalışmışdılar.

NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİNİN SƏNƏDLƏRDƏ YAŞAYAN TARİXİ

Nümayəndə heyətinin sədri Ə.M.Topçubaşov əvvəlcə İstanbuldan, sonra isə Roma və Parisdən hökumətə və parlamentə heyətin fəaliyyəti - keçirilən görüşlər, aparılan danışıqlar barəsində ardıcıl məlumat verirdi. Kommunikasiya çətinliklərinə və diplomatik poçtun qeyri-ardıcıl işinə baxmayaraq o, 1919-cu ilin mart-noyabr ayları ərzində öz ölkəsinin Nazirlər Şurasına 11 əhatəli hesabat göndərmişdi. 4-5 mart tarixli birinci, 17-19 mart tarixli ikinci və 18 aprel tarixli üçüncü hesabat İstanbuldan, 4 may tarixli dördüncü hesabat Romadan, 15 may tarixli beşinci, tarixi bilinməyən altıncı, 8-10 iyun tarixli yeddinci, 8-9 iyul tarixli səkkizinci, 22-25 sentyabr tarixli doqquzuncu, 6-10 noyabr tarixli onuncu, 29 noyabr-2 dekabr tarixli on birinci hesabatlar isə Parisdən yola salınmışdı.

Təəssüf ki, həmin hesabatlardan yalnız yeddisi qorunub saxlanmışdır. Sıra etibən ilə ikinci, dördüncü, beşinci və altıncı hesabatlar itirilmişdir. Eyni sözləri 1919-

cu ilin dekabrından sonra göndərilən hesabatlar barəsində də demək mümkündür. Digər sənədlərdən də görüldüyü kimi Nümayəndə heyəti 1919-cu ilin sonu-1920-ci ilin əvvəllərində daha məhsuldar və intensiv işləmişdi. Təbii ki, bu müddətdə görülən işlər də Mərkəzə göndərilən hesabatlarda öz əksini tapmışdı. Lakin həmin hesabatlar ya məhv edilmiş, ya da Moskvaya aparılmışdır. Hər halda indiyə qədər çatışmayan hesabatların izlərini Azərbaycan arxivlərində tapmaq mümkün olmamışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasəti ilə bağlı bu mühüm sənədlər birinci və sonuncu dəfə 1927-ci ildə bolşevik tarixçi A.Rayevski tərəfindən “Musavatskoe pravitelstvo Azerbaydanskoy Respubliki na Versalskoy konferensii (mart-dekabr 1919)” adı altında ayrıca kitab şəklində çap edilmişdir. Tərtibçi mətnləri olduğu kimi vermişdi. Lakin kitaba yazdığı müqəddimədə müstəqil Azərbaycan diplomatiyasının bu nümunələrini öz dövrünün bolşevik tarixçiliyinin prinsipləri ruhunda təftiş etməyi və dəyərləndirməyi də unutmamışdır.

Başqa sözlə desək, bu gün bizim üçün dövlətçilik tariximizin mühüm sənədləri olan materiallar A.Rayevskinin fikrincə, Azərbaycanı Britaniya imperializminə satmaq niyyətinə düşmüş bir ovuc müsavətçinin siyasi intriqalarından başqa bir şey deyildi. Lakin qatı bolşevik mövqeyindən asılı olmayaraq bu gün həmin nəşr üçün A.Rayevskiyə minnətdar olmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, 20-30-cu illərdə ilk respublikamızın tarixini təhrif etmək, onun liderlərinə, məqsəd və amallarına ləkə yaxmaq məqsədi ilə bolşevik metodiyası zəminində yazılmış əsərlər indi nə qədər qərribə görünsə də, tarixi gerçəkliyi obyektiv qiymətləndirməyə xidmət göstərir. Ən azı, ideoloji yanaşma tərzini bir kənara qoyaraq bu nəşrlərdəki çoxu artıq müasir tədqiqatçı üçün əlçatmaz olan fakt və qaynaqların əhəmiyyətini ayrıca qiymətləndirmək lazımdır.

Hesabatların əksəriyyətinin Parisdən göndərildiyini nəzərə alaraq biz onların toplandığı kitabı yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, “Paris məktubları” adı altında çap etdirmişdik. İstanbuldan göndərilən hesabatların da daha öncə H.Həsənov və H.Paşayev tərəfindən “Diplomatitşeskie besedi v Stambule” adı altında nəşr edildiyini yada salsaq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin diplomatiya tarixini əks etdirən özünəməxsus dialogiyanın meydana çıxdığı aşkar olar.

Azərbaycan hökumətinə göndərilən məlumatlar hamısı üzərində “Prezident de la delegation de raix de la Azerbeidjan” (“Azərbaycan Cümhuriyyəti Sülh Nümayəndə heyətinin rəhbəri”) rəsmi ştamplı olan blankda yazılmışdır. Hesabatların ilk səhifələrində göstərilən qoşa tarixlər (məsələn, 17-19 mart) onun yazılmağa başladığı və sona çatdırıldığı tarixi bildirir. Məlumat mətnlərinin bir hissəsi müxtəlif xətlərlə, əllə yazılmış, qalan hissələri isə makinada çap edilmişdir. Xətt müxtəlifliyinə baxmayaraq məlumatların əvvəldən axıra kimi bir nəfərin düşüncələrinin məhsulu olduğu şübhə doğurmur.

Hesabatlar bir qayda olaraq ya Ə.M.Topçubaşovun özü tərəfindən, ya da onun diqtəsi ilə katiblər tərəfindən yazılmışdır. Bu məlumatların üslubundan, təhkiyə tərzindən, habelə birbaşa sədrin funksiyaları ilə bağlı məqamlardan da aydın görünür.

Sənədlərin ilk nəşiri A.Rayevskidə də Ə.M.Topçubaşovun müəllifliyi heç bir şübhə doğurmamışdı. Nəhayət, hər bir məlumat Nümayəndə heyətinin rəhbəri tərəfindən imzalanmış və onun şəxsi möhürü ilə möhürlənmişdir.

Mətnlərin altından qırmızı və göy rəngli karandaşlarla çəkilmiş xətlər, səhifələrin kənarlarındakı müxtəlif işarələr və qeydlər bu materialların Bakıda cümhuriyyət rəhbərləri, ilk növbədə isə baş nazir N.Yusifbəyli və xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov tərəfindən diqqətlə öyrənildiyini, onlardan daxili və xarici siyasətin qurulmasında istifadə olunduğunu göstərir.

Ə.M.Topçubaşov özünün və Nümayəndə heyəti üzvlərinin Azərbaycanın çağdaş vəziyyəti və gələcəyi ilə bağlı fikirlərini ifadə edərək 1919-cu ildə Parisdən göndərdiyi məlumatlardan birində yazırdı: “Doğrudur, hələ bizi dövlət kimi tanımırılar. Lakin getdiyimiz hər yerdə və hamıya artıq il yarımından bəri bir dövlət kimi mövcud olduğumuzu bildirir, öz parlamenti, hökuməti, inzibati sistemi, məhkəməsi, məktəbləri, orduyu olan Azərbaycanın müstəqil yaşadığını göstəririk. Bu Azərbaycan bolşeviklərlə amansız mübarizəyə tab gətirib. Deməli, azərbaycanlılar siyasi həyat qabiliyyətinə malikdirlər və özlərinin müstəqil dövlətini qura bilərlər. Gücümüz çatdığı qədər, hətta gücümüz çatmasa belə, bu vəziyyəti qoruyub saxlamaq, bu özünütəsdıqı mühafizə etmək lazımdır. Biz istərdik ki, hamı, bütün xalqımız indi müstəqil ictimai-siyasi həyata qabil olduğumuzu sübut etmək üçün imtahan verdiyimizi yaxşı başa düşsün.

İnanırıq ki, buna gücümüz çatacaq. Çünki xalqımız doğrudan da qabiliyyətlidir, ölkəmiz isə təbii sərvətlərlə zəngindir. Lakin bizdə indiyə qədər əxlaqi başlanğıca əsaslanan siyasi məktəb olmadığından geniş xalq kütlələrinin öz gənc dövlətinin müəssisələrindən, qurumlarından nümunə götürməsi və yaşadığımız indiki sınaq anının bütün ciddiliyətini dərk etməsi çox zəruridir. Paytaxt və rəhbər xadimlərbax, Azərbaycana bütün varlığı ilə xidmət etməyin nümunəsini geniş xalq kütlələrinə onlar göstərməlidirlər. Ümumi bərc xalqı səfərbər etmək və onu müstəqil mövcudluq ideyası ətrafında birləşdirməkdir. Çünki biz artıq şüurlarda geriyyə dönüş üçün yer olmadığına və ola bilməyəcəyinə əminik. Qarşımızda bir yol var - bu da Azərbaycanın müstəqilliyinə aparan yoldur”

Həmin yolun ilk yolçuları sırasında Ə.M.Topçubaşov və onun məsləkdəşlərinin xüsusi yerləri var. Doğrudur, dövrün beynəlxalq münasibətlər sistemində mövcud obyektiv səbəblər və bir sıra subyektiv amillər üzündən onların mübarizəsi qalibiyyətlə nəticələnmedi. Cümhuriyyətin liderləri xalqı arzusunda olduğu və uğrunda mübarizə apardığı müstəqilliyə qovuşdura bilmədilər.

Bolşevik təcavüzü nəticəsində 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə son qoyuldu. İlk Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından M.Ə.Rəsulzadənin obrazlı ifadəsi ilə desək, “Yoxdan yaradılmış bir ideal rəmzi” olan üçrəngli bayraq “qırmızı bir bezə” (Sovet Azərbaycanının dövlət bayrağı nəzərdə tutulur-V.Q.) dəyişdirildi. Lakin yenə də M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı kimi, “yüz illik

əsarət dərsi ilə iki illik azadlıq davası” artıq xalqı yalnız başqalarına deyil, ilk növbədə öz-özünə tanıtmışdı.

Versal Sülh konfransında iştirak edən Azərbaycan Nümayəndə heyəti yeni müstəqil dövlətin Avropaya göndərdiyi ilk diplomatik desant idi.

ƏN MÜHÜM XİDMƏT-AZƏRBAYCANI TANITMAQ!

Nümayəndə heyəti qarşısına qoyduğu başlıca vəzifəyə nail oldu - Azərbaycan xalqının iradəsini və Azərbaycan dövlətinin mövcudluğunu dünyanın diqqətinə çatdırmağa bildi. Bu artıq elə bir siyasi reallıq idi ki, ölkəni yenidən işğal edib sovet Rusiyasının tərkibinə qatan bolşeviklər onunla barışmaq məcburiyyətində qalmışdılar. Bakı neftinə göz dikən bolşeviklər öz sərvətlərinə və torpaqlarına sahib olan Azərbaycan dövlətinin mövcudluğunu təsəvvürlərinə belə gətirmək istəmirdilər. Leninin Qafqazdakı canişini, 1918-ci ilin martında Bakıda qanlı soyqırımın təşkilatçılarında biri olan S.Şaumyan Sülh konfransında Azərbaycan Cümhuriyyətinin de-fakto tanınmasından iki il əvvəl belə bir dövlətin qurulmasını həyasızcasına “yerli millətçilərin xülyası” adlandırır, “Bakını Azərbaycan xanlığının paytaxtına çevirmək istəyənlərin” niyyətlərinin heç zaman baş tutmayacağını elan edirdi.

Lakin Azərbaycan Cümhuriyyətinin 23 aylıq mövcudluğu və bu müddət ərzində yürüdülməyən uğurlu xarici siyasət radikal addımlar atmağı sevən bolşevikləri də artıq de-fakto mövcud olan bir dövləti yerli-dibli inkar etmək, Azərbaycanı yenidən quberniyalara, qəzalara bölmək iştahından çəkəndirdi. Əgər 1918-20-ci illər Azərbaycan Respublikası qismən də olsa özünün beynəlxalq təsdiqinə nail olmasaydı, Sosialist Azərbaycanının yaranması da böyük sual altında qalardı. Paytaxtı Bakı olan Azərbaycan SSR əslində müstəqil Cümhuriyyətin varisi idi. Azərbaycanda siyasi hakimiyyəti zorakı yolla qəsb edən bolşeviklər hər bir cəhətdən öz əqidə düşmənlərinə minnətdar olmalı idilər.

Doğrudur, Sovet Azərbaycanını 1918-20-ci illər sərhədləri daxilində qurmaq mümkün olmadı. Milli hökumətin nəzarəti altında olan, yaxud mübahisəli sayılan və həlli Sülh konfransından tələb edilən bir sıra tarixi torpaqlarımız bolşevik rəhbərliyinin volyuntarist qərarları ilə digər “qardaş sovet respublikalarına” verildi. Azərbaycan Milli Ordusuna qarşı kütləvi terror həyata keçirildi. Yenidən yaranmağa başlayan demokratik institutların fəaliyyətinə son qoyuldu. Müstəqil Azərbaycanın dövlət rəmzləri-üçrəngli bayraq və himn qadağan edildi. Milli hökumətin yüksək çinli məmurları və siyasi partiyaların fəalları təqiblərə məruz qaldı. Lakin 1920-ci ilin aprelindən başlayan və yetmiş ildən çox davam edən bütün repressiv tədbirlərə baxmayaraq Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi ideyasını Azərbaycan türklərinin ürəklərindən və yaddaşlarından silmək niyyəti baş tutmadı.

Azərbaycan dövlətçiliyi ideyasını siyasi gündəmə gətirmək və onun hətta de-fakto da olsa təsdiqinə nail olmaq asan məsələ deyildi. Təhlükə yalnız öz

neoperialist niyyətlərini gizlətməyən Rusiyadan gəlmirdi. Digər qonşu dövlətlərlə də ciddi problemlər mövcud idi. Ermənistan Azərbaycanın bir sıra tarixi ərazilərinə iddialı olduğunu açıq şəkildə bildirir və yaranmış mürəkkəb şəraitdən istifadə edərək həmin ərazilərdə xüsusi amansızlıqla etnik təmizləmə həyata keçirirdi. Gürcüstanla münasibətlərin nisbətən normal olmasına baxmayaraq burada da mübahisəli ərazilər problemi qalmaqda idi. Nəhayət, tarixi Azərbaycanın İranın əyalətlərindən biri olduğunu iddia edən İran da Cənubi Qafqazda yaranmış yeni dövlətin Azərbaycan adlandırılmasına etirazını bildirirdi. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycan Nümayəndə heyəti Sülh konfransı ilə bütün rəsmi yazışmalarda, habelə çap etdirdikləri kitab, məqalə və s. öz ölkələrinin adını “Qafqaz Azərbaycanı” kimi göstərmək məcburiyyəti qarşısında qalmışdı.

Tarixi ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə artıq özünü son günlərini yaşamaqda olan Osmanlı imperiyası yeni Azərbaycan dövlətinə hərbi-siyasi və hüquqi yardım göstərən, ölkənin təbii və tarixi paytaxtı Bakının daşnak-bolşevik əsarətindən azad olunmasında mühüm rol oynayan, nəhayət ermənilərin həyata keçirdiyi kütləvi soyqırımının qarşısını alan yeganə qüvvə olmuşdu. Nümayəndə heyətinin üzvləri pantürkizmdə və panislamizmdə təqsirləndirilməkdən çəkinməyərək “Tələblər”də Osmanlı dövlətinin və qardaş türk xalqının bu xeyirxah tarixi missiyasını yüksək qiymətləndirmişdilər.

Təxminən 90 illik bir zaman kəsimindən sonra yenidən mütəxəssislərin və geniş oxucu auditoriyasının diqqətinə təqdim edilən “Qafqaz Azərbaycanı Nümayəndə heyətinin Paris Sülh konfransından tələbləri” kitabı öz dövrü üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin beynəlxalq miqyasda ilk rəsmi təqdimatı kimi dəyərləndirilə bilər. Əhatə etdiyi məsələlərin genişliyi baxımından həcm etibarlı ilə o qədər də böyük olmayan bu kitab Avropa oxucusunda, ilk növbədə isə siyasətçilərdə Azərbaycan xalqının etnogenezi, tarixi kökləri, etnoqrafik özəllikləri, dini, dili, mədəniyyəti, qonşu xalqlarla qarşılıqlı münasibətləri, dövlətçilik ənənələri, ölkənin qanunverici və dövlət aparatı, iqtisadi potensialı, təbii sərvətləri, maliyyə qaynaqları haqqında ümumi təsəvvür yaratmağa xidmət edirdi.

Müəlliflər Azərbaycan Cümhuriyyətinin meydana gəlməsini zəruri edən amillərə daha çox diqqət yetirmişdilər. Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasına qarşı çıxan bolşeviklər və onlarla işbirliyi şəraitində çalışan erməni millətçi-daşnaklarla aparılan siyasi mübarizə də diqqət mərkəzində dayanmışdı. 1918-ci ilin martında Bakıda və ölkənin digər bölgələrində bolşevik-daşnak alyansının birgə səyi ilə Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən dəhşətli soyqırımını (təqribi məlumatlara görə faciə qurbanlarının sayı 10-12 min nəfərə çatırdı) haqqında beynəlxalq miqyasda ilk məlumat da Nümayəndə heyətinin ingilis və fransız dillərində hazırladıqları bu kitablarda verilmişdi.

“Tələbləri” bizim üçün qiymətli edən başqa bir mühüm cəhət Azərbaycan dövlətinin sərhədlərinin ilk dəfə dəqiq və təfərrüatlı şəkildə bu tarixi-diplomatik sənəddə öz əksini tapmasıdır. Əlbəttə, həmin sərhəd parametrlərində bir sıra

mübahisəli məqamlar da yox deyildi. Bir sıra ərazilərə digər yeni müstəqil dövlətlər də iddialı idilər. Lakin Nümayəndə heyəti sərhədləri müəyyənləşdirərkən Azərbaycan etnosunun tarixən bu torpaqlarda yaşadığını, onların üzərində xalqımızla bağlı çoxsaylı maddi-mədəniyyət abidələrinin mövcudluğunu, nəhayət böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən yerli sakinlərin Azərbaycan dövlətinin tərkibində yaşamaq istəklərini əsas tutmuşdu. Ərazi mübahisələrinə gəldikdə isə onların həllini bir sıra Nümayəndə heyətləri kimi Azərbaycan diplomatları da bu çətin və mürəkkəb işdə arbitraj funksiyasını öz üzərinə götürmüş Paris Sülh konfransından gözləyirdilər.

Lakin Sülh konfransı dünyanın digər hissələrində, eləcə də Avropanın ucqarlarında gedən siyasi proseslərə müdaxilə etmədiyindən, bir sıra yeni müstəqil dövlətlərin taleyinə biganə mövqe tutduğundan arbitraj rolunu Qafqazı yenidən işğal edən bolşevik Rusiyası yerinə yetirməli oldu. Nəticədə təxminən 150 min kv.km. əraziyə iddialı olan və bu ərazilərin çoxuna nəzarət edən Azərbaycan sovet imperiyasının tərkibində 86,6 min kv.km. ərazi ilə kifayətlənməli oldu.

Ermənistanla Azərbaycan, Gürcüstanla Ermənistan arasında bir çox mübahisəli məsələlərin, hətta hərbi konflikt və lokal müharibələrin mövcudluğuna baxmayaraq Azərbaycan Nümayəndə heyəti Sülh konfransına təqdim etdiyi “Tələblər”də regionun ələcəyini bu üç dövlətin və Şimali Qafqazda yaranmış Dağlılar Respublikasının konfederasiya şəklində birləşməsində gördü. Həm o zaman, həm də indi iqtisadi potensial, təbii sərvətlər, ərazi və əhali baxımından Qafqazın ən böyük ölkəsi olan Azərbaycan bu mühüm geostrateji addımı ilə real təhlükə qarşısında regionun müstəqilliyini və birliyini qorumağa, imkanlarını yaxın qonşularla bölüşməyə, ümumi düşməne qarşı birgə mübarizə aparmağa hazır olduğunu bəyan edirdi. Lakin Ermənistanın destruktiv mövqeyi belə bir mürəkkəb şəraitdə vəziyyətdən bəlkə də yeganə çıxış yolu olan “Qafqaz evi”nin yaranmasına imkan vermədi. Bu ölkənin Qafqazda Rusiyanın forpostu kimi çıxış etməsi Sovet imperiyasının süqutundan sonra da regionda eyni dağıdıcı proseslərin, milli və etnik qarşıdurmanın yaranmasına təkan vermişdir.

Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti, dövlət səviyyəsində həyata keçirilən milli və dini ayrı-seçkilik prinsipləri “Tələblər”də azərbaycanlıların və digər “müsəlman xalqların” ictimai tərəqqi yolunda üzləşdikləri çətinliklərin əsas səbəbi kimi göstərilirdi: “Bu bir həqiqətdir ki, milyonlarla azərbaycanlı indiyə qədər az tanınır, onların etnoqrafiyası, tarixi, ədəbiyyatı, həyat tərzləri indiyə qədər ciddi tədqiqatların mövzusu olmayıb. Bu da bir həqiqətdir ki, həmin vəziyyətin əsl günahkarı Azərbaycanda yüz il hakimiyyət sürən rus rejimidir”

Bolşeviklərin köklü inqilabi dəyişikliklərlə bağlı vədləri də ictimai inkişafın təkamül yoluna daha böyük üstünlük verən azərbaycanlı diplomatlar tərəfindən qətiyyətlə rədd edilirdi: “Azərbaycanlılar ümumbəşəri tərəqqiyə mövcud bazisin hər hansı bir sıçrayışsız təkamülü prosesi kimi, burada siyasi və ictimai həyatla, əxlaq normaları ilə ziddiyyət təşkil edən amillərin rol oynamadığı məntiqi inkişaf prosesi kimi baxırlar”. Kommunist ideologiyasının 70 illik dəhşətli eksperimentləri

azərbaycanlı diplomatların yalnız öz tarixi vətənlərinə deyil, həm də rus xalqına və imperiyanın digər xalqlarına münasibətdə nə qədər obyektiv və uzaqgörən mövqə tutduqlarını bir daha nümayiş etdirir.

Müstəqil Azərbaycanın gələcək Rusiya ilə münasibətləri “Tələblər”də öz aydın və konkret həllini tapmışdı: “Bir ölkə daxilindəki bir əsrlik həyatın bütün ağrı-acıları üzərində dayanmadan biz rus millətinə öz ərazilərində, öz yeni dövlətlərində səadət arzulayırıq. Azərbaycana gəldikdə isə o, daha Rusiyanın bir hissəsi olmaq istəmir. O, yalnız öz Parlamentini və dövlətini tanıyır”.

Məhz bu səbəbdən də Nümayəndə heyətinin Sülh konfransı qarşısında qaldırdığı əsas tələblərdən biri Azərbaycanın, eləcə də digər Qafqaz respublikalarının keçmiş Rusiya imperiyasından ayrılmasının rəsmən tanınması idi. Bu məsələdə prinsipial mövqə tutan Azərbaycan Rusiyanın gələcək siyasi sistemi ilə bağlı Müəssislər Məclisinin işində iştirakdan, yaxud federativ əsasda qurulacaq yeni dövlətin tərkibinə qatılmaqdan birmənalı şəkildə imtina edirdi.

Nümayəndə heyətinin digər tələbləri sırasında onun üzvlərinin Sülh konfransının komitə və komissiyalarında iştiraka cəlb olunması, habelə Azərbaycanın Millətlər Liqasına üzvlüyü ilə bağlı idi. Azərbaycan hökuməti və Parlamenti ilə bağlı “Tələblər”də öz əksini tapan lakonik məlumatlar Azərbaycanda sabit yerli idarəçiliyin və beynəlxalq əməkdaşlığa hazır qurumların mövcudluğunu bir daha təsdiqləyirdi.

“Qafqaz Azərbaycanının Paris Sülh konfransından tələbləri” yalnız tarixi qaynaq kimi, diplomatiya tariximizin mühüm fakt və hadisəsi kimi diqqəti cəlb etmir. Bu kitabda öz aktuallığını itirməyən, Azərbaycanın və Qafqaz regionunun indiki vəziyyəti ilə səsleşən məqamlar da az deyildir. Azərbaycan Cümhuriyyəti diplomatlarının XX əsrin əvvəllərində qaldırdıqları bir sıra vacib problemlər XXI əsrin əvvəlində - müstəqilliyinə yenidən qovuşmuş Respublika dönməndə də siyasi gündəlikdə dayanmaqda davam edir. Orijinalı çox ehtimal ki, rus dilində qələmə alınmış “Tələblər”i Azərbaycan dilinə tərcümə ilə birlikdə ingilis və fransız mətnlərini nəşrə hazırlayarkən həm də bu mühüm amil nəzərə alınmışdır.

“Xalqımızın maddi qüdrəti və mənəvi keyfiyyətləri, onun əxlaqi sərvətləri, zəhmətə olan məhəbbəti, qayda-qanunlara və dövlətçilik prinsiplərinə hörməti Azərbaycanın azad Respublika şəklində bundan sonrakı müstəqil mövcudluğuna ən yaxşı təminatdır”- Paris Sülh konfransındakı Azərbaycan Nümayəndə heyəti öz “Tələblər”inə bu sözlərlə yekun vururdu.

Azərbaycan xalqının sovet imperiyasının süqutunda mühüm rol oynaması və bütün çətinliklərə baxmayaraq öz müstəqil milli dövlətini qurması əsası hələ Azərbaycan Cümhuriyyətinin qısa müddətli hakimiyyəti dövründə qoyulmuş mühüm mənəvi-siyasi prinsiplərin yaşarılığının nəticəsində mümkün olmuşdur.

Vilayət Quliyev

QAFAQAZ AZƏRBAYCANI CÜMHURİYYƏTİ SÜLH HEYƏTİNİN PARİS SÜLH KONFRANSINDAN TƏLƏBLƏRİ

(Paris, 1919)

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN SƏRHƏDLƏRİ

1. Şimal sərhəddi

Azərbaycanın şimal sərhədləri Solak çayının Qara dənizə töküldüyü nöqtədən (Gürcüstan sərhəddindən) başlanır. Sərhəd xətti çay boyunca Acar dağlarına qədər uzanır.

Bu dağların zirvəsi ilə irəliləyən sərhəd xətti Kino (8522 fut yüksəkliyində), Taşnaur (8735 fut), Qotimeriya (8769 fut) zirvələrinə, Zekar keçidinə, Naqueva dağlarına və Sağalotlobaçı zirvəsinə çatır.

Buradan sərhəd xətti cənub-şərqə yönəlir, Kürün qolu olan Keyda-su boyunca gedir. Çayı keçdikdən sonra o, Tusselbaya tərəf, Çitis-Kibey (8554 fut) zirvəsinə doğru irəliləyir, Kür çayının qollara ayrıldığı istiqamətdə uzanır, sonra Axaşen kəndinin yanında Kürün axını istiqamətində cənuba dönür, daha sonra Kür boyunca üzəaşağı, Kurtanakev kəndinə qədər düz cənuba gedir.

Sonra sərhəd xətti keçmiş Rusiya imperiyasının inzibati bölgüləri əsasında mövcud olan sinirlər boyunca şərqə dönür (Axalkələk vilayəti, Qars ərazisi, Aleksandropol (Gümrü) vilayəti, İrəvan quberniyası.) və Çəri dağın (9152 fut), Üç tərənin (9783 fut), Örtülü dağın (8030 fut), Öküz dağın (8018 fut), Akçalanın (10500 fut) zirvələrindən keçir.

Bu nöqtədən sərhəd xətti Axalkələk və Borçalı vilayətləri arasındakı keçmiş inzibati sərhəd boyunca cənuba gedir, sonra Yemlikli (10017 fut), Ağrıkər (9765 fut) dağ zirvələrindən, Pavakaran dağ silsiləsindən keçir və Dəlidağın (8624 fut) zirvəsinə qədər gəlib çatır.

Bu nöqtədən sərhəd xətti şərqə istiqamət götürür, İnardağın (6636 fut), Bulaq dağın (6317 fut) zirvələrindən keçir və Aleksanderhiff kəndinə qədər uzanır.

Bu kəndin arxasından sərhəd xətti Xramçayın boyunca şimal-şərq istiqamətində Arıxli kəndinə və Böyük Tkiatam təpəsinə tərəf yönəlir, Aleksandropol-Tiflis dəmir yolu xəttinə paralel olaraq üç verst qərb istiqamətinə irəliləyir, Naftuluq dəmir yolu stansiyasının 6 kilometrliyində Yelizavetpol-Tiflis dəmir yol xəttini bir qədər keçir.

Buradan sərhəd xətti yenidən şərqə tərəf dönür, Qara dərə, Sarıyer, Karvan təpə, Naomeri (3185 fut) dağ zirvələrindən, Muğanlı və Tullar kəndlərindən, Ləmbəli (2537 fut) zirvəsindən, Katari aşırımından, Milatis, nəhayət, Bilenta (3052 fut) və Nikoratcixa (3290) zirvələrindən keçir. Sonra yenidən şimal səmtinə dönərək Qara-Ağac kəndini keçdikdən sonra Taran-Qobu çaylarının qovuşduğu yerə çatır. Sərhəd

xətti eyni istiqamətdə Taran-Qobu, Abcit, Məzəmçay çaylarının yatağı boyunca Tinov-Rosso (11104 fut) dağ zirvəsi istiqamətində irəliləyir.

Sonra sərhəd xətti yenidən Şərqə dönür (Şimali Qafqaz Respublikasının sərhəddi) və Qafqaz sıra dağları boyunca Quton (12500 fut) zirvəsinə qədər uzanır. Daha sonra sərhəd xətti dağ yüksəkliklərindən şimal-şərq istiqamətində aşağı enir, bir tərəfdən Avar-Koysu, Qara-Koysu, Qazıqumuq-Koysu, o biri tərəfdən isə Samur, Çirançay və Uluçay çaylarının suayrıcını formalaşdıran ikinci sıra dağların boyunca gedir və Kalanker-Katz (11488 fut), Kaşkharva (13083) Lakazani (11961 fut) dağlarından, Dolti dağ aşırımından keçərək Viralqu (12611 fut), Nusadağ (12270 fut) Alahundağ (12629 fut) istiqamətində uzanır.

Sonda sərhəd xətti İtsari kəndinin 2 km-də Taran-Qobu çayını keçir və yuxarıda adları çəkilən çayların ayrıldığı yerdə 3 nömrəli zirvəyə doğru gedir, burada şərqə dönür və Bakı-Petrovsk dəmir yolunun Buynak stansiyasından 20 km. cənubda Xəzər dənizinə çatır.

II Şərq sərhəddi

Buynak stansiyasının 20 kilometrliyindən başlayan sərhəd xətti Xəzər dənizi boyunca keçmiş Rusiya-İran sərhəddi yaxınlığındakı Astara (Qafqaz Astarası) şəhərinə qədər uzanır.

III. Cənub sərhəddi

Astaradan başlanan sərhəd xətti Rusiya, İran və Türkiyə arasındakı keçmiş sərhədlərin kəsişmə nöqtəsinə qədər davam edir, sonra keçmiş Rusiya-Türkiyə sərhəddinə uyğun şəkildə Qara dənizdəki Kop-Mur burnuna qədər gedir.

IV. Qərb sərhəddi

Azərbaycanın qərb sərhəddi Kop-Murdan Solok çayının mənsəbinə qədər Qara dəniz sahilləri boyu müəyyənləşir.

V. Qafqaz Ermənistanı ilə sərhəd

Azərbaycan və Ermənistan arasındakı sərhəd qərbə doğru Ağlağan dağının (6833 fut) zirvəsindən başlanır, Aleksandropol-Axalkələk şosse yolunu Qızıl Qoç stansiyasından (Güllübulaq kəndi) 18 km. cənubda kəsib keçir və Dağ Körpü kəndindən Arpaçay istiqamətinə gedir.

Sonra sərhəd xətti cənuba, Arpa-Fihui boyunca Qarakollu adlı kiçik stansiyadan 2 km. şimalda yerləşən Qiyas-Kürdaşi kəndinə doğru gedir, daha sonra isə şərqə, Qara Köynək dağının (9917 fut) zirvəsinə tərəf uzanır.

Buradan sərhəd xətti Aparan çayının qolu istiqamətində şimal-şərqə, Tiflis-İrəvan dəmir yolunun 5 km-də yerləşən Zeynə kəndinə doğru gedir, sonra şərq istiqamətinə dönür, dəmir yol xəttinə paralel şəkildə bu xətdən 7 km. şimalda yerləşən Ağbaş kəndinə tərəf uzanır:

Qarni çayından keçən sərhəd xətti şimal-şərqdə Ağdağ (10906 fut), Qaraqaya (11178 fut) Gözəldərə dağlarına qalxır, buradan qərb istiqamətinə burulur və Göyçə gölünün şərq sahilində Zağalı kəndinə çatır.

Qafqaz Ermənistanının sərhəddi Semyonovka kəndi istiqamətində gölün səthini düz xətlə keçir, Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının keçmiş inzibati ərazi bölgüsü üzrə Beçəkeçməz dağının (Yelizavetpol, İrəvan və Tiflis quberniyalarının sərhədlərinin ortaq kəsişmə nöqtəsi) zirvəsinə qalxır, buradan Yelizavetpol və Tiflis quberniyalarının inzibati sərhəddi boyunca şimala dönür və Çimal dağının (2465 fut) zirvəsinə qalxır.

Son olaraq sərhəd xətti biri-birinin ardınca Şahəlhəm, Şahtaxtı, Lialvar, Lecan dağlarından enir və iki ölkə arasında sərhəd olan Ağlağan dağının zirvəsinə çatır.

QAFQAZ AZƏRBAYCANI CÜMHURİYYƏTİ

I

AZƏRBAYCANIN MƏNŞƏYİ - MÜSTƏQİL XANLIQLAR VƏ ONLARIN TƏNƏZZÜLÜ

Mənşə

Qafqazın, daha dəqiq desək, Transqafqazın cənub-şərq bölgəsində ən qədim zamanlardan etibarən əsasən türk, qismən də tatar tayfalarından ibarət xalqlar yaşamışlar. Bu tayfalar, habelə bir sıra İran üsürləri zaman keçdikcə daha çoxsaylı, daha güclü və daha enerjili olan türklərlə qaynayıb-qovuşmuşlar. Həmin qaynayıb-qarışma nəticəsində Qafqazın bu hissəsində yaşayan yerli əhali ölkələrinin adı ilə Azərbaycan türkləri, yaxud daha çox azərbaycanlılar adlandırılmışlar.

Köçəri tayfaların hərəkət yolu üzərində yerləşən və onların işğalçı müharibələrində hədəf rolunu oynayan Azərbaycan Qafqaz dağlarından Xəzər dənizinə və Xəzər dənizi arxasında Urmiya gölünə qədər geniş bir ərazini əhatə edir. Ölkəyə öz adını vermiş mərkəz onun Xəzər dənizi sahilindəki hissəsidir. İndi bu hissə məşhur neft yataqlarına malik şəhərin adı ilə Bakı bölgəsi kimi tanınır.

Dərinliklərində təbii neft və qaz sərvəti gizlənmiş bu bölgə ən qədim zamanlardan etibarən “əbədi odlar yurdu” kimi məşhurlaşmışdır. Kökü qədim fars sözü olan “Azərpataqan”dan yaranan “Azərbaycan” yaxud da “Azəristan” adı da ilk növbədə bu zəngin təbii sərvətilə əlaqədardır. Tarixə qədərki dövrdən məlum olan bu ad yalnız özü haqqındakı rəvayətlərə əsaslanmır. Bakı regionundakı zəngin neft yataqları Azərbaycanın mənşəyini hər hansı yazılı mənbədən daha yaxşı ifadə edir. Sönməyən alov dilləri kimi Azərbaycan da taleyin oyunlarına, siyasi və sosial çevrilişlərə, iqtisadi dəyişikliklərə baxmayaraq öz yoluna davam etmişdir. Azərbaycan torpaqları Makedoniyalı İskəndərdən tutmuş Teymurləngə qədər bir çox məşhur fəthlər görmüş, onun sakinləri ərəblər, farslar, osmanlı türkləri və başqaları ilə üz-üzə gəlmişdilər. Bu çağırılmamış qonaqlar təbii ki, Azərbaycanın ərazi və etnik tərkibinin əsaslı surətdə dəyişilməsinə təsir göstərmişdilər. Ölkənin bir hissəsi hərbi güc tətbiq edilməklə İrana birləşdirilmiş, digər hissəsi isə Qafqazın coğrafi sərhədləri daxilində qalmışdır. Məhz bu şərait Azərbaycan xalqının taleyində mühüm rol oynamışdır.

Müstəqil xanlıqlar

Qafqazdakı Azərbaycan regionu uzun müddət özünün tam siyasi müstəqilliyini qoruyub saxlamışdır. XVII əsrdə ölkə müstəqil xanlıqlardan ibarət idi. Yaranmış vəziyyətin təsiri ilə onlardan bəziləri İrandakı şah hakimiyyətini tanımağa

məcbur olurdular. Lakin bu da həmin müstəqil xanlıqların tez-tez İranın özü, eləcə də Türkiyə, Gürcüstan və nəhayət Rusiya ilə müharibələrə cəlb olunmalarının qarşısını ala bilmirdi. Bu müharibələrin çoxu müdafiə xarakteri daşıyırdı və aydındır ki, xanlıqlar müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq uğrunda vuruşurdular. Təhlükə Rusiya tərəfindən gələndə mübarizə daha kəskin və sərt xarakter alırdı. Rusiya imperiyası ardı-arası kəsilməyən müharibələrlə Türkiyə və İranın sərhəd bütövlüyünü zəiflətdikdən sonra Gürcüstanı Moskvaya birləşdirdi. Gürcülər bu yolla öz təhlükəsizliklərini təmin edəcəklərini düşündürlər. Rusiya isə bütün Transqafqazı fəth etmək və onun xalqlarını əsarət altına almaq istəyirdi.

Xanlıqların süqutu

Azərbaycanın tarixi qəhrəmanlıq epizodları ilə zəngindir. Bu tarixin səhifələrini çevirdikcə biz kiçik xanlıqların silaha sarılıra qədər azadlıq və ləyaqətlərini qorumaq üçün rus qoşunları ilə necə cürətlə və qorxu bilmədən vuruşduqlarının şahidi oluruq. Onlar azadlıqları uğrunda doğma torpaqlarını oğullarının qanı ilə suvarmışdılar. Onlar öz azadlıqlarını XIX əsrin başlanğıcı, hətta həmin əsrin birinci rübünün axırına qədər mərdlik və müvəffəqiyyətlə qoruyub saxlaya bilmişdilər. Bu dövrdə xanlıqların qüvvəsi tədricən zəiflədiyindən onlar güclü Rusiya ordusunun hücumlarına davam gətirə bilmirdilər. 1813-cü ildə Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı, Talış, 1828-ci ildə isə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ruslar tərəfindən ələ keçirildi.

Müstəqillik itirildikdən, rus hakimiyyət dairələri gücləndikdən və onların işğal olunmuş ərazilərdə apardıqları ruslaşdırma siyasəti böyük vüsət aldıqdan sonra xanlıqları “Odlar yurdu”nun başqa hissələri ilə bağlayan tellər qırılmağa başladı. Həmin dövrdən etibarən artıq Rusiya nəzarətindəki Azərbaycan torpaqları deyil, mərkəzi Təbriz olmaqla İrandakı ərazilərimiz Azərbaycan adlandırılmağa başladı.

İşğal olunmuş ərazilər özbaşınalıqla bölünür, şəhərlərin, mahalların adları dəyişdirilirdi (nümunə kimi Azərbaycanın qədim mərkəzlərindən biri olan Gəncənin Rusiya imperatriçəsinin şərəfinə Yelizavetpol adlandırılmasını göstərmək olar). Rusiya imperiyası Azərbaycan ərazisini istədiyi şəkildə qayçılayır, işğala qədər mövcud olmuş siyasi azadlığın ən kiçik təzahürlərini də məhv edirdi. Rus dövləti işğal etdiyi xanlıqların əhalisinin adını dəyişdirməkdən də çəkinmirdi. Etnoqrafiyanı, xalqın dilini və ədəbiyyatını nəzərə almadan Azərbaycan əhalisinə Qafqaz tatarları, Qafqaz müsəlmanları, yaxud sadəcə olaraq müsəlman adı qoyulmuşdu.

Etnoqrafiya

Əlbəttə, haqqında söhbət gedən əhali indiyə qədər türk mənşəli millət olaraq qalmaqdadır. Qafqaz, xüsusən də Azərbaycan etnoqrafiyasına və tarixinə dair ədəbiyyatın azlığı, hətta deyərdik ki, yoxluğu, eləcə də mövcud materialların elm

aləminə naməlum qalmasının labüd nəticəsi olaraq bu millətin etnik təşəkkülü və quruluşu haqqında Rusiya imperiyasının uydurduğu yalanlar rəsmi nöqtəyi-nəzər kimi qəbul edilmişdir. Qədim türk-müsəlman xanlıqlarının əhalisi əsl mənşələri nəzərə alınmadan Qafqaz tatarları adlandırılmışlar və indinin özündə də Qafqaz tatarları kimi tanınırlar. Əsl həqiqətdə köklərinin eyniliyi ilə bir sırada azərbaycanlıların və tatarların dilləri, adətləri, ənənələri, inamları arasındada da müəyyən yaxınlıq vardır. Bu yaxınlıq həm fransız tarixçisi M.Leon-Kahen, həm də məşhur macar alimi H.Vamberi tərəfindən sübuta yetirilmişdir.

Asiyalı fəth Teymurləngin (Teymurləng Avropada Axsaq Teymur mənasında istifadə olunan Tamerlan adının qarşılığıdır) Azərbaycana yürüşündən söz açan fransız alimi yazır: “Əsrlər boyu türklərin yaşadığı bir ölkə olan Azərbaycan könüllü surətdə Teymurləngin hakimiyyətini qəbul etdi”.

H.Vamberi Azərbaycan xalqının etnik mənşəyindən danışarkən göstərir ki, İran ünsürlərinin Azərbaycandan hansı dövrdə sıxışdırılıb çıxarıldığını söyləmək çətinidir. Bu məsələ hələlik öz həllini tapmamışdır. Buna baxmayaraq, biz bir neçə fakta müraciət edə bilərik:

Azərbaycanın istər İrana aid hissəsində, istərsə də Qafqaz, yaxud Transqafqaz hissəsində əhali Azərbaycan dilində danışan türklərdən ibarətdir. Onların öz ədəbiyyatı, milli poeziyası, ənənələri və mifləri mövcuddur. İslamın iki təriqəti (şiəlik və sünnilik-tərc.) Azərbaycanda geniş yayılmışdır.

İntellektual mədəniyyət baxımından Azərbaycan, xüsusən də onun İran hissəsi qədim İran ədəbiyyatından əsaslı şəkildə təsirlənmişdir. Bu ədəbiyyatın əsas nümayəndələri olan Firdovsi, Hafız və Sədi azərbaycanlılar arasındada indi də kifayət qədər məşhurdurlar, onların əsərlərinə tez-tez istinad edilir. Bir tərəfdən İranın qüdrətinin azalması və onun sosial mədəniyyətinin tənəzzülə uğraması, o biri tərəfdən isə Rusiya mədəniyyətinin daha geniş ərazidə yayılması və ümumilikdə milli şüurun yüksəlişi nəticəsində Azərbaycanı İrana bağlayan tellərin qırılmaqda olduğu aşkara çıxdı.

İndi isə gəlin Azərbaycanın “Qafqaz Azərbaycanı” adlandırılan hissəsinə nəzər salaq. Biz İran Azərbaycanına toxunmaq niyyətində deyilik. Biz qafqazlılar onun sakinlərinə ən yaxşı istəklərimizi yetirir, qüdrətli və mədəni İran dövlətinin himayəsi altında siyasi və fərdi azadlığa çatmalarını, böyük inkişafa, sosial və siyasi tərəqqiyə qovuşmalarını arzu edirik.

II

AZƏRBAYCANIN YERLİ ƏHALİSİ, ONLARIN KEÇMİŞ RUS İMPERİYASINA MÜNASİBƏTİ

Rusiya hakimiyyəti

Rusiyanın Qafqazdakı hakimiyyəti dövründə azərbaycanlılar regionun başqa xalqlarına nisbətən daha çox sıxıntılara və təqiblərə məruz qalmışlar. Qonşuların – gürcülərin və ermənilərin milli məktəbləri, kilsələri, mülkiyyətləri, anadilli mətbuatları, müxtəlif xeyriyyə cəmiyyətləri və s. olduğu halda, bütün bunlar hamısı Azərbaycan xalqı üçün yasaq edilmişdi. Nadir hallarda bu cür milli-mədəni qurumların fəaliyyəti üçün icazə isə elə bir ürəkbulandırıcı tərzdə verilirdi ki, həmin icazə əxlaqi əsasdan məhrum olduğuna görə nəticədə öz əhəmiyyətini itirirdi.

Məktəblərdə ana dilimizin əslində qadağan edilməsini, müsəlman ruhanilərinin amansızcasına təqib olunmalarını xatırlamaq kifayətdir. Rus kilsəsinə və onun ruhanilərinə yüksək etimad və hörmət göstərən rus dövləti müsəlman din xadimlərinə münasibətdə öz nifrət və amansızlığını gizlətmirdi. Yüksək rütbəli müsəlman din xadimləri müfti, yaxud şeyxülislamlar cahil, əksər hallarda savadsız adamlar arasından seçilir, onlara son dərəcə cüzi maaş ödənilirdi. Məscidlərin əmlakı sözün tam mənasında rus məmurlarının ixtiyarına verilmişdi. Ortodoks xristian ruhanilərinin icazəsi olmadan hər hansı məscid tikintisi qəti qadağan idi. Sözün qıyası, Məhəmməd ümmətinə fanatik damğası vuran ruslar dinlə bağlı məsələlərdə özlərinin müsəlmanlardan daha fanatik olduqlarını göstəriridilər. İctimai təşkilatlara gəldikdə isə yalnız onu deyə bilərik ki, 1906-cı ildən əvvəl bu cür təşkilatların yaradılması qeyri-mümkün idi. Yalnız 1906-cı ildə rus dövləti Bakıda Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin qurulmasına icazə verdi. Dövrü mətbuat, kitab nəşri, teatr tamaşaları və s. ardıcıl olaraq təqiblərə məruz qalır və rus məmurlarının düşmən fəaliyyəti ilə üzləşməli olurdu.

İntellektual yüksəliş

Bütün maneələrə baxmayaraq azərbaycanlılar kökü Qərbi Avropadan gələn və XIX yüzilliyin başlanğıcından etibarən Rusiyada sürətlə yayılmağa başlayan ictimai, siyasi, vətəndaşlıq və dini hüquqlarla bağlı ideyalara hakimiyyətin gözlədiyi şəkildə laqeyd yanaşmadılar. 1860-cı ildən sonra həmin ideyalar Rusiyanın qabaqcıl mədəni təbəqələrinin şüuruna hakim kəsildi. İmperiyanın digər xalqları da bu yeniliklərə can atmağa başladılar.

Aydındır ki, böyük ideyalara qovuşmaq, intellektual əlaqələr yaratmaq üçün ilk növbədə özünü öyrənmək, öz millətini, onun tarixini, müasir vəziyyətini, ehtiyaclarını, amal və ideallarını dərindən araşdıraraq müəyyən nəticələrə gəlmək

lazımdır. Bu vəzifənin dərkisi xalqın bütün gücünün və intellektual imkanlarının səfərbərliliyə alınmasını tələb edir. Bu sahədə çalışanları Rusiyanın hədə-qorxusu və təqibləri öz yollarından çəkəndirməmişdi. Onlar qarşıya qoyulan əngəllərə əhəmiyyət vermirdilər. O da həqiqətdir ki, əlli il ərzində Azərbaycanlılar arasında ədəbiyyat adamları – şairlər, dramaturqlar, jurnalistlər, habelə siyasi xadimlər yetişmişdilər, onların çoxu Rusiyada, eləcə də xaricdə universitet təhsili almışdı. Bioqrafiya (çox güman ki, burada etnogenezis, Azərbaycan xalqının mənşəyinin araşdırılması nəzərdə tutulur-tərc), xalqın etnik mənşəyi ilə bağlı məsələlər günün başlıca mövzusunə çevrilmişdi. Milli məktəblərin yaradılması planlaşdırılırdı, ana dilinin, milli ədəbiyyat və tarixin öyrənilməsi bir vəzifə kimi qarşıya qoyulur, müvafiq proqramlar tutulurdu. Əcnəbi müəlliflərin ən yaxşı əsərləri tərcümə olunur, dərsliklər və müntəxabatlar tərtib edilirdi, xarici ölkə ədəbiyyatlarının tarixi ilə bir sırada elmi-tədqiqatlar və sosioloji əsərlər çap olunurdu. Dövri mətbuat - jurnallar, qəzetlər meydana çıxırdı. Həmin mətbu orqanlar azərbaycanlıları mədəni millətlərin gördüyü işlərlə tanış etməkdə böyük rol oynayırdı.

III

TRANSQAFQAZ SEYMI VƏ HÖKUMƏT -ONLARIN ZƏİFLİYİ VƏ SÜQUTU

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN ELAN EDİLMƏSİ

Transqafqaz hökuməti

Öz zehni və maddi qüdrətini hiss edən Milli Şura 1918-ci il mayın 28-də müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradıldığını elan etdi...

Qafqaz Azərbaycanı üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan bu proseslərin baş verməsində Rusiyanın ictimai və siyasi tənəzzülü, habelə bolşeviklərin hakimiyyəti zorla ələ keçirmələri mühüm rol oynadı. Digər tərəfdən, bütün bu proseslər Qafqazın, xüsusən də Transqafqazın düşdüyü vəziyyətin nəticəsi idi. Həmin vaxta qədər regionda hakimiyyəti əlində saxlayan rus dövlətinin gözlənilmədən Transqafqazdan çıxarılması da öz rolunu oynadı.

1917-ci il Fevral inqilabının birinci günündən ali hakimiyyətin bolşeviklərin əlinə keçdiyi 25-27 oktyabra qədər bu region xüsusi Transqafqaz Komitəsi (mənbələrdə Osobiy Zakavkazskiy Komitet - OZAKOM adlandırılır - tərc.) tərəfindən idarə olunurdu. Həmin Komitənin üzvlərini Lvov və Kerenskinin Müvəqqəti hökuməti təyin etmişdi. Komitə üzvlərinin hərəsi bir milləti təmsil edirdi (rus, Azərbaycan, gürcü və erməni). Onların hamısı IV Dövlət Dumasının üzvləri idilər. Oktyabrda bolşeviklər hakimiyyətə gəldilər. Onların fəaliyyəti Rusiyadakı qanunsuzluqları daha da artırdı. Bolşevik hakimiyyətinin mövcudluğu bütün ölkə üçün məşum nəticələr verdi. Həmin nəticə özünü ilk növbədə Rusiyanın mərkəzi ilə ucqarları arasında hər cür əlaqələrin kəsilməsində göstərdi. Qafqaz və Transqafqaz nəinki Petroqrad və Moskvadan, hətta bütün Rusiyadan təcrid olundu.

Taleyin öhdəsinə buraxılmış Transqafqaz millətləri öz seçkili nümayəndələrinin vasitəsi ilə bütün regionda vahid dövlət halında birləşdilər. Bu dövlətin tam qanunvericilik, hüquqi, inzibati və maliyyə qüdrəti var idi.

Həmin dövrdə Tiflisdə təşəkkül tapan hökumət kabinetində Transqafqaz xalqlarının nümayəndələri - (gürcülər, Azərbaycanlılar, ermənilər) hakimiyyəti öz aralarında bölüşdürdülər. Onlar komissarlar adlanırdılar.

Seym və Transqafqaz

Dövlət 132 üzvdən ibarət Müəssislər Məclisinin (Transqafqaz Seyminin) çağırılmasını zəruri saydı. Onların arasındada azərbaycanlı nümayəndələr üstünlük təşkil edirdilər, çünki həmin xalq özü də regionda sayca hamıdan çox idi.

Seymin üzvləri aşağıdakı təmsilçilərdən təşkil olunmuşdu:

1. Adları çəkilən millətlərin mövcud seçki qanununa əsasən ikinci səsvermə yolu ilə Rusiya Müəssislər Məclisinin seçilmiş nümayəndələrindən;

2. Hər bir xalqın milli təşkilatları və siyasi partiyaları tərəfindən seçilən və Seym üzvlərinin üçdə bir hissəsini təşkil etməli olan nümayəndələrdən.

Seymin 3 nəfərdən ibarət (hərəsi bir milləti təmsil etmək şərti ilə) rəhbərliyi yaradıldı. 1918-ci il aprelin 9-da Seym Qafqazın istiqlaliyyətini elan edərək Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Federal respublikalarını yaratdı. Bu konfederasiyanın təşəkkülü bütün Transqafqaz xalqları tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Onlar ümid edirdilər ki, təbii müttəfiq olduqlarına, bir çox istiqamətlərdə, xüsusən də iqtisadi sahədə mənafeləri üst-üstə düşdüynə görə Transqafqaz birliyi çərçivəsində öz siyasi problemlərini uğurla həll edə biləcəklər.

Seymin gücsüzlüyü

Lakin yeni dövlət ölkənin inzibati idarəçiliyi sahəsində özünü doğrulda bilmədi, Transqafqazın bütün hissələrində millətlərin mənafeələrinin və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi işində kifayət qədər ədalətlik nümayiş etdirə bilmədi. Seymin nümayəndələri milli maraqları və siyasi partiyaların mövqelərini regionun ümumi mənafeyinə tabe etdirməkdə bacarıqsız və naşı olduqlarını göstərdilər. Bu da həmin hökumətə, hətta bütünlükdə Respublikanın özünə olan inamı sarsıtdı.

Azərbaycanlılar öz etiraz səslərini daha ucadan bildirdilər, çünki Cümhuriyyətin təşkili ilə onların başına gətirilən müsibətlər daha da artmışdı. İrəvan vilayətinin bəzi hissələrində məskunlaşmış azərbaycanlılar erməni ordusunun girovuna çevrilmişdilər. Bu ordu müsəlmanlar yaşayan bütöv bir ərazidə adamları kütləvi surətdə qırır, qocalara, qadınlara, hətta uşaqlara belə amansızcasına divan tutur, yüzlərlə Azərbaycan kəndlərini yandırır, yaxud soyub-talayır, yerlə-yeksan edirdi.

Hökumət Seymin azərbaycanlı deputatlarının etiraz səsini qulaq ardına vuraraq bu vəhşiliklərin qarşısını almaq üçün heç bir ciddi ölçü götürmürdü. Bolşeviklərin Bakını işğal etdiyi və böyük bir ərazini öz əllərində saxladığı bir şəraitdə Seym nümayəndələrinin mövqeyi regiondakı ümumi vəziyyətlə bir araya sığışmırdı.

Seymin azərbaycanlı deputatları Bakıya və onun rayonlarına kömək üçün dönə-dönə və təkidli şəkildə müraciətlər edirdilər. Lakin hökumət üzvlərinin əksəriyyəti ya özlərini eşitməməzliyə vurur, ya da təmtəraqlı çıxışlarla kifayətlənirdilər.

Belə bir şəraitdə hökumətin zəifliyi onun istəyib-istəməməsindən asılı olmayaraq Transqafqaz Cümhuriyyətinin mövcudluğunu qeyri-mümkün etdi. Cümhuriyyət hüduqlarından kənarında baş verən gözlənilməz hadisələr də burada öz rolunu oynadı. Beləliklə, Respublika parçalandı. Gürcüstan federasiyanın tərkibindən birinci olaraq çıxdı və elə həmin gün - 1918-ci il mayın 26-da Gürcüstan

Respublikasını yaratdı. Bundan sonra Transqafqaz sərhədləri daxilində Azərbaycan və Ermənistan Respublikaları təşəkkül tapdı.

IV

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN HÖKUMƏTİ VƏ ONUN PAYTAXTI BAKİ ŞƏHƏRİ

Azərbaycan hökuməti

Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi elan edilən kimi Milli Şura 12 nazirdən ibarət hökumət yaratdı. Milliyyətə azərbaycanlı olan həmin dövlət xadimlərinin çoxu Rusiyada və xaricdə universitet və texniki institutlar bitirmiş ziyalılar idilər. Özünə müvəqqəti iqamət yeri kimi Yelizavetpol-Gəncə şəhərini seçmiş Azərbaycan hökumətinin ilk addımı Bakını və onun civarlarını hələ 1918-ci ilin martında şəhəri zəbt etmiş bolşevik işğalçılarından təmizləmək oldu.

Bakı, Azərbaycanın paytaxtı

Bütün dünyada neft mədənləri ilə şöhrətlənən Bakı Azərbaycanın paytaxtıdır.

Bu şəhər hətta Rusiya hakimiyyəti dövründə də Qafqazdakı müsəlman əhalinin yalnız iqtisadi deyil, həm də intellektual, dini və siyasi mərkəzi idi.

Müəyyən əhəmiyyətə malik bütün təşkilatlar, o cümlədən xeyriyyə cəmiyyətləri, sosial və siyasi qurumlar, bir sıra ictimai institutlar, mətbuat orqanları məhz Bakıda yaradılmışdı və indi də burada fəaliyyət göstərməkdədir. Diqqətəlayiq haldır ki, ən diqqətəlayiq intellektual qüvvələr - professorlar, həkimlər, hüquqşünaslar, jurnalistlər və s. bu şəhərə toplaşmışlar.

Mənşə etibarilə Bakı qədim müsəlman şəhəridir və taleyin bütün dəyişikliklərinə, kəşməkəşlərinə baxmayaraq, indi də belə bir yer olaraq qalmaqdadır. Şəhərin qədim tarixi hissəsində Xan sarayı, xanların məzarı və əfsanəvi Qız qalası (məndə azərbaycanca Qız qülləsi kimi verilmişdir - tərc.) yerləşir. Bütün bu abidələr xalqın keçdiyi tarixi yolun, şəhərin qədimliyinin canlı şahidləridir.

Torpaq sahələri və iri mülklər regionun yerli sakinlərinə məxsusdur və bu vəziyyət indi də dəyişməz olaraq qalmaqdadır. Bakı ətrafındakı neft mədənlərinin sahibləri və burada çalışan insanlar arasındada da yerlilər üstünlük təşkil edirlər.

Yerli əhalini birləşdirən təkə maddi maraq deyil, daha çox ənənə ümumiliyi, onları bu ölkə ilə bağlayan mədəni və tarixi köklərin vəhdətidir. Bakının yaxınlığında müsəlmanların ziyarətgahına çevrilmiş müqəddəs məzarlar var. Bunların sırasında həm də zəngin neft yataqları rayonu kimi tanınan Bibi-Heybətini adını çəkmək olar. Əhalinin Bakını iqtisadi, zehni, dini və siyasi mərkəz, bir sözlə, paytaxt seçmələri heç də təsadüfi deyildir. Yeni Azərbaycan dövlətinin gələcəyi Bakı ilə o qədər sıx bağlıdır ki, Cümhuriyyətin mövcudluğunu bu şəhərsiz təsəvvürə gətirmək mümkün deyil. Bakısız Azərbaycan başsız bədənə bənzəyir. Bütün bunlardan sonra

İstanbulda bir araya gələn Azərbaycan nümayəndələrinin 1918-ci il sentyabrın 12-də Avropa səfirliklərinə göndərdikləri qəti etirazı başa düşmək çətin deyil. Bu etiraz 1918-ci il sentyabrın 9-da Almaniya ilə bolşeviklər arasındada imzalanmış Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə maddələrdən irəli gəlirdi. Müqavilənin üçüncü maddəsində deyilirdi:

“Rusiya hökuməti Bakı neft mədənlərinin fəaliyyətini intensivləşdirmək və oldə olunan məhsulun dördə bir hissəsinin Almaniya göndərməklə bağlı öz üzərinə təhəddüd götürür”.

Bu akt hüquqi nöqteyi-nəzərindən çox əsassız, qeyri-qanuni idi, heç bir siyasi və əxlaqi bünövrəyə söykənmirdi və təbii ki, Brest-Litovsk müqaviləsinin özü kimi onun olavə maddələri də ləğv olunmalıdır. İstənilən halda bu ədalətsiz akt heç bir vaxt, heç bir vəchlə Azərbaycan dövləti tərəfindən qəbul edilməyəcək. Neft istehsalının yerli tələbatı üstələməsinə və Azərbaycan dövlətinin həmin artıq məhsulu hazırkı dövrdə yanacağa ciddi ehtiyac duyan ölkələrə müvafiq müqavilələr bağlamaq yolu ilə satmağı öz üzərinə götürməsinə baxmayaraq Respublika Bakı mədənlərindəki neftin açıq müdaxilə yolu ilə istismar olunmasına heç vəchlə yol verə bilməz. Xarici istismar Respublika üçün intihar demək olardı.

AZƏRBAYCANIN BOLŞEVİKLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ, BOLŞEVİK VƏ ERMƏNİ HÜCUMLARI

Bolşeviklərə qarşı mübarizə

Bakının Azərbaycan üçün əhəmiyyətini əsaslandırdıqdan sonra Cümhuriyyətin bu şəhəri bolşeviklərdən xilas etmək üçün əl atdığı ciddi və təxirasalınmaz tədbirlərə keçək.

Bakıda meydana çıxan bolşevik hərəkatı Rusiya bolşevizminin bir qolu idi. Bakıda bolşeviklər öz sıralarında əsas etibarını ilə rus fəhlələrini, qulluqçularını, əsgərləri və dənizçiləri birləşdirirdi. Lakin ruslardan təşkil olunmuş bütün bu qüvvələrə gürcülər və ermənilər rəhbərlik edirdi.

Oktyabr hərəkatına qədər bu hərəkatın elə bir təsir gücü yox idi, ancaq Lenin və silahdaşları Rusiya paytaxtının ağası olduqdan sonra Bakı bolşevikləri də onların timsalında özlərinə arxa tapdılar. Onlar hamını, xüsusən də ordudan qayıtmış əsgərləri öz sıralarına cəlb etməyə çalışırdılar. Bu, rus ordusunda tam nizamsızlıq və anarxiyanın başladığı dövrə təsadüf edir. Tiflis və Bakının bolşevik təşkilatları Qafqaz və İran cəbhəsindən tərxis olunan əsgər kütlələrindən öz sıralarını artırmaq üçün hər vasitə ilə istifadə edərdilər.

Onlar silahları ələ keçirir, yerli sakinləri soyub-talayır, gücləri çatan hər şeyi daşıyıb aparırdılar. Beləliklə, qısa müddət ərzində Bakı bolşevikləri çoxlu silah, patron, pulemyot, zirehli maşın, minik maşını, təyyarə, hərbi gəmi ələ keçirdilər. O zamanlar Rusiyada olduğu kimi, Transqafqazda da tam özbaşınalıq və anarxiya hökm sürürdü. Cəbhədən dönmən əsgərlər heç bir hakimiyyət tanımır, yalnız bolşevik təbliğatı üçün işləyirdilər. Bir çox bölgələrdə yerli əhali ilə əsgərlər arasındada qanlı toqquşmalar olmuşdu. Dəmiryolları fəaliyyətsiz dayanmışdı. Ərzaq qıtlığı gündü-gündən daha kəskin şəkildə hiss olunmağa başlayırdı.

Kiçik bir qrup təşkil edən müsəlman əsgərlər bir neçə düjin tüfəngi Bakıdan Lənkərana aparmaq istədikdə bolşeviklər həmin silahları onların əlindən almaq əmri verdilər. Müsəlmanlar bu əmrə tabe olmadıqda bolşeviklər tüfəng atəşləri ilə kifayətlənməyib onları pulemyot atəşinə tutdular. Hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananlar oldu.

Bu hadisədən sonra müsəlmanlar bolşeviklərin necə dəhşətli bir düşmən olduğunu daha aydın başa düşdülər. Onlar həyəcanlanmağa və narahat olmağa başladılar. Təzəpir məscidinin həyətinə keçirilən mitinqin qətnaməsində bolşeviklər tərəfindən zorla müsadirə edilən silahların geri qaytarılması onlardan tələb olundu. Bolşeviklər silahları qaytaracaqlarına söz versələr də, artıq bütün şəhərin ayağa qalxdığını hiss edirdilər. Ona görə də 1918-ci il martın 17-də (rəqəmlər köhnə təqvimlə göstərilmişdir, yeni təqvimlə martın 29-da - tərç.) axşama yaxın hər iki

tərəfdən atəş başlandı. Ertəsi gün (martın 18-də) səhər tezdən hərbiçilərin topları öz lülələrinə şəhərin müsəlman məhəlləsinə tərəf tuşladı. Onlar hətta məscidlərə də fərq qoymurdular. Bakıda dəhşətli vətəndaş müharibəsi başlanmışdı. Həmin müharibə dörd gün (18-22 mart) davam etdi. Bütün bu günlər ərzində şəhərin müsəlman əhalisini bombardman edir, güllələyir, diri-diri yandırırtdılar.

Ermənilər və bolşeviklər

Müsəlmanlar üçün məşum nəticələri olan bu qanlı hadisələrin baş verməsində hər yerdə olduğu kimi Bakıda da öz millətçi partiyalarının (Daşnaksütyun) ətrafında birləşmiş ermənilər fəal iştirak edirdilər.

Daşnaksütyunun və digər erməni siyasi partiyalarının nümayəndələri erməni Milli Şurası yaradaraq 18-21 mart hadisələrindən az əvvəl Transqafqaz müsəlmanlarının Mərkəzi Komitəsinin nümayəndələri ilə danışıqlar aparmağa başladılar. Danışıqların məqsədi iki qonşu millət arasındada siyasi və milli münasibətləri nizama salmaq kimi qələmə verilirdi. Lakin sözdə bu cür vədlər verilməsinə baxmayaraq, nəinki Daşnaksütyun, hətta mühafizəkar Milli Demokratik Partiya da bolşeviklərin cərgələrinə daxil olmuşdular. Daşnaklar bu partiya ilə sıx əməkdaşlıq edir, hətta ehtimal ki, onlara yol göstərirdilər. Təxminən 7000 nəfər erməni əsgər Qərb cəbhəsindən qayıtdıqdan sonra Transqafqaz dəmir yolunun işləməməsi adı altında Bakıda saxlanılmışdı.

Sonralar sübuta yetirildiyi kimi, həmin erməni əsgərlər Bakıdakı qanlı vətəndaş müharibəsində fəal iştirak etmişdilər. Bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirmək üçün qızıqsırdıqları bu vətəndaş müharibəsindən Bakıdakı erməni liderləri yerli azərbaycanlı əhaliyə amansızcasına divan tutmaq üçün yararlanmışdılar.

Bu qanlı cinayətlərə səbəb nə idi? Bolşeviklərin hakimiyyəti bölüşdürmək planları, yoxsa milli intiqam hissi, məlumat dövryyəsinin dayanması nəticəsində meydana çıxan nifaq duyğuları, yoxsa ərzaq məhsullarının qəhətə çəkilməsi? Həqiqət budur ki, ermənilər bolşeviklərin himayəsi altında müsəlmanların üzərinə kütləvi hücumu keçdilər və həmin dəhşətli günlərdə 12000-dən çox azərbaycanlı qətlə yetirildi. Öldürülənlərin çoxu qocalar, qadınlar və uşaqlar idi. Yəqin ki, gələcək tarixçilər bu hadisələrin üzərindən sükutla ötüb keçməyəcəklər. İndiki şəraitdə isə ümidvar olduğumuzu bildiririk ki, digər regionlarda yaşayan ermənilər öz soydaşlarının törətdikləri qanlı cinayətlərə haqq qazandırmamalıdırlar.

Ermənilərin təcavüzkar hərəkətləri

Ermənilərin müsəlman əhaliyə qarşı ən təcavüzkar hərəkətləri Şamaxı bölgəsində baş vermişdir. Müsəlmanların kütləvi surətdə məhv edilməsi, onların bələkdəki körpələrə qədər güllələnməsi, yüzlərlə azərbaycanlı kəndinə və qədim

Azərbaycan şəhəri Şamaxıya od vurulub yandırılması aydın göstərir ki, bütün bunlar yalnız erməni fitnəkarların işi idi. Burada bolşevik barmağı yox idi.

O da həqiqətdir ki, əsl bolşeviklər ermənilərin arxasında gizlənmirdilər, əksinə, onlar müsəlmanlara nifrətlərini bütün qüvvəsi ilə üzə çıxaran erməni “bolşeviklərinin” qəddarlıqlarına qarşı etiraz səslərini ucaldırdılar.

Bakı komissarları sovetinin sədri olan erməni Şaumyanın rəhbərliyi altında bolşevik təşkilatları millətçi-şovinst daşnakların hesabına daha da qüvvələndirilirdi. Bu sonuncular isə artıq bolşevizm adı altında azərbaycanlılarla öz milli haqq-hesablarını çürütməyə başladılar.

İstisnasız olaraq yalnız müsəlmanlara münasibətdə özünü göstərən nifrət və qəddarlıq əhalinin qeyri-müsəlman təbəqələri və həqiqi bolşeviklər tərəfindən ədalətli tənqid və sərt etirazlarla qarşılanırdı. Məsələn, Bakı təyyarəçilik məktəbinin başdan-baş rüslardan ibarət olan şəxsi heyəti erməni bolşeviklərin əməlləri qarşısında keçirdikləri dəhşət hissini gizlətməmişdilər.

Keçmiş Rusiya ordusunun tərkibinə daxil olan Türkünstan piyada alayı daha çox dəhşətə gəlmişdi. Mart hadisələri zamanı bu alayın Bakıda yerləşən əsgər və zabıtları bir polkovnikin rəhbərliyi altında yerli müsəlmanlara qarşı çevrilmiş bütün millətçi xarakterli təcavüzkarlıq hərəkətlərinin dərhal dayandırılmasını tələb etmişdilər. Onlar bu müraciətə əməl edilməyəcəyi təqdirdə silahlarını cinayətkarlara qarşı çevirəcəklərini bildirmişdilər. “Bolşevik” erməni təşkilatları adı çəkilən alayı şəhərdən çıxarmağa tələmiş və onları dərhal gəmiyə dolduraraq öz vətənlərinə göndərmək üçün tədbirlər görülmüşdü.

Bir çox digər ictimai-siyasi qurumlar kimi bütün bolşevik mətbuatı da ermənilərin əlində cəmləşmişdi. “Bakı fəhləsi”, “Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları sovetinin xəbərləri” bu sıraya daxildir. Bütün bunların nəticəsində yalnız orta təbəqənin nümayəndələri deyil, müsəlman ziyalıları da hər gün təqiblərə məruz qalırdılar və onlara qarşı əksinqilabi partiyalara mənsubluqları ilə bağlı ittihamlar irəli sürülürdü. Onların əmlakları müsadirə edilirdi, müsəlman əhali bütün mümkün yollarla qarət olunurdular. Bunun nəticəsində bir çox azərbaycanlılar Bakımı və onun neft mədənlərini tərk edib getdilər Erməni millətçilərinin (bolşeviklərin) qəddarlıqlarından və dəhşətli əməllərindən xilas olmağın başqa yolu yox idi.

Heç şübhəsiz, azərbaycanlıları - Bakının həqiqi sahiblərini doğma şəhərlərindən didərgin salmaq, onun bütün təbii sərvətlərini ələ keçirmək və bu yerlərdə ağalığ etmək ideyası ermənilərin millətçi planlarının bir hissəsi idi.

Bütün sərəməliyinə baxmayaraq həqiqətən də belə bir plan mövcud olmuş və onun həyata keçirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərilmişdir.

Müsəlmanlara qarşı vəhşiliklər törədilməsində Erməni Milli Şurası (Bakı bölməsi) tərəfindən idarə olunan erməni hərbi birləşmələri də iştirak etmişdilər.

Bu qoşunlara bədnam ad çıxarmış Amazasp, Stepan Lalayan və b. başçılıq edirdilər. Onlar şəraitin tələblərindən yararlanaraq özlərini Qırmızı Orduya məxsus bolşeviklər kimi qələmə verirdilər.

Lakin bununla belə, erməni alayları da daxil olmaqla bütün milli hərbi birləşmələrin Qırmızı Ordunun sıralarına daxil edilməsi, habelə onların hamısının Bakını və ətraf rayonları tərk etməsi əmri verildə erməni əsgərləri artıq torpağın öz ayaqları altından qaçmaqda olduğunu başa düşərək həyəcanlandılar. Həmin vaxtdan etibarən biz ermənilər arasındada Bakının həqiqi bolşeviklərinə necə vəhşi bir nifrət bəsləndiyini görürük. Həmin bolşeviklər tezliklə Bakıda bütün hakimiyyəti zorakı yolla ələ keçirən ermənilər tərəfindən devrildilər. Azərbaycan ordusu Bakını azad edəne qədər bu vəziyyət davam etdi.

VI

BOLŞEVİKLƏRİN AZƏRBAYCANDAKI QURBANLARI BOLŞLVİKLƏR ZORLA HAKİMİYYƏTİ ƏLƏ KEÇİRİRLƏR

Qanlı fitnəkarlıqların davamı

12.000-dən çox müsəlman martın 18-21-də ermənilərin törətdiyi qanlı cinayətlərin qurbanı olmuşdu. Yanğın nəticəsində xalqın mənəvi həyatında mühüm yer tutan bir sıra siyasi və zehni mərkəzlər yer üzündən silinmiş və dağıdılmışdı. Bunların sırasında Xalq evini, Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin (tarixi “İsmailiyyə” sarayı nəzərdə tutulur-tərc.) binasını, siyasi partiyaların iqamətgahlarını, müsəlman qəzetləri redaksiyalarını (rusca çıxan “Kaspi”nin, azərbaycanca çıxan “Açıq söz”ün) göstərmək olar. Məşhur müsəlman siyasi xadimləri həbs edilir və zindana atılırdı.

Lakin ən dəhşətli nəticə Bakıda və onun ətraf rayonlarında bolşevik hakimiyyətinin güclənməsi idi.

Bolşevikləvin hakimiyyəti altında

Bolşevik hakimiyyəti sivilisasiyanın bütün mövcud təzahürlərini məhv etməyə başladı. Biri-birinin ardınca yeraltı sərvətlərin, daşınmaz əmlakın, malikanələrin, bağların, əkin yerlərinin və s. ictimailəşdirildiyi elan olunurdu.

Bakı banklarında olan nəqd vəsaitlərin hamısı və bütün cari hesablar sovet respublikasının mülkiyyəti elan edildi.

Bütün əmlakın, yaşayış evlərinin, atların, iri buynuzlu heyvanların, maşınların müsadirəsi ilə kifayətlənməyən bolşeviklər daha uzağa getdilər - onlar əslində adamları müsadirə etməyə başladılar - əhalinin bir hissəsi zorla ordu sıralarına cəlb olundu, qalanlarını isə sovet respublikasının xeyrinə icbari əməyə cəlb etdilər. Sözü qıtası, kommunist prinsipləri özünün bütün amansızlığı və ən şiddətli cəza üsulları ilə əhaliyə tətbiq edildi. Bu prinsiplərə uyğunlaşmaq müsəlmanlar üçün xüsusilə çətin və ağırlı proses idi, çünki Şəriətin qanunlarına görə onlar başqalarının hüquqlarına hörmət etməli, əmlakına toxunmamalı idilər. Müsəlman əhalini zorla yaramaz bolşevik prinsiplərinə boyun əyməyə, dəhşətli əzab-əziyyətə qatlaşıb dilənçiliyə və ehtiyaca tablaşmağa məcbur edirdilər.

Orta təbəqə və ziyalılar bu fəlakətlərə qatlaşanlar sırasında tək deyildilər. Mənafeləri guya bolşeviklər tərəfindən müdafiə olunan fəhlə sinfi də eyni əzab-əziyyət çəkirdi. Ərzaq bölüşdürülməsi məsələsi meydana çıxanda bolşeviklər “özlərininki” ilə azərbaycanlı fəhlələr arasında ayrışdırıcılıq qoyurdular. İkincilər bir qayda olaraq ya “burjuazianın” əlaltıları, ya da əksinqilabçılar hesab olunurdu.

VII

BAKINI BOLŞEVİKLƏRDƏN XİLAS ETMƏK ÜÇÜN GÖRÜLƏN TƏDBİRLƏR

Bakı azad edilir

Gəncədə bərqərar olan Azərbaycan hökuməti Bakıda və onun çevrəsində yaşayan müsəlmanların düşdüyü dəhşətli vəziyyətdən xəbərsiz deyildi. Bakını tezliklə azad etmək hökuməti ən çox narahat edən məsələ idi. Bu məqsədlə hərbi hissələr təşkil edildi və kömək üçün Gürcüstana müraciət olundu. Lakin başı öz daxili problemlərinə qarışan, vətənlərindəki bolşeviklərlə mübarizə aparmaq məcburiyyəti qarşısında qalan gürcülər lazımi yardım göstərə bilmədilər. Elə bu vaxt bolşevik qoşunları Bakı yaxınlığında və Göyçayda dəmir yolunu ələ keçirib tezliklə Gəncəni tutmaq məqsədi ilə Kürdəmirə doğru irəliləməyə başladılar.

Türkiyədən kömək

Digər müsəlman ölkələrindən heç bir yardım və kömək almağa ümid olmadığı, Bakı faciəsinin təkrarlanması təhlükəsinin meydana çıxdığı bu çətin vəziyyətdə Azərbaycan hökuməti asayişini təmin etməyə borclu olduğu xalqı qırğına verməmək üçün türkləri köməyə çağırmaqdan başqa bir yol görmədi. Onların hərbi yardımını sayəsində Azərbaycan hökuməti tərəfindən yaradılmış ordu ilk növbədə dəmir yolunu azad etdi, sonra isə Şamaxını bolşeviklərdən təmizlədi və Bakını mühasirəyə aldı. İki aydan sonra şəhər Azərbaycan qoşunları tərəfindən azad edildi.

VIII

AZƏRBAYCAN HÖKUMƏTİ BOLŞEVİKLƏRİN BƏRBAH HALA SALDIQLARI ÖLKƏDƏ QAYDA-QANUNU BƏRPA EDİR

AZƏRBAYCAN PARLAMENTİ

Bərpa

Bakının süqutu Azərbaycan hökumətinə ölkədə qayda-qanunu daha sərbəst və asan şəkildə bərpa etmək imkanı verdi. Ən vacib problem qanunvericilik orqanlarını yenidən yaratmaq idi. Çünki, siyasi və hərbi özbaşınalılar nəticəsində Azərbaycan Milli Şurasının iclaslarının keçirilməsi dayandırılmışdı. Təbii ki, bu da öz növbəsində Müəssislər Məclisi çağırmağa imkan vermirdi.

Bu arada bərişığın əldə edilməsi Azərbaycan hökumətinə özünün bütün qüvvələrini dinc quruculuq işlərinə yönəltməyə şərait yaratdı.

Müttəfiq qoşunlar Bakıda

Qarşıda dayanan ilk vəzifə İrənin Ənzəli şəhərinə rəsmi nümayəndə heyəti göndərilib müttəfiq qoşunların baş komandanı, ingilis generalı Tomsonla danışıqlara başlamaq və bu hərbi qüvvələrin Bakıya gəlməsini xahiş etmək idi. Həmin iş 1918-ci il noyabrın 17-də həyata keçirildi. Müttəfiq qoşunlarını təmsil edən generalın şərafinə təntənəli qəbul düzəldildi. O, hökumət nümayəndələri tərəfindən qəbul edildi. Aradan az keçməmiş general Tomsonun bəyanatı çap olundu. Bəyanatda müttəfiq qoşunların şəhərə daxil olmasından bəhs edilərək bildirirdi ki, onların yalnız bir məqsədi var - bu da Azərbaycan ərazisinin müxtəlif hissələri arasında sülhü bərpa etməkdir. General Tomson həmin gündən etibarən bütün sakinlərə Azərbaycan hökumətinin hakimiyyətinə tabe olmağın zəruriliyini bildirdi.

Parlament

Bundan daha əvvəl isə Müəssislər Məclisini əvəz edən Azərbaycan parlamenti çağırılırdı. O, milli azlıqların nümayəndələri də daxil olmaqla ümumi səsvermə yolu ilə seçilmişdi*.

Burada əksəriyyət təşkil edən müsəlmanlardan başqa 21 erməni, 10 rus deputat, habelə polyakların, yəhudilərin və ölkədəki digər milli azlıqların nümayəndələri də təmsil olunmuşdu. Azərbaycan parlamenti 120 nümayəndədən

* Qeyd etmək lazımdır ki, bu müsəlman qadınlarının da iştirak etdiyi ilk seçki idi.

ibarət idi. Parlamentin qanunvericilik sahəsində, habelə idarəçilik fəaliyyəti baxımından çox geniş hüquqları vardı. Bu hüquqlar sırasına hökumətə sorğular vermək və nazirlərdən izahat tələb etmək də daxil idi. Parlament, həmçinin Cümhuriyyətin əsas qanunlarını qəbul etməli olan Müəssislər Məclisini çağıra bilərdi.

Parlament sədrinin Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirilənə qədər Baş nazir seçmək və ona hökumət təşkilini tapşırmaq səlahiyyəti vardı. Parlamentin deputatları arasında digər millətlərin təmsilçiləri də olduğundan erməni və rusların nümayəndələrinin də Nazirlər Şurasına daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Xarici İşlər Nazirliyi də daxil olmaqla bütün nazirliklərin, habelə inzibati, hüquqi, maliyyə, maarif, rabitə və s. sahələrindəki bütün dövlət institutlarının fəaliyyəti Parlamentin nəzarəti altında həyata keçirilməli idi. Əksəriyyəti yerli azərbaycanlılardan ibarət olan və hərbi xidmətin bütün sahələrini əhatə edən 50 min nəfərlik son dərəcə mütəşəkkil nizami orduya malik hərbi nazirlik də parlamentin nəzarətinə verilmişdi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin hazırda fəaliyyət göstərən Sülh Nümayəndə Heyətinin yaradılması və onun Respublikanın mənafelərini qorumaq, xüsusən də Azərbaycanın digər dövlətlər tərəfindən tanınmasını təmin etmək məqsədilə Parisə göndərilməsi haqqındakı qərar da Parlament tərəfindən qəbul olunmuşdur.

IX

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN ƏRAZİSİ

Müxtəlif inzibati bölgələr

Qafqaz Azərbaycanı öz müstəqilliklərini 1813-1828-ci ilə qədər qoruyub saxlamış yuxarıda adları çəkilən xanlıqların ərazisini əhatə edir. Rus hakimiyyəti dövründə Qafqazın digər yerləri kimi Azərbaycan da hökumətin mənafeyinə uyğun şəkildə quberniyalara, vilayətlərə (oblast), bu sonuncular isə öz növbəsində qəzalara bölünmüşdür.

Qafqaz Azərbaycanını formalaşdıran inzibati bölgü aşağıdakı şəkildədir:

1. Bütün Bakı quberniyası. Bura bütün Bakı şəhəri, habelə Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba, Lənkəran qəzaları daxildir.

2. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası. Bu quberniyaya Gəncə, Cavanşir, Nuxa, Ərəş, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur və Qazax qəzaları daxildir. Gəncə quberniyasının dağlıq hissəsi Azərbaycan və Ermənistan respublikaları arasında mübahisə obyektinə olaraq qalır.

3. İrəvan quberniyası. Bura Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, habelə Yeni Bəyazid, Eçmiadzin, İrəvan və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi daxildir.

4. Tiflis quberniyasında Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının müəyyən bir hissəsi də Azərbaycan ərazisidir.

5. Zaqatala qəzası.

6. Dağıstan regionunda Kürə və Samur nahiyələrini əhatə edən ərazinin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytaq-Tabasaran qəzasının bir hissəsi.

7. Yuxarıda adları çəkilən İrəvan və Tiflis quberniyalarında, habelə Zaqatala qəzasında mənsubluğu Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz respublikaları tərəfindən iddialar doğuran sahəyə çox kiçik ərazilər də mövcuddur.

Dağıstan quberniyasının əhalisi Azərbaycanlılardan ibarət olan hissəsi həmişə Azərbaycana birləşmək meylinə olmuşdur. Həmin regionun iqtisadi mənafehləri Quba və Bakı şəhərləri ilə o dərəcədə qüvvətli şəkildə bağlıdır ki, Dağıstanı bu siyasi və iqtisadi əlaqələrdən kənar təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür. Yerli əhali Azərbaycan dövlətinə çoxlu vətəndaşların imzaladığı petitsiyalar göndərir və Sulak çayı boyunca Dağıstanın Azərbaycana birləşdirilməsini tələb edirlər.

Əlbəttə, Azərbaycan hökuməti taleyi onun öz taleyi ilə sıx bağlı olan və bir-birinə qaynayıb-qovuşan qan qardaşlarının haqlı tələblərini eşitməzliyə vura bilməz. Azərbaycan hökuməti bu iki ölkəni birləşdirən qardaşlıq hissələrinin siyasi və iqtisadi

təşkilatlanma baxımından son dərəcə xüsusi diqqət tələb edən bir məsələ olduğunu nəzərə alaraq Dağıstanın iradəsinə hörmət etməyi özünə borc bilir.

Beləliklə, gündəliyə çıxarıla bilən bütün ərazi və sərhəd məsələləri, habelə Dağıstanın siyasi taleyi ilə bağlı problemlər Şimali Qafqaz Respublikası ilə ümumi razılıq nəticəsində həll edilə bilər.

Cümhuriyyətin Batum və Qars əyalətləri

Adlan çəkilən qəza və əyalətlərdən başqa, Azərbaycan Cümhuriyyəti Tiflis quberniyasındakı Axalsıx qəzasını, Batum, xüsusən də Qars əyalətlərini öz ərazisinə daxil etməyə haqqı olduğuna inanır. Bu ərazilərin, xüsusən də Qars ətrafındakı bölgələrin sakinləri azərbaycanlılarla eyni etnik qrupa daxildirlər, onların dini, adət-ənənələri, vərdişləri, yaşayış tərzləri və məişətləri Azərbaycanın qalan hissələri ilə tam eyniyyət təşkil edir. Bütün bunlardan sonra həmin ərazidə yaşayan müsəlmanların dəfələrlə Azərbaycan hökumətinə Qars ətrafının Cümhuriyyətin tərkibinə qatılması təklifi ilə təkidli müraciətlərini başa düşmək asandır. Türk hərbi qüvvələri ölkəni tərk etdikdən, həmin bölgələrin yerli hökumət və parlamentləri müttəfiq qoşunlar komandanının nümayəndələri tərəfindən buraxıldıqdan, ərazi qonşu respublikalar - Ermənistan (Qars) və Gürcüstan (Ərdəhan) arasında bölüşdürüldükdən sonra yerli müsəlman əhali tərəfindən edilən bu tipli müraciətlər xüsusilə güclənmişdir.

Bu bölgünü özbaşınalıq sayan Azərbaycan hökuməti yerli əhalinin milli və dini hisslərini tapdalayan həmin ədalətsizliyə qarşı qətiyyətlə etiraz edir və bildirir ki, adları çəkilən ərazilərin əhalisi qonşu respublikaların hakimiyyətini tanımaqdan birmənalı şəkildə imtina etmişdir. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, həmin əyalətlərinin əhalisi ərazinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin tərkibinə qatılmasını israrla xahiş etmişlər.

Bu faktlar bizim Respublikanı belə bir bəyanatla çıxış etməyə vadar edir ki, Batum və Qars əyalətlərinin, habelə Axalsıx qəzasının əhalisi öz gələcək müqəddəratlarını istədikləri şəkildə müəyyənləşdirməlidirlər. Bizim nöqtəy-nəzərimizə gəldikdə isə həmin ərazidə yeni bir müstəqil Cümhuriyyətin yaradılması məsələnin ən yaxşı həlli olar, regionun maraq və mənafeləri ilə bağlı problemləri yoluna qoyardı.

İstədik ki, məsələnin müsbət həllini tapmayacağı təqdirdə Azərbaycanın öz tələblərini dənizə çıxışı olan dövlətlərə daha təkidlə çatdırmağa xüsusi hüququ olduğu təsbit edilsin. Biz bu barədə “Azərbaycanın iqtisadi və maliyyə vəziyyəti” adlı əlavədə bəhs edəcəyik.

Yerli əhalisinin istəklərinin müdafiəçisi olan Azərbaycan Cümhuriyyəti öz qonşusuna - Gürcüstan Respublikasına dostluq duyğularını bildirməklə iki dövlət arasındakı sərhəd və ərazi məsələsinin referendum yolu ilə müzakirəsi və həlli təklifini irəli sürmək istədi.

X

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN ƏRAZİSİ VƏ ƏHALİSİNİN SAYI

Ərazinin sahəsi

Təqdim olunmuş memoranduma əlavədə ərazinin sahəsi, Cümhuriyyətin sərhədləri və əhalisi haqqında dəqiq statistik məlumatlar verilmişdir.

Memoranduma əlavə olunmuş xəritədən də görüldüyü kimi, indi Respublika hökumətinin tabeliyində olan ərazi şərqdə Xəzər dənizi, şimalda Dağıstan, Şimali Qafqaz və Gürcüstan, qərbdə Gürcüstan və Ermənistan, cənubda İranla həmsərhəddir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin həqiqi hakimiyyəti altında olan ərazi 83.278.66 kv. verst*, yaxud 94.137.38 kv. km-dir. Bu bütün Transqafqazın 217.408 kv. verst, yaxud 247.376,15 kv.km. olan ümumi ərazisinin 39 faizini təşkil edir.

Əgər biz hələlik Azərbaycanın hakimiyyətinin yayılmadığı əraziləri də buraya əlavə etsək, onda cümhuriyyətin ümumi ərazisi 132.003.25 kv. verst, yaxud 150.184.88 kv.km. olar ki, bu da bütün Transqafqazın 60 faizini təşkil edir.

Əhali

Azərbaycan Cümhuriyyəti əhalisinin sayı yuxarıda göstərilən ərazilərə müvafiqdir. Əhalinin sayı haqqındakı məlumatlar Rusiyanın rəsmi statistikasından götürülmüşdür. Bu məlumatlar bir qayda olaraq qeyri-dəqiqliyi ilə seçilir və bütünlükdə çox əvvəllər çap olunmuşdur.

Rusiyada əhalinin axırıncı siyahıya alınması 1897-ci ildə keçirilmişdir. Təəssüf ki, biz həmin siyahıyaalmanın nəticələrindən istifadə etməli oluruq, lakin daha dəqiq nəticələr əldə etmək üçim aradan keçən iyirmi il müddətində Azərbaycan əhalisinin sayını 25% artırırıq. Əgər bütün Transqafqaz ərazisində hər iki cinsdən ibarət olan əhalinin sayını götürsək, burada 8.081.668 nəfərin yaşadığını görürük. Onların yarısından çoxu Azərbaycanın payına düşür ki, bu da əhalimizin ümumi sayının 4.617.671 nəfərə çatdığını göstərir.

Həmin əhalinin 3.481.889 nəfəri azərbaycanlı - müsəlman, 795,312 nəfəri erməni, 26,585 nəfəri gürcü, 310.885 nəfəri başqa millətlərin (ruslar, almanlar, yəhudilər və b.) nümayəndələridir. Təfərrüatlı izahlarla müşayiət olunan statistik cədvəllər və xəritələr Transqafqazın, xüsusən də Azərbaycanın əhalisinin etnik baxımdan yerləşməsi və sayı haqqında aydın təsəvvür yaradacaqdır. Lakin bu cədvəllərdə Rusiyanın rəsmi statistikasına üçün səciyyəvi olan bir sıra qüsurular da yox deyildir.

* 1 verst 1067 metrə bərabərdir.

XI

AZƏRBAYCANIN TƏBİİ SƏRVƏTLƏRİ

Azərbaycanın ərazisi təbii sərvətlərlə o dərəcədə zəngindir ki, əmin-amanlıq şəraitində gənc Respublika dövləti yaşatmağa və əhalisini öz məhsulları ilə tam şəkildə təmin etməyə qadirdir.

Neft

Dövlətin illik gəlirini təşkil edən sahələr içərisində Bakının neft istehsalı ilk yeri tutur. Azərbaycan paytaxtı öz nefti ilə bütün dünyada şöhrət qazanmışdır.

Bizim neftli torpaqlarımızın ümumi sahəsi 1500 desyatindən çoxdur. İndiki neft sənayesi mövcud mədənlərin istismarı nəticəsində hər il 550 milyon puddan 600 milyon puda qədər neft verir. Bu da Pensilvaniya və Limada çıxarılan neftin ümumi miqdarından 50 faizi çoxdur.

Bu neftin mühüm bir hissəsi Azərbaycan dövlətinə mənsub olan ərazilərdən hasil edilir. Bakı regionundan başqa neftli torpaqlar Şamaxı, Cavad bölgələrində də mövcuddur. Burada neft istismarı müəyyən çətinliklərlə bağlı olduğundan həmin ərazilər hələlik dövlət ehtiyatı kimi saxlanılmaqdadır. İstehsal olunan neftin 76 faizi dövlət torpaqlarından çıxarılır. Bakının yüzdən çox zavodunda 230 milyon puddan çox neft emal olunurdu. Həmin məhsulun 70 milyon pudu Mərkəzi Rusiyaya, qalanı - 160 milyon pudu isə Avropaya ixrac edilirdi. Avropaya ixrac olunan bütün neft məhsullarının üçdə bir hissəsi Bakının payına düşür.

Əgər biz bura neftdən alınan və əsas ixrac məhsullarını təşkil edən yüz milyon pudlarla məhsulları, habelə on milyonlarla pud alışqan mayeləri (benzin, benzolin, ağır neft, sürtkü yağları) əlavə etsək, bu sahənin dövlət büdcəsi üçün nə qədər vacib və əhəmiyyətli olduğu aydınlaşar. Azərbaycan hökuməti tərəfindən neftdən alınan qeyri-müstəqim vergi 1919-cu ilin büdcəsində 125 milyon manat təşkil etmişdir.

Pambıq

Ölkə büdcəsindəki ikinci gəlir sahəsi Muğanda və başqa bölgələrdə yayılan və ümumi sahəsi 130.000 desyatınə çatan pambıq plantasiyalardır. Bu sahələrdən hər il 5 milyon puddan çox xam pambıq məhsulu toplanır.

İpəkçilik

Azərbaycanda qədim vaxtlardan geniş yayılmış ipək istehsalı indi 200 000 pud barama bəsləməyə imkan verir. Yüzdən çox ipəkçilik müəssisəsi həmin baramadan hər il 5 və ya 6 milyon rubl dəyərində ipək sap istehsal edir.

Balıqçılıq

Balıqçılıq Xəzər dənizində, Samurdan tutmuş Astaraya qədər 600 verstlik bir sahədə geniş yayılmışdır. Bundan əlavə Kür və Araz hövzələrində müxtəlif növlərdən olan on milyonlarla pud balıq tutulur. Həmin balıq məhsulundan 100 900 pud bahalı kürü istehsal olunur. Balıqçılıq sənayesinin məhsulları sırasına qurudulmuş və duzlanmış balıq, balıq yağı və s. də daxildir.

Üzümçülük və tənəvəzçilik

Üzümlüklər və tənəvəz məhsulları Yelizavetpol, Şamaxı, Nuxa, Bakı, Quba ərazilərində yayılıb və ümumilikdə 50000 desyatin sahəni əhatə edir. Hər il bu sahələrdən 8 milyon puda qədər üzüm istehsal olunur və həmin məhsuldan da 7 milyon vedrəyə qədər şərab çəkilir.

Taxılçılıq

Bütün əyalətlərdə - Bakıda, Gəncədə, habelə Azərbaycanın digər bölgələrində 1,5 milyon desyatin əkinə yararlı torpaq müxtəlif növ dənli bitkilər üçün ayrılmışdır. Bu torpaqlardan toplanan taxıl məhsulları Azərbaycan əhalisinin çörəyə olan tələbatını tam şəkildə ödəyir.

Biyan

Azərbaycanın yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bir sıra ərazilərində hər il çoxlu biyan kökü çıxarılır. Bu məhsulun yarından çoxu Qərbi Avropaya və Amerikaya ixrac edilir, qalan hissəsi isə Rusiyaya aparılırdı.

Cins heyvandarlıq

Əvvəlki dövrlərdə milli təsərrüfatın mühüm sahələrindən biri olan heyvandarlığın inkişafı Rusiyada yaranmış əlverişsiz şərait nəticəsində aşağı düşmüşdür. Hətta bu əlverişsiz şəraitə baxmayaraq, Rusiya statistikasının məlumatına görə Azərbaycanda iri buynuzlu mal-qaranın sayı 1.000000, atların sayı 150.000, camışların sayı 300.000, dəvələrin sayı 12 000, qoyunların və keçilərin sayı 1,6 milyona çatırdı.

Neft yataqları ilə bir sırada Azərbaycanın ərazisi digər təbii sərvətlərlə də zəngindir. Lakin təəssüf ki, indiyə qədər yalnız az sayda faydalı qazıntı yataqları istifadəyə verilmişdir. Bir neçə metaləritmə zavodu hər il 300 000 puda qədər mis istehsal edir.

Azərbaycan ərazisində, həmçinin dəmir, sulfat, əhəng, gümüş, maqnezium, kobalt və s. yataqları mövcuddur. Ölkə mineral su, xüsusən də sulfatlı və kobaltlı sularla zəngindir. Burada geniş meşələr var.

Yalnız kəndlərdə deyil, şəhərlərdə də daşınmaz əmlak əsasən azərbaycanlılara məxsusdur və demək olar ki, bütün sənaye və istehsal sahələri onların əlində cəmləşmişdir. Bakı şəhəri ən mühüm mərkəz - İran və Mərkəzi Asiya ilə tranzitin əsas nöqtəsidir. Şübhəsiz, bütün bu sahələrdən əldə olunan qazanc da dövlətin illik gəlirinin əsasını təşkil edir. Əgər biz buraya gəlir vergisi verməyə qadir olan 4 milyon nəfərdən çox ölkə vətəndaşını da əlavə etsək, aydın olur ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin illik gəliri onun bütün zəruri məsrəflərini ödəmək üçün lazım olduğundan da artıqdır.

1919-cu il büdcəsinin bəzi rəqəmləri

Müharibənin və bolşeviklərin millətin iqtisadi həyatında və Azərbaycanın maliyyə təsərrüfatında törətdikləri qarmaqarışılığa baxmayaraq, 1919-cu ildə dövlətin illik büdcəsi 665 milyon manata çatmışdı. Smetada nəzərdə tutulan bəzi büdcə xərcləri aşağıdakı şəkildə idi: şəhərlərin, kəndlərin və dağıdılmış təsərrüfatların bərpası üçün - 130 milyon manat, ümumi təhsil üçün müvəqqəti dotasiya - 30 milyon manat; ordunun təchizi üçün – 80 milyon manat.

“Azərbaycan Cümhuriyyətinin maliyyə və iqtisadi vəziyyəti” adlı əlavədə dövlət büdcəsinin necə bölünməsi haqqında daha təfərrüatlı məlumat verilmişdir.

QAFQAZ AZƏRBAYCANI CÜMHURİYYƏTİ

BÜDCƏ

1919-cu il üçün illik gəlirin və büdcə xərclərinin smetası illik gəlir

Gəlir mənbəyi. Məbləğ (manatla)

I. Müstəqim vergilər:

Torpaq vergisi, mənzil kirayəsi, 115.000.000 gəlir vergisi; hərbi mükəlləfiyyət vergisi, notarial vergilər

II. Qeyri-müstəqim vergilər: 120.000.000 Ağ neft, benzin, sürtgü yağları: kerosin; digər neft məhsullarından alınan vergi Gömrük haqqı: 100.000.000

III. Möhtür haqqı, azad ticarətdən, yük daşınmalarından; tranzit sərnişinlərindən və mallardan, malların sığortasından və s. alınan vergilər. 15.000.000

IV. Dövlət inhisarları. 7.000.000

V. Neft mədənlərinin istismarından, meşələrdən, pambıq tarlalarından, balıq vətəgələrindən alınan vergilər 228.000.000

VI. Dövlət dəmiryolunun xalis gəliri 50.000.00

Cəmi: 665.000.000

Xərclər

Xərclərin adı. Məbləğ (manatla)

Adi xərclər

1. Ali dövlət idarələri: Parlament 7.000.000

2. Daxili İşlər Nazirliyi 20.000.000

3. Xazinədarlıq 30.000.000

4. Ədliyyə Nazirliyi 13.000.000

5. Xarici İşlər Nazirliyi 10.000.000

6. Təhsil Nazirliyi 45.000.000

7. Hərbi Nazirlik və Dəniz Donanması 60.000.000

8. Yerli hökumət 75.000.000

9. Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyi 45.000.000

10. Təchizat Nazirliyi 17.000.000

11. Əmək Nazirliyi 10.000.000

12. Poçt və Teleqraf Nazirliyi 15.000.000

13. Ticarət və Sənaye Nazirliyi 32.000.000

14. İctimai Təminat Nazirliyi 15.000.000

15. Dövlət nəzarəti 6.000.000

16. Gözlənilməz xərclər 15.000.000

Adi xərclərin ümumi məbləği: 415.000.000

Fövqəladə xərclər

1. Şəhər və kəndlərin bərpası. Kənd təsərrüfatı üçün sair xərclər 130.000.000
 2. Epidemiyalara qarşı mübarizə 10.000.000
 3. Ordunun illik təchizatı 80.000.000
 4. Təhsil üçün müvəqqəti xərclər 30.000.000
- Fövqəladə xərclərin məbləği - 250.000.000
Smetanın ümumi məbləği - 665.000.000

XII

AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİL SİYASİ MÖVCUDLUQ HÜQUQU

QAFQAZ RESPUBLİKALARI İLƏ MÜNASİBƏTLƏR

İctimai və siyasi muxtariyyət hüququ

Azərbaycanın maddi sərvətləri və intellektual qüvvələri, onun iqtisadi baxımdan əlverişli mövqeyi, Avropa bazarlarını Qafqaz, Türkünstan, Xivə, Buxara, İran, Əfqanıstan, Mərkəzi Asiya və Hindistanla birləşdirən tranzit yolun üzərində yerləşməsi, əhalisinin zəhmətsevərliyi, müxtəlif peşə və sənətlərə qabiliyyəti, sivilizasiya və ictimai tərəqqiyə məhəbbəti nəticəsində öz xalqının milli və siyasi azadlıqlarına nail olması və bunun məntiqi yekunu olaraq bir il ərzində möhkəm dövlət qurması - bütün bunlar şübhəsiz, millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququnun şərtlərinə və prezident Vilsonun tələblərinə tam uyğun gəlir. Və bütün bunlar bizə Qafqaz azərbaycanlılarının da digər azsaylı xalqlar kimi Antanta dövlətləri tərəfindən Sülh konfransında elan olunmuş azadlıq və milli müstəqillik hüquqlarına haqqı çatdığını düşünməyə əsas verir. Burada deyilənləri daha yaxşı aydınlaşdırmaq üçün, təbii olaraq, iki suala da cavab tapmaq zərurəti yaranır:

I. Son vaxtlara qədər Rusiya imperiyasının bir hissəsi olmuş Azərbaycan Rusiyanın keçmiş və indiki təhəddüdlərinə necə münasibət bəsləyir?

II. Azərbaycanın öz qonşuları - digər Qafqaz respublikaları ilə münasibəti necə olmalıdır?

Köhnə Rusiya ilə münasibətlər

Biz çar hökumətinin Azərbaycan əhalisinə münasibətdə necə hərəkət etməsi barəsində yuxarıda söz açmışdıq. Hökumətin ruslaşdırma siyasəti Azərbaycanlılara inamsızlıqla yanaşmağın nəticəsi olaraq meydana çıxmışdı. Bu şübhə və inamsızlıq özünü hərbi sahədə xüsusilə aydın göstərirdi. Elə buna görə də müsəlmanlar hərbi qulluğa çağırılmır, əvəzində isə xüsusi vergi ödəyirdilər. Bununla bir sırada, yenə də özünün həmin rəsmi sənədlərində də dövlət bəyan edirdi ki, müsəlmanlar sülhsevər, etibarlı, ziyaşsız adamlardır. Aydındır ki, burnundan uzağı görməyən çar hökuməti hər dəfə dövlət təhlükə qarşısında qalanda Azərbaycanlıların könüllü şəkildə həyata keçirilən müxtəlif aksiyalarda iştirakını tamamilə dana bilməzdi. Burada rus-yapon savaşını və digər müharibələri xatırlatmaq yerinə düşərdi. Şübhə və inamsızlığa görə rus ordusu sıralarına yaxın buraxılmayan azərbaycanlılar həmin müharibələr zamanı xüsusi könüllülər hissəsində birləşdilər və hərbi əməliyyatlarda yaxından iştirak etdilər. Onların bir hissəsi əbədilik olaraq Mancuriya çöllərində qaldılar. Azərbaycanın Rusiyaya yardımı bu son müharibədə (Birinci Dünya müharibəsi

nəzərdə tutulur - tərc.) də kifayət qədər əhəmiyyətli idi. Müharibə başlayan kimi, istisnasız olaraq azərbaycanlılardan təşkil edilmiş iki könüllülər alayı yaradıldı. Məşhur “vəhşi diviziyanın” tərkibində vuruşan həmin alaylar Qalitsiyada qeyri-adi qəhrəmanlıqlar göstərdilər. Bundan əlavə, inqilaba qədərki rus ordusunda bir sıra son dərəcə mühüm və məsuliyyətli vəzifələri böyük şücaətləri ilə tanınmış azərbaycanlı generallar tuturdular. Onların sırasında Şərqi Prussiyanı ələ keçirmiş süvari qoşunlarına komandanlıq edən general Xan Naxçıvanskiyə adı çəkmək olar. Azərbaycan ordusunun indiki baş komandanı general Mehmandarov Rıqaya, almanların üzərinə göndərilən ordu korpusuna rəhbərlik edirdi. General Şıxlinski Rusiya ordusunun ali baş komandanının Qərargahının sərəncamına göndərilmiş, sonra isə Müvəqqəti hökumət tərəfindən 9-cu ordunun komandanı vəzifəsinə təyin edilmişdi. Bunlardan əlavə, briqada generalı Yusubovun və müxtəlif rütbəli iki yüzdən artıq zabitin adlarını çəkmək olar. Onlardan bəziləri döyüş meydanında qəhrəmanlıqla həlak olmuş, bir çoxları göstərdikləri sədaqət və şücaətə görə Georgi xaçı və fəxri silahla təltif edilmişdilər.

Azərbaycan əhalisi öz növbəsində yaralı və xəstə əsgərlər üçün maddi vəsait toplamış, səhra qospitalları təşkil etmiş, xüsusi ilə Bakıda və Gəncədə müharibənin sahibsiz qoyduğu uşaqlar üçün çoxlu yetimxanalar açmışdı.

Bunların hamısı könüllü şəkildə edilirdi və azərbaycanlılar böyük azadlıq uğrunda birgə mübarizədə bu yardımı özlərinin borcu sayırdılar.

Keçmiş Rusiyanın bütün xalqlarını əzilən insanların azadlığa çıxarılması coşqusu və yeni həyatlarını öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi əsasında qurmaq ümidləri bürüdü. Bir dövrdə azərbaycanlılar bu mübarizədən kənar qala bilməzdilər. Az qala yadelli hesab edilmələrinə, milli hissələrinin, dini mənsubiyyətlərinin və mədəni ehtiyaclarının nəzərə alınmamasına, vergi ödəmələrinin və hökumətin qayda-qanunlarına itaət etmələrinin müqabilində heç bir hüquqa malik olmamalarına baxmayaraq, son müharibədə onlar Rusiya dövlətinə öz ctimadlarını qoruyub saxlamışdılar.

Milli varlığı tapdanan, yalnız milli mənsubiyyətinə görə nifrətlə yad olunan, sıxışdırılan, gündəlik və zəruri ehtiyacları nəzərə alınmayan bir xalq nə qədər dözümlü olsa da, özünə qarşı yol verilmiş təhqirləri heç vaxt unutmayacaq.

Nifrətlə xatırlanan Rusiya hakimiyyəti və onun bədnam dövləti artıq devrilmişdir. İndi azərbaycanlılar hər şeydən daha çox özlərinin ictimai və siyasi muxtariyyətləri haqqında düşünürlər. Belə bir şəraitdə milli hissələrin yenidən dirçəldilməsi Azərbaycan xalqının milli özünəməxsusluğunun, mövcudluq fəaliyyətinin tamamilə yox edilməsinin qarşısını almaq üçün kütlələrin nəzərində yeganə yoldur. Yüz ilə yaxın Rusiya əsarəti altında qalmış Azərbaycanda hakim rus şovinistlərinin bu xalqın düşüncə tərzini, siyasi və mədəni ideallarını, ruhunu dəyişmək, onu slavyan irqinin təsiri altına salmaq cəhdləri azərbaycanlılar tərəfindən hər zaman barışmaz şəkildə qarşılanmış və həmişə ciddi müqavimətlə üzləşmişdir. Mənşə müxtəlifliyi xalqlarımız arasındakı anlaşılmazlığın və qarşılıqlı

məlumatsızlığın əsas mənbəyi olmuşdur. Bu xalqlar bir-birlərini başa düşmədilər və elə faktın özü aydın göstərir ki, iki millətin yolu tamamilə fərqli idi.

Azərbaycanlılar ümumbəşəri tərəqqiyə mövcud bazisin hər hansı bir sıçrayışsız təkamülü prosesi kimi, burada siyasi və ictimai həyatla, əxlaq normaları ilə ziddiyyət təşkil edən amillərin rol oynamadığı məntiqi inkişafı kimi baxırlar. Ruslarla azərbaycanlıların fikirləri, yaşayış tərzləri, milli mənsələri arasındakı əsaslı fərqlər də iqlim şəraitinin, coğrafi, etnik və tarixi şəraitin, davranış və din müxtəlifliyinin zəruri yekunu kimi bu baxış müxtəlifliyindən irəli gəlir.

Azərbaycan və gələcək Rusiya

Burada deyilənlər gələcək Rusiya dövləti ilə necə münasibət qurmalı olduğumuzu müəyyənləşdirir. Bir ölkə daxilindəki bir əsrlik bircə həyatın ağır-acıları üzərində dayanmadan biz rus millətinə öz ərazilərində, öz yeni dövlətlərində səadət arzulayıyıq. Azərbaycana gəldikdə isə, o, daha Rusiyanın bir hissəsi olmaq istəmir, o, yalnız öz parlamentini və hökumətini tanıyır.

Lakin bununla yanaşı onu da bildirməliyik ki, azərbaycanlılar ümumilikdə rus xalqı deyilən bu topluma səmimi duyğularını yetirir, Transqafqazda rus hakimiyyəti dövründə dövlət məmurları da daxil olmaqla bütün rus sakinlərin Azərbaycanda necə hörmətlə, hər cür diqqətlə qarşılandığını, hətta ortodoks rus kilsəsinin də bu ümumi diqqətdən kənar qalmadığını yada salır.

Keçmiş Rusiyanın ümumi borclarında Azərbaycanın payı

Mayın 28-də Sülh konfransına gəlmiş Azərbaycan Sülh nümayəndə heyəti prezident Vilson tərəfindən qəbul edilərkən verdiyimiz bəyanatda da bildirildiyi kimi, gənc Azərbaycan cumhuriyyəti keçmiş Rusiyanın borclarının bir hissəsini ödəməyi üzərinə götürür. Həmin borclar köhnə imperiyanın digər hissələri arasında ədalətli şəkildə bölündükdən sonra Sülh Konfransının maliyyə komissiyasının müəyyənləşdirdiyi şərtlərə uyğun şəkildə ödəniləcəkdir.

Qonşu respublikalarla münasibətlər

Azərbaycanın qonşu Qafqaz respublikaları ilə münasibəti məsələsinə gəldikdə biz həmin münasibəti hələ 1918-ci ilin noyabrında, Azərbaycan diplomatik heyətinin İstanbulda Antantanın səlahiyyətli komissarlığına verdiyi xüsusi memorandumunda ifadə etmişik.

Digər məsələlərlə birlikdə həmin memorandumda Azərbaycan Cümhuriyyətinin belə bir istəyi də ifadə olunmuşdu ki, Azərbaycan “öz respublikalarını elan etmiş digər qədim qonşulan - ermənilər, gürcülər və Şimali Qafqaz dağlıları ilə eyni prinsiplərə əsaslanan dostluq əlaqələri qurmağa hazırdır.

Azərbaycanın Sülh konfransındakı nümayəndə heyəti bütün yerli Qafqaz xalqlarını bir-biri ilə müxtəlif sahələrdə, ilk növbədə iqtisadiyyat sahəsində ümumi maraqların birləşdirməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirir”.

İqtisadi və siyasi birlik vacibdir

Bu maraq ümumiliyi o qədər güclü amildir ki, irqlərin, dinlərin və dillərin müxtəlifliyi onun qarşısını ala bilmir. Hamıdan təcrid olunmuş şəkildə yaşayan bir millətin həyatı qüvvələrinin normal mövcudluğunu və inkişafını təsəvvürə gətirmək çox çətindir.

Bu Qafqazın timsalında da aydın görünür. Qara dəniz, Xəzər dənizi və Qafqaz dağları ilə hüdudlanan, coğrafi baxımdan bütünlük təşkil edən bu ərazinin hər hansı iqtisadi və siyasi ittifaqının yaradılması məqsədəuyğun olardı. Biz həmin ittifaqı necə görmək istərdik? Fikrimizcə, Qafqaz millətləri nümayəndələrinin ali məclisi Sülh konfransının və Millətlər Liqasının nəzarəti ilə həmin məsələni həll edə bilər.

Azərbaycan Sülh Nümayəndə heyəti belə qənaətdədir ki, ittifaqın ən yaxşı forması Qafqaz respublikalarının - Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Dağlıların konfederasiyası ola bilər.

Qafqaz respublikalarının konfederativ ittifaqının tərəfdarı olan Azərbaycanlılar və Şimali Qafqaz dağlıları həmin ittifaqı milli və ərazi nifaqlarına son qoymaq baxımından ən yaxşı forma hesab edirlər. Biz tam əminik ki, belə bir ittifaq şəraitində əvvəlki rünaqişələr öz kəskinliyini itirəcək və ümumi mənafeələrə doğru istiqamət götürən, Qafqaz xalqlarının hamısının rifahını nəzərdə tutan düşüncə və hərəkət tərzini bütün bu qarşıdurmalara birdəfəlik son qoyacaq.

Əgər həlli qafqazlıların özləri üçün çətin olan məsələlər ortaya çıxarsa, Millətlər Liqasının beynəlxalq arbitrajı köməyə gələr və öz nüfuzlu sözü, söyləri ilə Qafqazın yerli millətlərinin birliyinin və həmrəyliyinin daha da möhkəmlənməsinə kömək edə bilərdi.

XIII

MİLLƏTLƏR LİQASI AZƏRBAYCANLILARIN MÖVQEYİ, BOLŞEVİKLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏDƏ TÜRKLƏRƏ MÜRACİƏT

Millətlərin belə bir yüksək tribunasından söz deməyin əhəmiyyətini tam ciddiliyi ilə dərk edərək biz bütün Azərbaycanlılar adından Millətlər Liqasının ideyalarını və təşəbbüslərini səmimiyyətlə salamlayırıq. Biz şübhə etmirik ki, azərbaycanlılar da başqa millətlərlə bir sırada Liqanın işində yaxından çalışacaq, millətlərin sülhün bərqərar olunmasına yönəldilmiş söylərini bölüşdürəcək və öz imkanları daxilində bu mühüm təşkilatın bəşəriyyətin rifahına xidmət göstərən nəcib fəaliyyətində iştirak edəcəkdir.

Biz əminik ki, azərbaycanlılar bu beynəlxalq orqanda yüksək ədalət və əxlaq nümunəsi ilə qarşılaşacaq, Millətlər Liqasının simasında, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, müstəqil siyasi mövcudluq üçün maddi və mənəvi sərvətlərə malik olan bir xalqın hüquqlarının müdafiəçisini görəcək.

Azərbaycanlıların vəziyyətləri və onların gələcəyinin səciyyəsi

Bu bir həqiqətdir ki, milyonlarla azərbaycanlı indiyə qədər az tanınır, onların etnoqrafiyası, tarixi, ədəbiyyatı, həyat tərzləri indiyə qədər ciddi tədqiqatların mövzusu olmayıb. Bu da həqiqətdir ki, həmin vəziyyətin əsl günahkarı Azərbaycanda yüz il hakimiyyət sürən rus rejimidir. Bu rejim hər vasitə ilə Azərbaycan xalqını ruslaşdırmağa, onu öz milli xarakterindən məhrum etməyə çalışırdı.

Digər tərəfdən, azərbaycanlıların səciyyəvi xüsusiyyəti olan hədsiz təvazökarlıq həmişə onları özünüreklama doğru atıla biləcək hər bir addımdan saxlamışdır. Azərbaycanlılar özlərini gözə soxmağa, başqalarına nisbətən paylarına daha çox düşən dərd fəlakətlər haqqında uca səsle danışmağa, hamıya çətdirməyə öyrənməmişlər. Bütün bu dərd və fəlakətləri onlar səslərini çıxarmadan, mətbuat vasitəsilə bütün dünyaya car çəkmədən, millətlərə və dövlətlərə müraciətlə ağılayıb-sıtqımadan öz içərilərində çəkirlər.

Bu vəziyyət bir neçə nöqtəyi-nəzərdən qüsurlu sayılmalıdır: məhz azərbaycanlıların təbiətindəki həmin xüsusiyyət onların bir sıra fəlakətlərinin mənbəyinə çevrilmiş və bu xalqa özünün milli simasını bütün dolğunluğu ilə göstərməyə mane olmuşdur. Azərbaycanlılar haqqında Avropanın və Amerikanın mətbuat orqanlarında bir sıra yalan məlumatların yayılmasına da həmin şərait əsas vermişdir. Azərbaycanla bağlı yayılan yanlış fikirlərin müəllifləri bir sıra hallarda fantaziyaya güc vermiş, bəzi təsadüflərdə ictimaiyyətin diqqətinə təqdim etmək iddiasında olduqları məsələyə nabalədliklərini nümayiş etdirmiş, əksər hallarda isə belə materiallar bizim xalqa düşmənçilik məqsədi ilə, onu qəsdən gözdən salmaq niyyəti ilə meydana çıxarılmışdır. Belə yazıların müəllifləri öz siyasi korluqları

ucbatından Azərbaycan xalqına gücləri çatan qədər ziyan vurmaq istəmiş və bu yolla da öz millətlərinə fayda gətirəcəklərini düşünmüşlər.

Bolşeviklərə qarşı türklərin köməyə çağırılması

Biz əvvəlki bölmələrdə Azərbaycanlıların Rusiyanın apardığı keçmiş müharibələrdə iştiraklarından, habelə bu yaxınlarda başa çatmış müharibəyə könüllü alaylar göndərmələrindən bəhs etmişdik.

Türkiyə hərbi qüvvələrini bolşeviklərə qarşı mübarizədə köməyə çağırdıqlarına görə Azərbaycanlıları günahlandırmaq doğru olmazdı.

Belə bir addımın zəruriliyini başa düşmək üçün həmin dövr-Qafqazda, xüsusən də Azərbaycanda yaranmış vəziyyət üzərində düşünmək lazımdır.

Bu həmin dövr idi ki, Transqafqaz hökuməti tənəzzülə uğramışdı. Rus orduları Qafqaz cəbhəsini tamamilə tərk etmişdilər, xarici qoşunlar Transqafqazı doldurmuşdular. Azərbaycanın paytaxtı Bakı və Respublikanın bir sıra əraziləri bolşeviklərin hakimiyyəti altında idi, onlar ağıllarına gələn cürbəcür kommunist eksperimentləri apararaq Azərbaycanın təbii sərvətlərini dağıdıb talan edir, əllərinə keçən hər şeyi daşıyıb aparırdılar. Bu talançılıqda canlı insanlar - azərbaycanlılar özləri də istisna deyildilər. Onları zorla Qırmızı Ordu sıralarına səfərbərliyə alırdılar.

Bolşevik qoşunları artıq Kürdəmir və Ucar dəmiryol stansiyalarına çatmışdılar. Şamaxı, Lənkəran, Salyan və Göyçay şəhərləri ələ keçirilmişdi, qırmızılar yenidən təşkil olunmuş Azərbaycan hökumətinin müvəqqəti iqamətgahının yerləşdiyi Gəncəni (Yelizavetpol) təhdid edirdi.

Yaxın qonşulardan – ermənilərdən, gürcülərdən və Şimali qafqazlılardan kömək gözləmək olmazdı; onların hamısının başı öz torpaqlarındakı problemlərə qarışmışdı.

Belə bir vəziyyətdə azərbaycanlılar həm də dəniz səmtindən - Həştərxandan və Transkaspı bolşevikləri tərəfindən hədələnilirdilər. Hələlik mütəşəkkil ordusu olmayan Azərbaycan rus hərbi birləşmələrinin Qafqazı tərk etməsindən sonra tamamilə silahsız qalmışdı, bütün silah ehtiyatlarını ermənilər və gürcülər əllərinə keçirərək öz aralarında bölüşdürmüşdülər. Heç bir dövlətlər qrupuna daxil olmayan Azərbaycan türk qoşunlarını çağırmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Türk hərbi birliklərinin gəlişi azərbaycanlılara tez bir zamanda öz qüvvələrini səfərbər edərək Bakı şəhərini işğaldan azad edilməsinə imkan verdi. Bakının bolşeviklərdən təmizlənməsi zəngin neft və balıq sərvətləri olan, ən gur əhalini və məhsuldar ərazini Azərbaycan Respublikasının hakimiyyəti altına qaytardı.

Bu hər iki tərəf üçün ölüm-dirim məsələsi idi. Azərbaycanlılar Türkiyənin yardımına yalnız özlərini müdafiə məqsədi ilə müraciət etmişdilər. Türkiyə isə öz növbəsində Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmırdı. O, Qafqaz millətlərinin

konfederasiyasının yaradılması ideyasına xeyirxahlıqla yanaşırdı. Antanta dövlətləri sülh müqaviləsi imzalayan kimi türk qoşunları Azərbaycanı tərک etdilər.

XIV

AZƏRBAYCANIN SÜLH NÜMAYƏNDƏLİYİ SİYASİ MÜSTƏQİLLİK TƏMAYÜLLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANLILARIN ÜMİDLƏRİ

Toxunduğumuz məsələlərin hamısı ilə bağlı fikirlərimizi səmimi şəkildə açıqlayaraq bütün Azərbaycanlıların düşüncələrini ifadə edirik.

Bizi hər şeydən daha çox bir məsələ maraqlandırır və Azərbaycan nümayəndə heyəti həmin məsələni Sülh konfransında aydınlaşdırmağı özünün borcu hesab edir. Biz Parisə gəlib Sülh konfransının işində iştirak edənə qədər nümayəndə heyətimizin başına açılan oyunlar haqqında danışmaq istəyirik.

Azərbaycan nümayəndə heyəti bu il yanvar ayının 20-də İstanbula gəlmişdi. Fransaya isə yalnız aprelin 22-də yetişə bildik. Bu üç ay ərzində nümayəndə heyəti Parisə viza almaq üçün əbəs yerə əlləşib-vuruşurdu. Yanvar ayından aprelə kimi biz müttəfiq dövlətlərin siyasi və texniki nümayəndələrinə pasport və vizalar haqqında dəfələrlə müraciət etmiş, lakin heç vaxt qaneedic cavab almamışdıq. Biz bunu yalnız hazırladığımız memorandumun Sülh konfransına nə üçün gec təqdim edildiyini aydınlaşdırmaq üçün yazırıq. Lakin bu gecikməyə baxmayaraq ümid edirik ki, Böyük Antanta dövlətləri, eləcə də Sülh konfransı Prezident Vilsonun nəcib prinsipləri ilə siyasi mövcudluq hüququ qazanmış kiçik millətlərin bu yeganə himayəçiləri Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyətinin gətirdiyi dəlil-sübutları diqqətlə öyrənəcəklər.

Biz inanırıq ki, Sülh konfransı və onun yaratdığı Millətlər Liqası öz diqqətini bu memorandumdan əsirgəməyəcək və azərbaycanlıların tələblərini yetərincə öyrənib onlara əməl edəcəkdir. İnanırıq ki, azərbaycanlıların sülhsevər xalq olduqları, onların neytrallığa tam zəmanət vermələri, Qafqazdakı qonşuları ilə uzunmüddətli və dinc əməkdaşlıq şəraitindəki mövcudluqları nəzərə alınacaqdır.

Bu bizim üçün ideal ictimai və siyasi həyat olardı. Uzunmüddətli narahatlıq və həyəcanlardan sonra həyatın demokratik prinsiplər əsasında öz məcrasına düşdüyü indiki şəraitdə öz respublika tipli dövlətini quran Azərbaycana hədsiz məhəbbət və sədaqət bütün azərbaycanlıların şüurlarına və qəlblərinə hakim kəsilmiş ən munis duyğulardır.

Bu duyğular o qədər güclüdür ki, azərbaycanlılar xarakterlərinin sülhsevərliyinə baxmayaraq əldə silah ölkələrinin müstəqilliyini qorumağa, Azərbaycanı yeni Rusiya dövlətinin tərkibinə qatmağa çalışan sovet qüvvələrinə, yaxud Rusiyanı “vahid və bölünməz” imperiya kimi bərpa etməyə səy göstərən dairələrə hər cür müqavimət göstərməyə hazırdırlar.

Federativ Respublika, yaxud Müəssislər Məclisi (burada ruslar mütləq əksəriyyət təşkil edəcəklər) bayrağı altında meydana çıxmasından asılı olmayaraq bu hökumətlərin ikisi də öz xüsusiyyətləri və süni quruluşları baxımından bizim üçün yad və qəbul edilməzdir. Onlara bağlanmaq bizi sadəcə özümüzə yad olan siyasi

həyatda yanlış yola salar və anlaşılmazlıqlar yaradar, ölkənin Rusiya hissəsi üçün səciyyəvi olan keçmiş və indiki anarxiyaya, sağçılığa və solçuluğa rəvac verər, bir sözlə, aradan qaldırılması hələ uzun illər tələb edən məşum nəticələrə gətirib çıxarardı.

AZƏRBAYCANLILARIN TƏLƏBİ

Biz öz müqəddəs işimizdə Sülh konfransının və Antanta dövlətlərinin mənəvi yardımına güvənirik.

1. Qafqazın, xüsusən də Azərbaycanın fiziki, iqtisadi və siyasi inkişaf yolu Rusiyanın bizə yad olan və yuxarıda haqqında söz açdığımız anarxiya ilə səciyyələnən sosial və siyasi həyatından tamamilə ayrılmışdır. Biz bu mövqeyimizin müdafiə olunmasını istəyirik.

2. Biz Qafqazda artıq de-fakto mövcud olan dövlətlərin tanınması məsələsini müdafiə edirik. Onlardan biri də müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətidir.

Biz bu memorandumla belə bir inamla yekun vururuq ki, xalqımızın maddi qüdrəti və mənəvi keyfiyyətləri, onun əxlaqi sərvətləri, əməyə və təhsilə olan məhəbbəti, qayda-qanuna və dövlət prinsiplərinə hörməti, Azərbaycanın müstəqil Cümhuriyyət şəklində bundan sonrakı suveren mövcudluğuna ən yaxşı zəmanətdir.

Buna görə də Azərbaycan Cümhuriyyətinin Sülh Nümayəndə heyəti Sülh konfransının qarşısında aşağıdakı tələblərin qoyulmasını təvəqqe edir:

I

Sülh konfransı Qafqaz Azərbaycanının keçmiş Rusiya imperiyasından ayrılmasını bəyənsin. Azərbaycan sərhədləri memorandumla əlavə olunan xəritədə göstərilən və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adlanan tam müstəqil dövlət kimi tanınsın.

II

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Sülh Nümayəndə heyətinin üzvləri Sülh konfransının və onun komissiyalarının işinə cəlb olunsun.

III

Azərbaycan Cümhuriyyəti başqa dövlətlər kimi yüksək himayəsi altında olmaq istədiyi Millətlər Liqasının üzvləri sırasına qəbul edilsin.

İngilis dilindən çevirəni: VİLAYƏT QULİYEV

**AZERBAIJAN AT PARIS PEACE
CONFERENCE**

(1919-1920)

Baku - 2008

Compiled, preface and translation from English by Vilayat Guliyev

I would like to express my gratitude to Prof. Samed Seyidov, Candidate of Philological Sciences Asif Rustemli, Ulfat Ibrahimov, Farah Gozalova and Mehman Aliyev for their assistance kindly provided in preparing publication of this book.

V.G.

This book contains texts in English and French along with translation into Azerbaijani of one of the important political-historical documents- “Claims of the Delegation of the Caucasian Azerbaijan”, presented to the participants of the Paris Peace Conference (1919-1920) by Azerbaijani delegation under the Chairman of Parliament of Azerbaijan Mr. A.Topchibashev.

DELEGATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN TO THE PARIS PEACE CONFERENCE

The existence and fate of the Republic of Azerbaijan - the first democratic republic established in the Muslim East after the collapse of the Russian empire had not depended solely on the historic choice of the people. At the time it had depended on the plans and intentions of the leading countries and on the wishes and wills of politicians drafting a new world map.

The people had made their choice and had demonstrated will and resoluteness for independence. Azerbaijani citizens had commenced the building of an independent and democratic state, yet recovery from the imperialist yoke had come to them at harsh price causing hardships and martyr bloodshed. However, belated recognition of historic choice of the people by the international community had exposed new threats. From the early days of its existence Azerbaijani state had faced the threat of becoming a colonised by Soviet imperialism that had wished to restore “united and indivisible Russia” within its former borders.

The founders of the Republic of Azerbaijan had clearly sensed this threat. Therefore they had tried by all means to deliver the problems facing the fledgling republic to the attention of the international community and to get necessary political and security guarantees by gaining recognition as an independent state, the subject of an international law.

This was especially important in the year 1918, against the backdrop of collapse of Russian, Ottoman and Austria-Hungary empires and the emerging of a totally new global political picture. At this historical moment there was a serious need to establish intensive political and diplomatic relations with Europe based on mutual interest and to gain Europe-wide recognition for the country and its people.

Diplomatic delegations from Azerbaijan had traveled to Europe in the medieval ages. However, primarily they had conveyed the wills of their shahs and rulers to the European monarchs and royal courts by embarking upon lengthy and tiresome years long journeys. Whereas for the first time, according to the decree of the Parliament - supreme legislative body of the independent Azerbaijan that had commenced its activity on December 7, 1918, delegation to Paris, to Versailles Peace Conference had taken upon itself a mission to convey the will of the people, their resoluteness for independence, as well as to gain global recognition and acceptance of this independence.

Only several years had passed from the time when the prominent Azerbaijani poet of the XX century Mahammad Hadi wrote with deep sorrow and regret: “Many nations had left their signatures on the pages of history, but there is no name of my people among them”. It was during these years that by rapidly transforming and progressing, the people of Azerbaijan had benefited from the political realities and had established its state, and willing to take its rightful place on the pages of history

and life, the country had sent out a delegation to Paris, to Peace Conference - destination meant to decide the fate of the new world.

Even before the occupation of the young Republic by the XI Red Army (and actually well after) the delegation had accomplished a lot in terms of gaining recognition for Azerbaijan, its ancient history and culture and the right of its people to live freely and independently on their historical lands. Members of the delegation had written and had published books and brochures in English, French, Russian and other languages, had established ties with political and diplomatic elite of the countries represented at the Conference and had benefited from Western media.

In the meantime the delegation had regularly informed their government on the developments at the Paris Peace Conference, meetings and discussions held within its framework and had given a significant number of valuable recommendations to the government, proceeding from the contemporary European realities.

Unfortunately, just like the true history of the first Republic all the documents reflecting chronicles of the glorious political and diplomatic struggle had been kept classified for decades, inaccessible for anyone, even scientists and specialists in the field of history. However, as one of the most ancient books of the mankind - The Bible reads: "There is nothing concealed that will not be disclosed".

Only after regaining of Azerbaijan's independence several sources had been disclosed to public regarding the activity of the diplomatic mission of Azerbaijan in Istanbul and Paris in 1918-1920 under A.M.Topchubashov, the prominent statesman and diplomat, one of the founders of the Republic of Azerbaijan. The book entitled "Diplomatic conversations in Istanbul" (Baku, 1995, in Russian) by Hasan Hasanov and the books "Letters from Paris" and "Pisma iz Parija" (in Azerbaijani and Russian, Baku, 1998) by Vilayat Guliyev with broad introductory remarks in Azerbaijani and Russian were the first steps.

These books reflect the documents and other official information the diplomatic mission of Azerbaijan had sent to the central government concerning their activity aimed at gaining recognition of country's independence. Scientific research and political propaganda had been another aspect of the activity of Azerbaijani delegation. Being little known in Europe in early XX century, Azerbaijan had seriously needed such an introduction activity. The book entitled "Claims of the Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan presented to the Paris Peace Conference" was initially published both in English and French by the members of the delegation in Paris in 1919, and with original texts and Azerbaijani translations it still retains its significance.

However before proceeding to reports sent to its government by the Azerbaijani delegation to the Paris Peace Conference and information bulletins published by them in European countries, it would be appropriate to unveil certain facts about the members of the delegation, those whose hearts were filled with love for their homeland and who among the first had lived the pride of national statehood.

COMPOSITION OF THE DELEGATION

The delegation of the Republic of Azerbaijan to the Paris peace Conference consisted of prominent social and political figures and intellectuals. It is with their lives and biographies that they had proven their determined struggle for national liberty and heartfelt commitment to the idea of independence.

Born to a family of aristocrats in Tbilisi, known as a proven leader of not just Azerbaijanis, but of all Turks and Muslims of tsarist Russia in early XX century, head of the delegation to the Paris Peace Conference Alimerdanbey Topchubashov (1861-1934) had graduated from the law faculty of Saint-Petersburg University. He had commenced his social and political, literary and publicist activity in 1897, as a chief editor of "Kaspi" newspaper sponsored by renowned oil millionaire, philanthropist and patron of the arts H.Z.Tagiyev. During his editorship the newspaper had turned into a megaphone of Azerbaijani people, whose basic human rights had been trampled under tsarist tyranny and had gathered around itself democracy-minded intellectuals with national ideas.

As a leader of Turks and Muslims of Russia Topchubashov had become widely known for his consistent and principal political activity after the First Russian Revolution of 1905. As one of the initiators and organizers of I-III Conferences of Muslims of Russia held during the years 1904-1907, he had elaborated the Charter and the Program of "Ittifagi Muslim" (Muslim Union) - party that had been established in line with the decision of the III Conference, with himself being elected to its Central Committee.

In 1906 Topchubashev had been elected a delegate to First State Duma from the Baku province and had established a Muslim fraction in Duma, assuming its leadership. He had been among, the 200 signatories to famous "Viborg Declaration", protesting Duma's dissolution by Tzar Nicolas II. After the collapse of tsarism in 1917, Topchubashev had played a significant role in convening Moscow Conference of Muslims of Russia and in making of series of principal decisions regarding the future relations of Turkic-Muslim population with Russia.

During this period he had also lead the activity of Central Committee - coordination center of Muslim social-political organizations of the Trans-Caucasus. On June 17, 1918 he had been appointed a minister without portfolio in the cabinet of the second government formed by Prime Minister Fatali Khan Khoyski and on June, 22 had been delegated to Istanbul, capital of the Ottoman Empire in the capacity of the Ambassador Plenipotentiary of the Republic of Azerbaijan. In December 1918 Parliament of Azerbaijan had elected him its first chairman. On December 28, Parliament had unanimously appointed him head of the Azerbaijani delegation to the Paris Peace Conference.

Deputy head of Azerbaijani diplomatic mission-Mahammad Hasan Hajinski (1875-1931) had graduated from Saint Petersburg Road Engineering Institute and had long supervised urban construction department of Baku Duma. In the meantime, along with A.Topchubashov, he had been one of the leaders of the Executive Committee of Muslim social-political organizations. Later he had joined the ranks of “Musavat” party and had been elected a member of the Central Committee during the party's first conference. Along with being a member of Azerbaijani Parliament, he had also held positions of foreign minister in the first cabinet and finance minister in the second cabinet formed by F.Xoyski.

Member of the delegation - Akbaraga Sheykhulislamov (1881-1961) was a graduate of Irevan gymnasium and Saint Petersburg Road Engineering Institute. He was a member of the Transcaucasian Seim and deputy minister of interior in the Transcaucasian government. He had continued his political activity in the Menshevik oriented “Hummat” party. Sheykhulislamov had been among the signatories to the Declaration of Independence proclaiming the establishment of the Republic of Azerbaijan. He had held position of land and labor minister in the first government of F.Xoyski and represented socialist fraction in the Parliament.

Member of the delegation - Ahmadbey Agayev (Ahmad Agaoglu 1869-1939) was a publicist and a social figure. He had seen perfect education in Sorbonne University and the School of Law in Paris. He was an editor of “Hayat”, “Irshad” and “Tereqqi” newspapers (1905-1908) and founder of the “Difai” (1905) which is considered to be the first political party in Azerbaijan. In 1909, being persecuted by the Russia's secret police he was forced to immigrate to Ottoman Empire, to Turkey, where he had established close ties with the founders of “Ittihad and Tereqqi” (Union and Progress) party and had been among the founders of the “Turk yurdu” (Homeland of Turks) and “Turk ocagi” (Fireplace of Turks) organizations. In the meantime, he was a professor of Russian literature of the Istanbul University and member of Ottoman Parliament. In 1918 Agaoglu had arrived in Azerbaijan in the capacity of a political counselor to Nuru Pasha, commander of the Caucasus Islamic Army and later had been elected a member to Parliament of Azerbaijan. However, due to his close ties with leaders of “Ittihad and Tereqqi” British occupational forces in Istanbul had hindered his voyage to the Paris Peace Conference. In 1919 he was arrested by the British occupational forces and Later exiled to Malta.

Adviser to the delegation - Ceyhunbey Hajibeyli (1889-1962) was a graduate of Sorbonne and Paris School of Political Sciences. He was a talented publicist and great musician. Together with his elder brother Uzeyir Hajibeyli (1885-1948) he had composed the first Azerbaijani opera - “Leyli and Mejnun”. After the establishment of the Republic of Azerbaijan he served as chief editor of “Azerbaijan”, the semi-official government newspaper in Russian. He had published a number of significant articles concerning social problems, culture, education, women's freedom, etc. in various Russian language newspapers and magazines of Baku and Caucasus.

Adviser to the delegation - graduate of Irevan gymnasium, Mahammad Maharramov (1890-1992) had been recognized representative of Azerbaijanis of Irevan (center of Irevan khanate and predominantly Azerbaijani populated, this city was declared a capital of the Republic of Armenia in 1918). He had been elected a delegate to the Constituent Assembly of Russia from Irevan province. Besides being a member of the Transcaucasian Seim and member of the socialist fraction in Parliament of Azerbaijan, he had been one of the signatories to the National Charter - Declaration of Independence of May 28, 1918.

Adviser to the delegation - Miryagub Mirmehdiyev (1887-?) had been a graduate of a law faculty of Petersburg University and had worked as a legal advisor in Baku. He was represented within "Ittihad" (Union) party in Parliament of Azerbaijan.

In August 1919 the Socialist fraction of Parliament of Azerbaijan had adopted a Decree regarding rotation of the members of the delegation to the Paris Peace Conference and had sent Abbasbey Atamalibeyov (1892-1962) to Paris to replace Mahammad Maharramov. However, since another member of the delegation - M.H.Hajinski had already returned to Azerbaijan, it had been deemed expedient for both Atamalibeyov and Maharramov to remain in Paris. The graduate of Petersburg Cadet Corps and one of the youngest members of the delegation, Atamalibeyov had assumed a post of delegation's secretary.

Apart from the main delegation, technical staff members included - Alibey Huseynzade (1864-1940), V.Marchevski, secretaries - Sevet Melikov and Alakbarbay Topchubashov, interpreters - A.Gafarov (French), G.Gafarova (English) and H.Mammadov (French and Turkish). Rashidbey Topchubashev acted as a personal assistant to the head of the delegation. However, Alibey Huseynzade had been accused by member states of Antanta of cooperating with "Ittihad and Taraqqi" party, thus obstructing his participation in the conference. Sevet Melikov had to stay in Turkey in the capacity of Azerbaijan's representative in Istanbul.

Already in Istanbul the delegation had been well organized and the duties had been accurately assigned among the members. Three sections had been established within the delegation – policy and national issues, economy and commerce, propaganda and information, with members being engaged in these sections based on their area of interest.

In the meantime, each member had also been assigned a concrete duty and specific area of responsibility. Together with general supervision, head of the delegation - Topchubashov was in charge of political issues and memorandum elaboration. He had also been responsible for organizational and financial issues. Deputy head of the delegation - Hajinski was a treasurer for the delegation and head of the economy and commerce section. He was engaged in relations with French and other European businessmen on behalf of Azerbaijani government. Sheykhulislamov

was in charge of border issues, drafting of statistic figures, maps and diagrams and also was the head of delegation's chancery.

M.Maharramov was responsible for agricultural issues and was also in charge of recording of meetings and negotiation protocols in Azerbaijani. Mirmehdiyev oversaw trade and industry issues as well as revision of financial reports. Agaoglu and Hajibeyli were supervising information and propaganda issues and assisting establishment of contacts with French society and French media. Education in France and certain period of time spent in this country had contributed to implementation of commissioned tasks.

A.Huseynsade was in charge of selection of historical-ethnographic and literary materials about Azerbaijan and their further usage for propaganda purposes. Unfortunately, as it had already been mentioned, certain members of the delegation had not been able to travel to Paris and some corrections had to be made while assigning duties. However, in general, every member of the delegation was capable of addressing any assigned issue.

WHAT HAD THE DELEGATION ACHIEVED?

The Paris Peace Conference had commenced on January 18, 1919 - while the delegation of Azerbaijan was still in Istanbul. However, it was only after the lengthy and wearisome correspondence that the delegation of Azerbaijan had embarked upon the journey to the French capital on April 22, and had reached Paris on May 7. Nevertheless, the delegation in Istanbul had already commenced implementation of tasks set before them. There they had held talks with representatives of Georgia, Ukraine, Republic of Caucasian Mountaineers, etc. - newly independent states that had emerged after the collapse of Russian empire, and also with envoys from USA, United Kingdom, France, Germany and other states, putting forth first initiatives aimed at gaining international recognition for the Republic of Azerbaijan as an independent state.

Upon arrival to Paris the delegation had immediately commenced its activity in several directions. Be it the head of the delegation A.Topchubashev or any other empowered member of the mission, they were holding active political talks, disseminating information about the history, culture, economic potential of their country and securing certain guarantees for Azerbaijan's independence in a complex system of international relations at the time.

On the first anniversary of Azerbaijan's independence - May 28, 1919 the delegation had been received by the President of the United States Woodrow Wilson, author of famous principles underlying the new world order after World War I. Although during the meeting President Wilson had not taken any liability on behalf of the US concerning the future of Azerbaijan and any other state that had freed itself of Russian dependence, excluding Finland and Baltic states, and had stressed his

reluctance of splitting up the world into small countries, in general meeting with the President of the United States, one of the superpowers at the time, was a successful start.

Taking the responsibility for representing young Azerbaijan on the European arena the delegation members and Topchubashev as a person with greater experience in particular had proven to be diplomats, capable of evaluation of ongoing processes and proper decision-making. It is not by chance that information Topchubashev at that time was sending to Baku, to the Council of Ministers of Azerbaijan contained not only description of delegation's activity, but also valuable advices and recommendations to his country's leadership on state building, foreign and domestic policy, governing, international relations, etc., proceeding from the contemporary European experience. The environment of Paris Peace Conference was being used not only for the official recognition of Azerbaijan's independence, but also for the establishment of democratic and civilized state, meeting Western standards and democratic requirements.

The delegation was conducting active and evolving policy in line with from political and economic interests of Azerbaijan. Fundamentals of this policy were the recognition of Azerbaijan's independence by large countries and gaining guarantees for its security. A significant amount of work had been done during the preparation phase to the Conference, in terms of establishment of mutual ties with the USA, Great Britain, France, Germany, Italy, Persia, Ottoman Empire and others. Realizing that guarantees for Azerbaijan's independence had laid not only in Europe, but also on the other side of the ocean, in the US, Topchubashev had soon managed to establish ties with the Americans. Relevant contracts had been signed and a lawyer named Chandler and a representative of Jewish community named Robinov had been empowered to represent Azerbaijan's interests in USA and Canada. Already in 1919 a number of significant booklets about Azerbaijan, published in Paris both in English and French had been shipped to the aforementioned countries.

As a visionary politician Topchubashev had viewed the establishment of Azerbaijan's lobbies in Europe and USA as a guaranty of the country's introduction and wide recognition on the international scale and of reliable protection of its political and economic interests. The efforts of the delegation in 1919-1920 had ensured dissemination of objective information regarding Azerbaijan's historical past, rich natural resources, character and scale of a century-long Russian occupation of Azerbaijan, neighborhood policy in the Caucasus, factors causing Armenian-Azerbaijani confrontation, Armenian brutality in Azerbaijan and generally in South Caucasus, appalling genocide committed by the Dashnaks and the Bolsheviks in Baku in 1918, etc. All of the aforementioned had contributed to introduction of Azerbaijan to Western public and at least slightly, to dispelling of false notions regarding our country and its people, formed under the influence exerted by notably preconceived Russian-Armenian sources.

The delegation of Azerbaijan was struggling for independence and political and ideological unity of not only of their country, but also of that of the entire Caucasus. Be it in Istanbul or Paris, it was Azerbaijanis that adhered tenaciously to the idea of modern expression of the "Caucasus home". During the adoption of vital documents, the delegation had performed in line with interests of the Caucasus in general, acting in a concerted manner with Georgia and Republic of Caucasian Mountaineers. Unfortunately, just like these days, due to the obstructive stand of Armenians of that period the idea of "The Caucasus home", favorable to all the nations of the region, had gained no further development.

The delegation's eight-month long intense, however fruitful activity in Paris produced its results. On January 11, 1920 Supreme Council of the Paris Peace Conference had adopted a decision on recognition of Azerbaijan and Georgia as newly- independent states. One of the witnesses of that historical moment Miryagub Mirmehdiyev later wrote: "The representatives of Azerbaijan and Georgia were invited to the Ministry of Foreign Affairs (Ministry of Foreign Affairs of France - V.G.). Later Monsieur Kambon expressed to them his gratitude on behalf of the conference. Monsieur Kambon stated that Republics of Azerbaijan and Georgia had been officially recognized as independent states based on the norms of international law. From this moment both countries will engage in official contacts with the Supreme Council, seek registration at the conference and satisfaction of their needs and being an equal member, claim legitimate rights during the conference. Moreover, Kambon stated that act of recognition of the governments of these states must be accompanied with the recognition of their secession from Russia. Therefore, proceeding from this one may say that the republics of Azerbaijan and Georgia will be considered from today on sovereign states."

The very decision had been reiterated once again, this time at a higher level, a week later on January 19, during a meeting of the Supreme Council held with participation of the heads of governments. In their speeches at the conference Topchubashev and Meherremov had emphasized that if the European countries will provide certain military and economic aid, the Republic of Azerbaijan would preserve its independence and prove its capability to evolve into a developed state. One has to agree with the historian professor Jamil Heseli when he said, "Political recognition of the Republic of Azerbaijan at the Paris Peace Conference in January 1920 must be regarded as an outcome of successful diplomatic activity of Azerbaijani delegates headed by Topchubashev."

Azerbaijan had been de-facto recognized. An outstanding task was to achieve de-jure recognition of the newly-independent state. However, the matter had not depended solely on the Azerbaijani representatives at the Peace Conference. Much had depended on the approach of the Western world and the US to newly independent states. Collapse of the three empires - Ottoman, Russian and Austria-Hungary in the aftermath of World War I demanded the rearrangement of the world

map. Would there have been a place for a small, yet strategically located wealthy Azerbaijan on this political map? Would leading countries permit the Bolshevik Russia to restore the empire within its former boundaries? Unfortunately, national aspirations for independence were not sufficient...

THE DELEGATION'S FATE

Regardless of all the efforts of the delegation, dreams of the Azerbaijani people of finally living independently after 100 year old Russian oppression, of establishing its statehood and of becoming owners of their lands and destiny had not been materialized. On April 28, 1920 The Bolsheviks, sharing the same view with the White Guards on the idea of “united and indivisible Russia” had once again occupied Azerbaijan. The Republic of Azerbaijan had demised on the 23rd month of its existence. For the delegation that had fought the battle for Azerbaijan in Paris for more than a year, regardless of difficulties and privation, the roads leading home had been eternally closed. However, no matter how bitter and painful were the news they had received in early May in Paris, it had neither reversed their aspirations for independence nor yielded their determination.

On September of that year Topchubashev in his memorandum submitted to the League of Nations in Geneva had riveted attention to the fact of occupation by the Bolsheviks of the Republic of Azerbaijan, a state that had declared its independence and had been de-facto recognized by a number of countries, and urged the League to express its position in respect of this flagrant act of incursion. On November of the same year he had delivered a speech at the League of Nations in Geneva and had once again brought the fact of Azerbaijan's occupation to the agenda. As an authorized representative of Azerbaijan, which had been subject to military aggression, Topchubashev's speeches oil protest at the conferences in Genoa and Lozano in 1920 and later in London in 1923 had not been fruitless. The Genoa conference had denied the Bolsheviks right to speak on behalf of Azerbaijan.

In France in 1920-s, being a renowned leader of the political emigrants from the former Russian empire, Topchubashev in his numerous articles and speeches had tried to rivet world's attention to Azerbaijan's trampled rights on one hand and by all means to establish and strengthen mutual cooperation between political emigrants, especially representative of the former republics oil the Caucasus on the other hand. Based upon his initiative and guidance authorized representatives of Azerbaijan, Georgia and Armenia in emigration had decided to act from the standpoint of a political and economic union.

During these years Topchubashev had also accomplished a lot in terms of creating a single focal point and strengthening unity and solidarity among Azerbaijani political emigrants. He had tried to put an end to variance between the Azerbaijani political emigrants of Europe and National Center of Azerbaijan in Turkey and had

managed to cease parallel leadership after talks with M.A.Rasulzade in Paris in 1928. Moreover he had put forth consistent efforts aimed at realization of the idea of directing emigration from the single center.

Although Topchubashev had been unable to witness Azerbaijan's independence personally, he had seen an implementation of one of the ideas he had persistently fought for - in June 1934, in his presence, Azerbaijanis, Georgians, Armenians and some other nations of the Caucasus had signed a document regarding the establishment of Caucasus Confederation Pact. His death that had come on November 5, 1934 in Paris, where he had lead an extremely modest life, had saddened members of emigrant community regardless of their nationality and had been accepted as a common loss. The "Prometey" magazine - joint publication of the Caucasus's emigration, had dedicated a special issue to the memory of Topchubashev.

After arrival in Baku on a two-month business trip in August 1919, Hajinski had not returned to Paris. In his letter to the Council of Ministers of the Republic of Azerbaijan Topchubashev had insisted on Hajinski not to be assigned any duties in the capital and persistently requested his return to Paris in two month's time. Obviously, certain motives had stood behind Topchubashev's decision, as he was familiar enough with his employee. Hajinski had played negative role upon his return to Baku, standing in the center of political rivalry and power struggle that several months later had entailed the loss of Azerbaijan's independence. Certainly, driven by the idea of Azerbaijani oil and having a clear picture of impossibility of existence of the Bolshevik regime without Baku, Lenin and his aides on the ground would have achieved their goals without the assistance of such hesitant politician as Hajinski. However, the involvement of such politicians in the government of Azerbaijani had accelerated the process.

Holding a post of a minister of interior in the cabinet of Nesibbey Yusifbeyli (24 December 1919 - 30 March 1920) Hajinski had been generally Bolshevik oriented. Therefore, some members of the government, especially Khoyski that had been a staunch supporter of harsh political course concerning Russia, had not accepted him. As a result, on February 18, 1920 he had been dismissed from the post of minister of interior, however, he had retained a post of minister of trade, food and industry, thus maintaining a position within the government and continuing his destructive role.

Upon the pretext of failing to demonstrate adequate determination in respect of appeasing OF Armenian revolt in Nagorno Karabakh on March 30, supporters of Hajinski had achieved the resignation of Yusifbeyli's cabinet. Hajinski had been commissioned with formation of the new cabinet. Before April 20, simultaneous to open talks with representatives of different parties, he had held secret negotiations with the Bolsheviks and five days prior to the incursion of the XI army to Azerbaijan had announced the relinquishment of authority vested in him by parliament for the formation of the cabinet. Thus, during the country's vital period Hajinski's hesitation

resulted in deliberate crisis of power that had hastened the demise of the national government.

Having announced his resignation from the ranks of the Musavat Party and joining Azerbaijan's Communist Party (Bolsheviks) several days before the Bolshevik occupation Hajinski had later worked in various soviet and administrative positions. However, all his "merits" were unable to spare him of the jaws of the Soviet punishment machine. He had been arrested in 1930, based on a directive of the first secretary of Transcaucasian regional committee L.Beriya and had been murdered in prison in Tbilisi, Georgia on March 8, 1931, before the completion of the investigation.

A. Seykhulislamov had continued his political activity in France, and later in Germany, after World War II. During late 1920-s his relations with Topchubashev had become aggravated. He had considered the delegation to the Paris Peace Conference to be the sole authorized representative of the Republic of Azerbaijan and had strongly opposed the activity of the Azerbaijan National Center in Istanbul headed by Rasulzade. Seykhulislamov accused Topchubashev of uniting Azerbaijan's political emigration and directing it from the single center and for his readiness to concede to a certain compromise for that matter. In 1943 Seykhulislamov had been elected to the leadership of Assembly of Azerbaijan's National Unity (AANU) - political organization established by former Soviet army officer and prisoner of war A.Fatalibeyli-Dudenginski and in 1951 together with Hajibeyli and Ismail Akbar he had co-signed Wiesbaden Declaration on behalf of Azerbaijan establishing Salvation Council of Nations of Russia. Azerbaijan's freedom and independence had been Seykhulislamov's ideals till the end (he died in poverty in Paris on March 2, 1961).

Hajibeyli had shared political views with Seykhulislamov. He also had been elected to the leadership of AANU, and then in 1952 he had become chief-editor of "Azerbaijan" - magazine published by AANU in Munich. His activity as a political publicist, researcher and scientist had been versatile and fruitful. Back in 1919 the famous oriental magazine of Paris "Revue du mond Musulman" had published his article entitled "The First Muslim Republic" dedicated to the Republic of Azerbaijan. He had been the author of numerous articles about Azerbaijan's history, language, literature and ethnography published in Paris in famous "Journal Asiatique". In 1926 he had published a book entitled

"Karabakh (Caucasian Azerbaijan) dialect and folklore" compiled of extensive linguistic and ethnographic materials.

He had translated the comedy "Arshin mal alan" composed by his brother Uzeyir Hajibeyli into English and French and had published it in Paris, and had put it on stage there with the participation of French actors. For his multifaceted activity he had been elected a full member of the French Academy of Oriental Studies - "Societe Asiatique". He had spent the rest of his life working for the Insitute of Soviet Union Studies in Munich and had also contributed to the publications of this institute on the

issue of in human ideology of Communism and national oppression. His son T.Hajibeyli, an air force pilot had heroically perished during World War II defending the French skies from Nazi forces.

Miryagub Mirmehdiyev (well-known as Mir Yagub in emigrant circles) could be considered Topchubashev's sole friend sharing the same convictions and the only member of the delegation who had retained his esteem and loyalty to Topchubashev till the end. Along with his primary activity within the delegation he had also been engaged in "France-Caucasus Committee" established in Paris. Chairman of the committee that had been created for the development of economic ties with the countries of Trans-Caucasus, especially Azerbaijan and Georgia, was a French diplomat and orientalist E.Uplo, with Mirmehdiyev and Sumbatov representing Azerbaijan and Georgia respectively in the capacity of deputy chairmen.

Mirmehdiyev had not distanced himself from politics during his years in emigration and had been an active employee of "Qafqaz" (Caucasus) magazine published in Russian in Paris. Both of his books "Soviet regime: sources and nature" of 1926 and "Problems of the Caucasus" of 1933 had been published in French in Paris. In the first book the author had tried to unveil the oppressive and inhuman essence of Soviet regime. The second book is the chronology of events and processes evolving in the region beginning with the occupation of the Caucasus by the Russian empire until the year 1920, the author's analysis and research of the nature and the essence of the new fact of aggression - Sovietization.

Although the book refers to the problems of the Caucasus in general, the main attention had been attached to homeland of the author - Azerbaijan, a state that had been forcefully Sovietized. Mir Yagub could also be regarded as the first political scientist who had objectively enlightened the activity of the delegation to the Paris Peace Conference. It had been impossible to gather any information about Mirmehdiyev's life after he had moved from Paris to Iran.

It was in early 1920 that the member of the delegation Mahammad Maharramov had given up the politics and had tried to establish his small business. He had later been known as a specialist of bibliophilic and antique items. In 1960's Maharramov had donated to the former Lenin library in Moscow such publications by renowned Russian writer A.Gertsen as a set of "Kolokol" magazines published in London and a rare collection of his works published in Switzerland. In exchange he had been honoured with a special prize of the Soviet Union's Society of Cultural Relations with Foreign Countries.

Having established ties with homeland by means of the correspondent member of the Azerbaijan Academy of Sciences A.Zamanov, Maharramov had donated some rare publications to the libraries and funds of Azerbaijan. Until the 1980's Maharramov had been the only remaining member of the delegation of Azerbaijan. He had died in 1982 in Paris at the age of 97.

We also know very little about the fate of Abbasbey Atamalibeyov. However his activity during the years of World War II testifies to the fact that he had remained involved in politics during emigration. Atamalibeyov had closely participated in the process of formation of national legions comprised of Soviet prisoners of war in 1942. Together with A. Fatalibeyli-Dudenginski and Fuad Amirjan Atamalibeyov had been included into "Liaison staff" (coordinating body of national legions) of the Oriental Ministry and there he had been dealing with the problems of the legionaries of the SD troops. During the political rivalry between the emigrants of 1920-1930-s Atamalibeyov had opposed Rasulzade and strongly adhered to the idea of Paris being the national center for directing Azerbaijani political emigrants. Sensing fears for his life in Europe due to his collaboration with German troops he had later fled to South America. It has been known that his son Galib Agamali had resided in the US and that Atamalibeyov had tried to establish contacts with his relatives in Azerbaijan.

As a conclusion, one can say that the delegation of Azerbaijan that had embarked upon the journey to Paris in 1919 had fought the "battle for Azerbaijan" to the last member.

HISTORY OF THE DELEGATION IN THE DOCUMENTS

Head of the delegation Topchubashev had been consistently informing the government and the Parliament of Azerbaijan regarding his multifaceted activity initially from Istanbul then later from Rome and Paris. Regardless of the communication difficulties and non-consistent diplomatic mail service throughout March-November 1919 he had managed to send 11 comprehensive reports to the Council of Ministers of his country. First three reports had been sent out from Istanbul on March 4-5, March 17-19 and on April 18 respectively. The fourth report had been sent out from Rome on May 4. The fifth report had been sent out from Paris on May 15. The sixth report had been undated and subsequent five reports had been sent out from Paris as well, on June 8-10, July 8-9, September 22-25, November 6-10 and on November 29, December 2, respectively.

Unfortunately, only seven of these reports had been preserved in the archives. The second, the fourth, the fifth and the sixth reports had been lost. The reports that had been sent out after December 1919 had shared the same fate. Judging from other documents the delegation had worked intensively and productively from late 1919 to early 1920. Naturally information regarding the fulfilled tasks had been included in the dispatched reports. Nevertheless, those reports had either been destroyed or had been taken to Moscow. In any case it had proven to be futile to search the traces of missing reports in the archives of Azerbaijan.

The first and the last time those documents reflecting foreign policy of the Republic of Azerbaijan of that period had ever been published was in 1927 in the book of Bolshevik historian A.Rayeovski entitled "Musavatskoe pravitelstvo

Azerbaidjanskoy Respubliki na Versalskoy Konferensii” (Musavat government of the Republic of Azerbaijan at the Versal Conference) (March-December 1919).

The author had presented the texts in the original, not without to analyzing them based on Bolshevik principles of historiography of his time. In other words, according to Rayevski's imagination the most significant documents regarding the history of our statehood had been nothing but intrigues of handful of Musavat party men intending to sell Azerbaijan to British imperialism. However, today one has to be grateful to Rayevski regardless of his staunch Bolshevik view. No matter how odd it would seem, generally, those publications of 1920-30's that had been written with the sole aim of distorting history of the Republic of Azerbaijan and sullyng the names of the leaders, their objectives and ideas, nowadays contribute to objective evaluation of historical reality. Putting aside the ideological fashion, it is worthy to stress the significance of facts and sources of those publications that otherwise would have been inaccessible for the contemporary researcher.

Considering that the majority of the reports regarding the delegation's activity had been sent from Paris, as it has already been aforementioned they had been accumulated and published by us in one book entitled “Paris mektublari” (Letters from Paris). Recalling the previous publication of another book by H.Hasanov and H.Pashayev entitled “Diplomaticheskkiye besedi v Stambule” (Diplomatic conversations in Istanbul) one may refer to a quite peculiar dialog reflecting some of the important and interesting pages of the diplomatic history of the Republic of Azerbaijan.

All the reports sent to Azerbaijani government had been written upon the paper form bearing official stamp “President de la delegation de paix de l'Azerbaidjan” (Head of peace delegation of Azerbaijan). Double digit figures on the front page (for example March 17-19) had indicated the dates of commencement and completion of report writing. Certain parts of the texts had been written in different handwriting, the rest had been type-machine written. Regardless of differences in handwriting, it had undoubtedly been a product of ideas of one person.

Generally, Topchubashev had either written the reports personally, or the secretaries had put them down from his dictation. It can be asserted judging by the style of those reports and its aspects related to the activity of the head of delegation. The authorship of the documents had raised no doubts with Rayevski either. Finally, head of the delegation had signed every report and had sealed them with his personal stamp.

The underlining of texts with red and blue pencils and various signs and notes on the page margins certify that those materials had been carefully evaluated by the country's leadership, especially by Prime Minister N.Yusifbeyli and Minister of Foreign Affairs M.Jafarov and had been used in foreign and domestic policy making.

In 1919, expressing ideas of his own and those of the other members of the delegation Topchubashev wrote:

“Indeed, they do not recognize us as a state. Nevertheless, wherever we go we declare that we have existed as a state for over a year and a half and we are demonstrating Azerbaijan's capability to exist independently with its own President, Government, army, administrative system, courts and schools. This Azerbaijan had endured relentless struggle with the Bolsheviks. Therefore, Azerbaijanis are capable of political existence and of building their independent state. It is imperative that we preserve this self-affirmation to the fullest extent of our strength and beyond. We would like everyone, the entire nation to understand clearly that we are passing a test of proving our capability of independent social and political existence.

We are convinced that we can manage it, because our people are truly competent and our country is endowed with natural resources. However, due to the absence of political institution based on moral principles, it is vital that institutions of young state would serve as an example for the masses that must realize the full seriousness of the test period we are experiencing. Figures in the leadership - these are the people that must demonstrate to the masses the examples of wholehearted service. The ultimate goal is to mobilize the people and consolidate them around the idea of independent existence. Because we are convinced that there isn't and there won't be a place for retreat in the minds of the people. Only one way lays ahead of us and that is the road leading to Azerbaijan's independence.”

Topchubashev and his brothers-in-arms had been the first voyagers of that road. Indeed due to objective political reasons they had not attained success in their struggle. They had been unable to lead the people to independence that they had wished and had fought for.

State independence of Azerbaijan had demised in April 1920 as a result of Bolshevik aggression. One of the founders of the Republic of Azerbaijan M.A.Rasulzade said, “A tricolor banner, an ideal symbol created from zero, has been replaced with red rag” (referring to flag Soviet Azerbaijan). However, as Rasulzade wrote, “A 100-year-lesson of dependence and 2-year-battle for liberty” had in the first place introduced the nation to itself, rather than to others.

Azerbaijani delegation to the Paris Peace Conference had been the first landing party of the newly independent state dispatched to Europe.

THE BIGGEST MERIT - RECOGNITION OF AZERBAIJAN!

The delegation had achieved the ultimate goal - to convey the will of the Azerbaijani people and the fact of country's very existence to the attention of the world. The Bolsheviks who had occupied the country and had annexed it to Russia, had had to concede this reality. Oil thirsty Bolsheviks had refused the mere idea of existence of Azerbaijani state as owner of its natural recourses and lands. Two years before the de-facto recognition of Azerbaijan at the Peace Conference, Stepan

Shaumyan, Lenin's deputy in the Caucasus and one of the organizers of bloody massacre in Baku in March 1918, had insolently called the establishment of such a state a “chimera of local nationalists” and had declared inconceivability of aspirations “of those who wish to turn Baku into the capital of Azerbaijani khanate”.

However, the 23-month existence of the Republic of Azerbaijan and the conducting of successful domestic and foreign policy had curbed the radicalism prone Bolsheviks' appetite to completely ignore the de-facto existing state and to once again split up Azerbaijan into provinces and districts. Should the Republic of Azerbaijan have been unable to achieve its partial recognition by the international community in 1918-1920's, the establishment of Socialist Azerbaijan would be questionable. Azerbaijan SSR was in reality a successor of the independent Republic of Azerbaijan. The Bolsheviks who had violently seized political power in Azerbaijan should have been grateful to their ideological adversaries.

Certainly, it had been impossible to establish Soviet Azerbaijan within the borders of 1918-1920's. Historical territories either controlled by the national government or that were pending the settlement at the Peace Conference, due to their disputed nature had been given to other “fraternal Soviet republics” based on voluntarist decrees of the Bolshevik leadership. Policy of terror had been commenced against the staff and high-ranking officers of the National Army of Azerbaijan. The activity of the fledgling democratic institutions had been ceased. National symbols of the Republic of Azerbaijan - tricolor banner and national anthem had been outlawed. Persecution had started against the high-ranking officials of the national government and political party activists. Nevertheless, regardless of all repressive measures that had commenced in April 1920 and had lasted for over 70 years the Bolsheviks had failed to erase the idea of Azerbaijan's state independence from hearts and minds of Azerbaijanis.

Bringing the idea of Azerbaijan's statehood into agenda and achievement of its at least de-facto recognition had been an arduous task. The threat had been exerted not just by Russia that had never concealed its neo imperialist ambitions. Serious problems had existed with other neighboring countries. At the time Armenia was explicitly claiming some historical Azerbaijani territories and benefiting from the perplexity of the situation was conducting brutal ethnic cleansing throughout those territories. Although relations with Georgia were relatively normal, certain outstanding problems of disputed territories had existed. Finally, Iran claiming historical Azerbaijan of being one of its provinces had opposed the newly established state of South Caucasus to bear the name of Azerbaijan. For this very reason delegation of Azerbaijan had to indicate the name of their country as “Caucasian Azerbaijan” within the correspondence with the Peace Conference, as well as in published books, articles, etc.

For historical justice it's worthy to stress that the Ottoman Empire, living its last days, had been the sole power that had granted military, political and legal

support to Azerbaijan, had played significant role in liberating the natural and historical capital - Baku from Dashnaks and Bolsheviks and ultimately had prevented the genocide of Azerbaijanis perpetrated by the Armenians. Delegation had highly appreciated the noble mission of the Ottoman Empire and brotherly Turkish people and without fearing the accusations of pan-Turkism and pan-Islamism had acknowledged the assistance in their "Claims".

Presented to specialists and wide reader audience the book "Claims of the delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan to the Paris Peace Conference" may be regarded as the first official introduction of the Republic of Azerbaijan that had emerged in 1918 on the global scale.

Although not quite extensive in terms of the covered issues this book had served as an introduction, providing European readers and politicians in particular with general information regarding Azerbaijani people's ethnogeny, historical roots, ethnographic peculiarities, religion, language, culture, relations with neighboring nations, traditions of statehood, country's state and legislative apparatus, economic potential, natural resources, financial sources, etc.

Authors had attached special attention to factors contributing to the establishment of the Republic of Azerbaijan. Political struggle with Bolsheviks and Armenian nationalist-dashnaks opposing the idea of Azerbaijan's independence had also been placed in the forefront. Those books published by the delegation in English and French had also contained the information regarding the terrible genocide committed by the Bolshevik-Dashnak alliance against Azerbaijani Turks in Baku and country's other provinces in 1918 (approximately 10-12 thousand people had been killed only in Baku).

Another valuable aspect of the "Claims" is the fact that it had been the first historical and diplomatic document providing precise and detailed description of the borders of the Republic of Azerbaijan. But of course border parameters had contained certain arguable aspects. Some territories had been the subjects of claims of other newly independent states. However, underlying this borderline delimitation by the delegation of Azerbaijan was the historical existence of Azerbaijani cthnos on these lands, presence of great number of historical and cultural monuments belonging to our people and finally, a desire of predominantly Azerbaijani population of those territories to exist under the jurisdiction of Azerbaijan. On the issue of the settlement of such complicated problems as disputed areas, similar to other delegations Azerbaijani diplomats had expected the answers from the Paris Peace Conference that at the time had taken upon itself the arbitrary function.

However, since the Peace Conference had not interfered into the ongoing political processes in other parts of the world and on the outskirts of Europe, and had held indifferent position to the fate of number of newly independent states, the Bolsheviks had fulfilled the arbitrary function on the Caucasus. As a result instead of

150 thousand km² that it had controlled, Azerbaijan had received 86.6 thousand km² within the Soviet Empire.

Despite the existence of many disputed issues, and even military conflicts and local wars between Armenia and Azerbaijan, and Georgia and Armenia, in their “Claims” presented to the Peace Conference the Azerbaijani delegation had viewed the future of these three countries and the Republic of Caucasian Mountaineers as a confederation. Be it in the past or at present by taking that strategic step the largest country of South-Caucasus in terms of economic potential, natural resources, area and population - Azerbaijan declared its readiness to protect the region's independence and unity, to share its potential with close neighbors and to fight jointly against the common enemy. However, obstructive position of Armenia had hindered the establishment of aforementioned “Caucasus house” - possibly the only way out under such complicated circumstances. This country, acting as a forepost of Russia in the Caucasus, had caused the emergence of similar destructive processes, and national and ethnic confrontation in the region even after the collapse of the Soviet Empire.

“Claims” had indicated the colonial policy of tsarist Russia and principles of governmental policy of national and religious segregation as a primary obstacle for social progress of Azerbaijanis and other “Muslim nations”: “It is true that millions of Azerbaijanis are very little known, their ethnography, history, literature, lifestyle is yet to be the topic of serious research. It is also true that the 100 year old Russian reign is to blame”.

Azerbaijani diplomats that adhered to the method of social evolution had drastically rejected promises of the Bolsheviks regarding fundamental changes: “The Azerbaijanis regard the universal progress as an evolution process without any leap forwards. This is a logical development process where factors contradicting social and political life and ethical norms play a little role”. 70 years long frightening experiments of Communist ideology had once again demonstrated how objective and visionary Azerbaijani diplomats had been in respect of not only their historical homeland, but also of that of Russians and other nations of the empire.

Relations of independent Azerbaijan with future Russia had been clearly and specifically defined in the “Claims”: “Without emphasizing the trials and tribulations we had experienced throughout century long existence in this country, we nevertheless wish prosperity to Russian people on their lands, within their new state. As to Azerbaijan, it wishes not to remain within Russia any further. Azerbaijan recognizes only its Parliament and its state”.

Therefore one of the primary claims of the delegation to the Peace Conference was the official recognition of secession from the Russian Empire of Azerbaijan and other republics of the Caucasus. Staunchly supporting this idea, Azerbaijan had clearly rejected both the participation of Azerbaijan in the Constituent Assembly and entering into new state to be established under federative principles.

Amid other claims, there had been participation of Azerbaijani delegation members in the activity of committees and commissions of the Peace Conference and Azerbaijan's recognition by the League of Nations. Concise information regarding Azerbaijani Government and Parliament reflected in the "Claims" had once again affirmed the existence of stable local government institutions that were standing by for international cooperation.

"Claims of the Peace Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan presented to the Paris Peace Conference" is significant not only as a historical source or significant event of our diplomatic history. This book had contained a great number of aspects that retain their significance and are consonant with the present situation in Azerbaijan and the Caucasus region. A number of vital issues that had been raised by the diplomats of the First Republic of Azerbaijan in early XX century remain on the political agenda of the Third Republic in the beginning of the XXI century. This significant factor had been considered during the preparation for the publication of Azerbaijani translation, as well as elaboration of English and French texts of the "Claims".

The delegation of the Republic of Azerbaijan to the Paris Peace Conference had concluded their "Claims" with the following words: "Material resources and moral values of our nation, its respect for the law and order, principles of statehood are the biggest guarantees of its further independent existence".

It was the endurance of moral and vital principles established during the short government period of the Republic of Azerbaijan that had contributed to Azerbaijani people's significant role in the collapse of the Soviet Empire and establishment of its independent national state, regardless of all the hardships.

Vilayat Guliyev

THE FRONTIERS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

I. NORTHERN FRONTIER*

The Northern frontier of Azerbaijan starts from the spot where the river Tcholock throws itself into the Black Sea (confines of Georgia). It goes up along the river as far as the Adjar mountains.

Following this ridge, it reaches the summits of Khino (8.522 feet) Toshnaour (8.735 feet), Gotimeria (8.760 feet), Sallar-Dagh (8.162 feet), the pass of Zekar, Mount Nagueba and the summit of Sagalatlobachi (8.141 feet).

Thence, it goes down towards the South-East, following the Keida-Sou, an affluent of the Kura. Crossing this river, it follows the Tisselba towards the summit of Tchitis-Kibey (8.554 feet), follows the water divide of the affluent of the Kura, turns southward as far as the Kura, near the village of Akhashen, then still southward, it goes along the Kura down to the village of Kurtanakev.

The frontier turns then eastward along the line of the former Russian administrative divisions: district of Akhalkalak; territory of Kars, district of Alexandropol, county (gubernia) of Iirivan, passes on the summits of mounts Ghek-Dag (9.152 feet), Ootch-Tapalar (9.783 feet) Ortoul-dag (8.030 feet), Okiouz-dag (8.018 feet) and Ak-tshala (10.500 feet).

From this point it goes up northward, following the line of the former administrative division between the districts of Akhalkalak and Bortchalu, then the summits of mounts Emlikli (10.017 feet), Agrikar (9.765 feet), the chain of Davakran and touches the summit of Mount Dali-Dag (8.624 feet).

From this point it turns eastward, passes on the summits of mounts Iniak-dag (6.636 feet), Boulak-Dag (6.317 feet) up to the village of Alexanderhif.

Beyond this village, the frontier goes along the river Khram as far as the village of Aroukhlo and the summits of Great Tkialam-Tapa, in the North-Eastern direction, it goes in parallel to the Alexandropol-Tiflis railway line for about three versts westward, it crosses a little further the Elizabethpol-Tiflis railway line, at 6 Jem. from the Navtloug railway station.

From here, the frontier turns eastward again and passes over the summits of Mounts Kara-Dara, Sari-yer, Karavan-Tapa, Naomari (3.185 feet), the villages of Muganly and Toollar (on the Yora) the summits of Lambeli (2.537 feet), the ridge of Katari, the summit of Mliatis and finally Bilenta (3.052 feet) and Nikoratsikha (3.290 feet). Then turning again northward it reaches at last the confluent of the Taran-Kobu and Azan, after crossing the village of Kara-Akatch. Still in the same direction it fol-

* Original stylistics of the document had been preserved

lows the course of the rivers Taran-Kobu, Abjit, Mazim-Tchai as far as the summit of mount Tinov-Rosso (11.104 feet).

Again it turns eastward (frontier of North Caucasian Republic) and extends from the main ridge of the Caucasus to the summit of Mount Gouton (12.005 feet). Then it descends from the main ridge towards the North-East following the secondary mountains which form the water divide above to the rivers Avar-Koysu Kara-Koysu, Kasikumukh-Koysu on one side and Samour, Tchirak-Tchay and Ooloo-Tshay on the other, passes over the mountain pass Kalanker-Katz (11.488 feet), mount Khashkharva (13.083 feet), pass Lakazani (11.961 feet), the ridge Dolti-dagto mounts Viralgu (12.611 feet), Noussa-dag (12.270 feet), Alakhoun-dag (12.629 feet).

Finally it goes northward crosses the river Oolou-Tshay, within 2 km. from the village of Itsari and following the water divide of the above mentioned rivers as far as the summit 2.108, it turns eastward and reaches the Caspian sea, 20 km, to the south of Bouinakh station of the Baku-Petrovsk railway line.

II. EASTERN FRONTIER

Beginning 20 km. south from Bouinakh station the frontier is formed by the Caspian sea and extends as far as the town of Astara (Caucasus) near the old Russia-Iran frontier.

III. SOUTHERN FRONTIER

From Astara, this frontier confines with Persia as far as the point of intersection of the old frontiers of Russia, Iran, and Turkey; afterwards it follows the former Russia-Turkey frontier as far as cape Kop-Mour on the Black Sea.

IV. WESTERN FRONTIER

From cape Kop-Mour as far as the mouth of the Tcholokh the western frontier of Azerbaijan follows the shore of the Black Sea.

V. THE FRONTIER OF CAUCASIAN ARMENIA

The frontier between Azerbaijan and Armenia commences from the summit of mount Aglagan (9.833 feet) towards the West, crosses the high road Alexandropol-Alkhalkalak, 18 km. south from the station of Kizil-Kotch (village of Ghulli-Boulag) and goes towards the river Arpa-Tshay opposite the village of Dag-Korpu.

Then it goes southward along the Arpa-Fihui as far as the village of Ghiasso-Kourdassi, situated 2 kilometers northwest from the small station of Karakouli, afterwards it goes eastwards up to the summit of Mount Kara-Keinach (9.917 feet).

From here it goes along the affluent of the river Aparan towards the south-east as far as the village of Zcina, 5 kilometers from the Tiflis-Erivan railway line; afterwards it takes an eastward direction, following a parrallel line to the railway line as far as the village of Agbach, 7 kilometers north of that line.

Following the river Garni-Tshay it ascends towards the north-east the mounts Ag-dag (10.906 feet), Kara-Kaya (11.178 feet), Guzal-Dara, takes a western direction and reaches the village of Zagalu on the eastern shore of Lake Goktcha.

The frontier of Caucasian Armenia crosses the lake in a straight line to the village of Semeonovka and, following the former administrative division of the counties (gubernia) of Elisabethpol and Erivan, on the summit of Mount Beche-Kekchmaze (common point of intersection of the limits of the counties of Elisabethpol, Erivan and Tiflis) it turns northward following the line of administrative divisions of the counties of Elisabethpol and Tiflis up to the summit of mount Chimal (2.465 feet).

Finally that frontier descends towards the south-west passing successively on the mountains Shakh-Alham, Shakh-Takhte, Lialvar, Ledjan and reaches the summit of Mount Aglagan which is the frontier between the two states : Azerbaijan and Armenia.

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE CAUCASUS

I

ORIGIN OF AZERBAIJAN. - THE INDEPENDENT KHANATES AND THEIR DECLINE

Origin the south-eastern region of the Caucasus, or properly speaking, Transcaucasia, as far as the shore of the Caspian sea, has been since immemorial times peopled by tribes partly Turkish, partly Tartar. These tribes, as well as the Iranian elements, were, in the course of time, mixed with the Turks, a people more numerous, stronger and more energetic. Owing to this intermixture, the natives of this part of the Caucasus were called Turks of Azerbaijan, or merely Azerbaijanians, from the name of the country in which they lived.

Situated on the highroad of the migrations of the Barbarians, who used to pass there during their invasions, Azerbaijan comprised a very large territory extending from the Caucasian Mountains to the Caspian sea and beyond the lake of Urmia. The centre, which gave its name to the country, was the part adjoining the Caspian sea, now called Region of Baku, together with the city of this name and its famous naphtha-springs. Because of the abundance of gases hidden in its bosom, this region was known of old as the “Country of everlasting fires “, or “Fire-Mines”, and thence comes its name Azerbaijan or Az-eristan, from the ancient Persian word : Azerpatigan. Though dating from a prehistoric period, this name is justified not only by history fires, but by the power of these which in the region of Baku, explain better than any written records the origin of Azerbaijan. It has persisted, like the fires themselves, in spite of all the chances of fortune, political and social upheavals and economic changes. Its fields have seen many a famous conqueror, from Alexander the Great of Macedonia to Tamerlane, - Arabs, Persians, Osmanli-Turks and others. These intrusions necessarily produced profound changes in the territorial and ethnical composition of Azerbaijan. One part of the country was annexed by military force to Persia, while the other remained within the geographical limits of the Caucasus, - a circumstance which greatly influenced the destiny of its population.

Independent Khanates

This region retained for a long time its complete political independence. In the XVIII century the country consisted of independent Khanates. Some of these, through force of circumstances, were compelled to acknowledge the authority of the Persian Shahs, then all-powerful; which did not, however, prevent the khans from often being involved in war with this very Persia, as well as with Turkey, Georgia, and finally with Russia. Most of these wars were of a defensive character and were as

a rule fought to preserve the independence of the Khanates. Their struggle became particularly fierce when a danger began to threaten them from Russia. This power, after having impaired the integrity of Persia and Turkey by perpetual warfare, and having annexed the Georgians who thought they would find security in a union with Moscow, wanted to conquer the Caucasus and to subdue all its nations.

Their downfall

The history of Azerbaijan is full of heroic episodes in which the small Khanates, taking up arms, marched eagerly against the Russian troops and bravely defended their liberty, reddening their native soil with the blood of their sons. They defended this liberty successfully until the beginning and even the end of the first quarter of the XIX century. At that period, however, the strength of the Khanates gradually, waned and they were finally annexed by main force to Russia: the Khanates of Karabakh, Gandja Shaki, Shirvan, Derbent, Kuba, Baku and Talish in 1813 ; those of Erivan and Nakhitchevan in 1828.

After the loss of their independence, and with the growth of the Russian power and the evident tendencies of that government towards the russianizing of the annexed countries, the ties which united the Khanates to the other parts of the “Country of everlasting fires “ began to loosen. The very name of Azerbaijan is henceforward given only to the non-Russian district, namely that of Persia with the city of Tabriz as its chief-town.

Arbitrarily dividing the annexed territory, changing the old names of the cities and districts, (such as, for instance, the town of Gandja, a great centre, which was renamed in honour of a Russian Empress : Elizabethpol) - cutting the territory to pieces, suppressing every sign of recent political liberty, the Russian government did not even abstain from changing the names of the inhabitants of the annexed khanates. In spite of the ethnography, language and literature of the country, they were given the names of Caucasian Tartars, Mussulmans of the Caucasus, Caucasian Mussulmans or simply Mussulmans.

Ethnography

Of course the said population still remained a nation of Turkish origin; however on account of the lack of development and the total absence of literature concerning the history and ethnography of the Caucasus, especially of Azerbaijan, then unknown to the scientific world, the false opinion of the Russian government about the ethnographic composition of that population was officially accepted. The inhabitants of the ancient Turko-Mussulman Khanates are at present known by the name of Caucasian Tartars, in spite of their origin, the best proof of which is the analogy of languages, names, customs, beliefs and traditions. This analogy has been

proved by French historian, M. Leon Cahun, as well as by the well known Hungarian scientist, H.Vambery.

“Relating the deeds of the famous conquerors of Asia Tamerlane (Temir Liang, which means Timour the Lame) in Azerbaijan, M. Cahun says: “Azerbaijan, a country, which for centuries had been Turkish, submitted voluntarily to Tamerlane.”

M. H. Vambery, speaking of the ethnology of Azerbaijan says it would be difficult to prove at what epoch the Iranian element was driven out of Azerbaijan. This question is still unanswered. We shall however, quote a few facts :

In the Persian part of Azerbaijan, as well as in the Caucasus or rather in Transcaucasia, the population is composed of Turks speaking a dialect called Azerbaijanian, possessing its literature, national poetry, traditions and myths. The two principal doctrines of Islam are professed there.

From the point of view of intellectual culture, Azerbaijan, especially the Persian part of it, was deeply influenced by the old Persian literature, the chief authors of which are Ferdussi, Hafiz and Saadi, whom the Azerbaijanians even now frequently quote. Nevertheless, in time, in proportion as the power of Persia waned and her social culture declined on one hand, and Russian culture spread on the other, and the consciousness of the national character grew more general, Azerbaijan saw the bonds, which attached it to Persia disappear.

Let us now cast a glance on that part of Azerbaijan, which it is correct to call Caucasian Azerbaijan. We will not touch upon Persian Azerbaijan to which, we, Caucasians, send our best wishes for its prosperity, its social and political progress, founded on political and individual liberty under the protection of a formerly powerful and cultured Iran.

II

THE NATIVE POPULATION OF AZERBAIJAN - ITS RELATION TO THE LATE RUSSIAN EMPIRE

Russian Rule

During the Russian rule in the Caucasus the native Azerbaijanians were more exposed to persecutions than the other people of the region. Whilst their neighbours, the Georgians and Armenians, had their national schools, their churches, property, press in their national languages, various benevolent societies, etc., all that was prohibited for the Azerbaijanians. In the very rare cases when an authorisation was granted, it was worded in such repellent terms, that it lost all moral sense.

Let it be enough to say that the mother tongue was practically forbidden in the schools, that the Mahommedan clergy was treated in almost as severe a manner. Showing exaggerated respect for the Russian Church and its priests, the Russian Government showed contempt for the Moslem Clergy, whose high dignitaries - such as the Mufti or the Sheyk-ul-Islam, were chosen by the government from among the most ignorant, frequently illiterate priests, who were miserably paid. - The property of the mosques was submitted to the jurisdiction of Russian Functionaries. It was strictly forbidden to erect any mosque without the assent of the orthodox clergy. In short, whilst the Russians accused the Mohammedans of being fanatics, they showed themselves far more fanatical than the Moslems. As to public organisations, we shall only say this : It was not before 1906 that the Russian Government allowed the foundation of the Moslem Benevolent Society at Baku. The periodical press, books, theatres were persecuted and exposed to the ill-will of Russian functionaries.

Intellectual revival

In spite of all obstacles, the Azerbaijanians could not, as may well be expected, remain insensible to the ideas of public, civil, political and religious liberty, which had come from western Europe and had been spreading in Russia since the beginning of the XIX century. Since 1860, these ideas had conquered the minds of the cultured classes of Russia, as well as of the other natives subjected to the Empire.

It was obvious that to be in intellectual communion with these great ideas, it was necessary first to know oneself to study one's nation, its history, its present situation, its needs, its ideas and ideals. The consciousness of that duty revived all the power and intellectual resources of the people. They did not mind the prohibitions and obstacles imposed by Russia. Indeed, during the last 50 years, there have appeared literary men - poets, playwrights, journalists - and political men; many of whom have studied in higher schools and universities, both in Russia and abroad. The ethnographical question became the talk of the day. Projects for the foundation of national schools were drawn up; a program for the tuition of the mother tongue, literature and the people's history was worked out. The best foreign works were translated, readers and other school books were compiled; scientific, sociological works were published, as well as the history of the literatures of foreign nations; periodical reviews, magazines and journals appeared, which acquainted the Azerbaijanians with what was being done among civilised nations.

III

THE TRANSCAUCASIAN SEIM AND GOVERNMENT. – THEIR WEAKNESS AND FALL

The Republic of Azerbaijan proclaimed

Transcaucasian Government

Relying on its intellectual and material strength, the national Council proclaimed, May 28, 1918, the independent Republic of Azerbaijan.

The events, which preceded that act so important for Azerbaijan of Caucasus, were caused by the social and political downfall of Russia and the usurpation of power by the bolsheviks. On the other hand, they were the result of the situation in which all the Caucasus was plunged, especially Transcaucasia, after the sudden withdrawal of the Russian Government, which had hitherto reigned over that country.

From the first days of the Russian Revolution in February, 1917, until the 25-27 of October, when the supreme power was taken in hand by the bolsheviks, this country was governed by the special Committee of Transcaucasia, the members of which had been chosen by the Provisional Government of Lvov and Kerensky; they were members of the fourth Duma, one for each nationality (Russian, Georgian, Azerbaijanian and Armenian). In October the bolsheviks came into power, which only increased the disorder, the results of which were fatal to the entire country. One consequence was the stoppage of every communication between the center of Russia and the extremities of the country. The Caucasus and Transcaucasia found themselves completely cut off not only from Petrograd and Moscow, but also from all Russia.

Left thus to themselves, the nations of Transcaucasia, through their representatives, united to form one power for the whole country, with full legislative, judicial, administrative and financial powers.

At that moment a cabinet, was established in Tiflis, in which all the representatives of the Transcaucasian nations (Georgian, Azerbaijanian and Armenian) made a part. They were called commissioners.

Seim and Transcaucasian Federal Republic

The Government found it necessary to call a meeting of the House of Representatives (or Transcaucasian Seim) composed of 132 members. Among these there were more Azerbaijanians than others, because they formed a majority in the region. The Seim was composed of: 1. The representatives of the said nationalities, elected by universal suffrage according to the electoral law of the National Assembly

of all Russia; 2. Three times as many as there were deputies of the country to the said Assembly, these to be elected by the national organisations and political parties of each of the nationalities.

The Seim had at its head a directory composed of three members (one for each nationality). On of April 9, 1918, the Assembly proclaimed the independence of the Caucasus and formed a federal republic of Azerbaijan, Georgia and Armenia. The foundation of this confederacy was well received by all the Transcaucasian nations. They hoped that, united as they were by ure and by so many analogous interests especially in the sphere of economics, the Transcaucasians would know how to organize their political affairs (*viribus unitis*).

Powerlessness of the Seim

However their government of that time proved its inability in the work of the administration of the country, its lack of justice in the defense of the interests of all the parts of Transcaucasia. It showed itself unskillful and unable to subject national interests and those of political parties to the common interests of the whole region. All this brought about a just dislike of the said government, even of the Republic itself.

The Azerbaijanians protested most loudly, for, coincident with the establishment of the Republic, a whole series of misfortunes befell them. The Azerbaijanian population of several parts of the province of Erivan became a prey to the attacks of the Armenian army, who massacred in certain districts all the Moslems, without sparing old people, women or children, and burnt or plundered hundreds of villages.

Deaf to the protests of the Azerbaijanian deputies of the Seim, the government took no serious measures, its attitude was still more incompatible with the general situation of all Transcaucasia at the time of the invasion of Baku and almost the entire district by the bolsheviks.

The Azerbaijanian deputies of the Seim applied earnestly for help on behalf of the town of Baku and the surroundings, but the majority of the members of the government turned a deaf ear or used high-flown language.

Of course this weakness of the government, whether intentional or involuntary, made the existence of the Transcaucasian Republic impossible, all the more so as unexpected events were taking place at that time abroad. The Republic fell to pieces. Georgia withdrew first, May 26th 1918, and formed on that very day a Georgian Republic, after which, within the limits of Transcaucasia, were founded an Azerbaijanian and an Armenian Republic

IV

The government of the Republic of Azerbaijan and its capital – the town of Baku

The Government of Azerbaijan

IMMEDIATELY after the proclamation of the Independent Republic of Azerbaijan, the National Council formed its government comprising 12 ministers, natives of the country who had studied in Universities and technical schools in Russia and abroad. The first act of the Azerbaijanian Government (residing at Elizabethpol-Gandja) was to rid the town of Baku and its environs of the bolsheviks who had taken possession of this region in march, 1918.

Baku, the capital of Azerbaijan

Baku, known all over the world for its petroleum wells, is the capital of Azerbaijan.

This town was, even at the time of the Russian domination, not only the economic center but also the intellectual, religious and political nucleus of the Moslem society of the Caucasus.

All the organizations of any importance, such as benevolent societies, institutions for public instruction, social and political, press organs, etc. were founded and are still being established at Baku. It is likewise in that town that the best intellectual forces of the country congregate, professors, doctors, lawyers, journalists, etc.

Of very ancient origin, Baku is an old Moslem town, and it has remained so in spite of all the changes of fortune. The citadel of the town contains the palace and tombs of the khans, the legendary “Tower of the Virgin” (Kiz Kalasi). All these monuments, living witnesses of the history of the people, prove the antiquity of the town.

Most of the land and houses of the town used to belong to the natives of the region and the still do. They also own most of the petroleum fields situated in the vicinity of Baku and work a large number of oil wells.

Yet it is not the material side which interests the native population most, but rather the traditions and cultural and historical remembrances connected with the country. Not far from Baku are some sacred tombs venerated by Moslem, notably that

of Saint Bibi-Aybat, who gave this name to rich petroleum fields. It is not then without reason that the people made Baku, this center of economic, intellectual, religious and political life, their capital. The future of the new Azerbaijanian State is so closely connected with this town that the existence of the Republic would be inconceivable without it; as well imagine the existence of a headless body. It is then easy to understand why the representatives of Azerbaijan, collected at Constantinople, sent on September 12, 1918 energetic protest to the embassy of Germany. This protest concerned certain complementary clauses of the treaty of Brest-Litovsk, signed on September 9 by the German Government and the bolsheviks. The third clause was summed up in these words:

“The Russian Government undertakes to intensify the work of the petroleum industry of Baku, in order to deliver to Gcr-many one fourth of the total production.”

This act, iniquitous from a judicial point of view, without any basis, and obviously unjust, is, of course, abolished now, as is the treaty of Brest-Litovsk itself. It would, at all events, never have been admitted on any account by the government of Azerbaijan; although the production of naphtha exceeds the local consumption and although the government is obliged to make arrangements with countries who have no fuel, in order to attract foreign capitals, the Republic can admit of no intervention in the exploitation of naphtha in the country of Baku. Foreign exploitation would mean the suicide of the Republic.:

V

FIGHT OF THE AZERBAIJANIANS AGAINST THE BOLSHEVIKS THE BOLSHEVIST AND ARMENIAN ATTACKS

STRUGGLE AGAINST THE BOLSHEVIKS

What we have just said about the importance of Baku sufficiently explains the severe measures taken by the Republic in order to save the town from the bolsheviks.

The bolshevism of Baku was only a branch of the Russian bolshevism and was inaugurated by Russian workmen, clerks, soldiers and sailors, headed, however, by a Georgian and an Armenian.

Till October the movement had no importance, but, from then on, when Lenin and his comrades became the masters of the capital of Russia, the bolsheviks of Baku felt they had a backing. They began to attract to their cause, preferably the soldiers who had come from the front. It was just at the time of the complete disorganization of the Russian army. The soldiers leaving the Caucasian and Persian fronts in masses were used by the bolshevist organizations of Tiflis and Baku to fill their ranks and files.

They seized the weapons and robbed the inhabitants of all that the soldiers could carry away. In that way the bolsheviks of Baku were in a short time the owners of large stocks of rifles, cartridges, machine guns, cannons, airplanes, motorcars, and armored motors. At that time, complete anarchy reigned in Transcaucasia, as it did in Russia. The soldiers, returning from the front, worked for the bolshevist propaganda, they recognized no authority. There were in many places bloody riots between soldiers and natives. The railways were no longer in operation and the food crisis was felt more and more keenly.

Under pretext that a small group of Mohammedan soldiers wanted to carry a few dozen rifles from Baku to Lenkoran, the bolsheviks ordered those guns to be handed over to them; as the Moslems refused, the bolsheviks fired on demand were not satisfied with rifle shots, but used their machine guns. There were killed and wounded on both sides.

This event made the Moslems understand how hostile the bolsheviks were; they became uneasy and excited. A large meeting took place in the yard of Teze Pir mosque, a resolution was passed demanding the return of the rifles taken by the bolsheviks. Although the latter promised to return the rifles, feeling in the town ran so high, that towards the evening of that day (March 17, 1918) firing broke out on both sides. Early the next day (March 18), the cannon of the men-of-war were turned against the Moslem quarter, and the mosques themselves were not spared. It was thus

that a terrible civil war began at Baku. It lasted four days (March 18-22); during that time the Mussulman population was bombarded, shot down and burnt alive.

The Armenians and Bolsheviks

In that blood-thirsty episode, which had such fatal consequences for the Moslems, the principal part was played by the Armenians, who were then at Baku, clustering as elsewhere round their nationalist party (Dashnaksoutioun).

The representatives of this and other Armenian parties composing the Armenian National Council, shortly before the events of 18-21 March had begun discussions with the representatives of the Moslem Central Committee of Transcaucasia in order to settle the political and national relations of the two neighboring nations. In spite of all that, the Dashnaksoutioun and even the conservative National Democratic Party were incorporated into the bolshevik ranks, having among them and possibly guiding them, about 7000 Armenians soldiers, who, returning from the western front, had remained in the country because of the suppression of Transcaucasian railway trains.

As it was proved later, those same soldiers took part in the civil war, stirred up by the bolsheviks in order to seize the power, which was transformed by the Armenian population of Baku into a national war between the Armenians and Moslems.

Was it through a desire of sharing the power of the bolsheviks, a national vengeance, or a consequence of the ill feeling caused by the stoppage of circulation and absence of food products. The truth is that the Armenians, under the cover of bolshevism, rushed on the Moslems and massacred during some frightful days more than 12.000 people, many of whom were old men, women and children. Future historians will certainly not pass this over, but even now we may affirm that the Armenians of other regions would not approve of the conduct of their fellow countrymen in Baku.

Aggressive action of the Armenians

The Armenians behaved more than aggressively in the district of Shemakha towards the Mohammedan population. The massacre of Moslems, the murders of entire families, the shooting down of victims, the burning of hundreds of villages and of the old Azerbaijanian city of Shemakha show indeed that all this was the work of Armenians alone in which the bolsheviks had no hand.

Indeed the true bolsheviks have not even hidden themselves behind the Armenians, but have protested against the brutality of the Armenian bolsheviks "who gave free rein to their race hatred against the Moslems.

Led by Armenian Shaumyan, chief of the Soviet of Baku the commissioners, the bolshevist organisations had been increased by jingo “Dashnaks“ who were settling their own national accounts with the Azerbaijanians, under the pretence of bolshevism.

The hatred and cruelty exercised exclusively against the Moslems have brought about just reproaches and violent protests from bolsheviks themselves, and from the non-Mahometan elements of the population. Also the staff of the flying-school at Baku, consisting exclusively of Russians, did not conceal their horror at the conduct of those bolsheviks.

The Turkestan Infantry Regiment, which formerly was a part of the Russian army was still more disgusted. Being by chance at Baku at the time of the events of March, the officers and soldiers of that regiment, headed by the colonel, drew up an order of the day, ordering all aggressions bearing a nationalist character, against the Moslems of Baku, to cease at once. They declared that, in case of refusal, they would take up arms against the culprits. The “ bolchevist “ Armenian organisation made haste to get rid of the said regiment, by facilitating its departure by boat and sending it back to its native country.

Like all the other organisations, the entire bolchevist press was in the hands of the Armenians : i. e. The Baku Workman, The News of the Soviet of the Workingmen, Soldiers and Sailors of Baku. Thanks to this fact, not only the local middle class, but also the intellectual Moslem class was exposed every day to persecutions and accused of belonging to the counter-revolutionary party. Properties were confiscated, and the people were slandered in every possible way. The result was that most Azerbaijanians left Baku and the petroleum fields. There being no other way to escape from the cruelties and savage deeds of the Armenian nationalists (bolsheviks).

It is quite possible that this was a part of the nationalist plan of the latter - to rid the town of its rightful owners, the Azerbaijanians, thereby coming into possession of its natural wealth with the idea of reigning there as master!

Indeed, this plan existed in spite of its folly, it was carried into effect. The following is a proof of it:

In their violence against the Mohammedans, the Baku Armenians were helped by the Armenian troops, directed by the Armenian National Council (Baku section).

These troops were commanded by people of ill fame such as Amazasp, Stefan Lalayan, and others who passed themselves as bolsheviks of the Red Guard, as the circumstances then required. However, when the order came to incorporate into the Red Guard all the national troops, and among these the Armenian regiments; to evacuate Baku and the surrounding country, the Armenian soldiers began to be excited, feeling the ground unsteady under their feet. From that time we notice among the Armenians, a wild hatred the true bolsheviks of against Baku. Moreover there

were soon overturned by Armenians, who usurped all the power till Baku was taken by the Azerbaijanian army.

VI

THE AZERBAIJANIAN VICTIMS OF THE BOLSHEVIKS. THESE USURP THE POWER

Continuation of bloodthirsty deeds

More than 12.000 Mohammedan were victims of the bloodthirsty deeds of March 18-21. Armenian had destroyed intellectual and political centers of great importance from a moral point of view, such as: The People's House, the House of the Moslem Benevolent Society, the seat of all political parties, and the offices of the Moslem newspapers: Kaspy, published in Russian, and Achiksoz, in Azerbaijanian. The most eminent Moslem political men were arrested and imprisoned.

But the most fatal result was the rise of the bolshevist power in Baku and in the country round.

Under the dominion of the Bolsheviks

It began to destroy all the work of civilization. All sorts of were announced one after the other: socializations of underground wealth, real estate, country seats, gardens, orchards, etc.

All the money and all current accounts in the banks of Baku were declared property of the Sovietist Republic.

Not satisfied with the confiscation of estates, dwelling places, horses, cattle and motorcars, the bolsheviks went so far as to confiscate men - some were obliged to enlist in the army, others to carry out certain work in favour of the sovietist Republic. In short, the communistic principles were imposed upon the people by the crudest and most destructive measures. The adaptation of these principles was especially painful to the Mohammedans, who had been brought up according to the "Sharriat" which recommends the respect of the rights and goods of others. They were obliged to put up with the crudeness of the bolshevist principles, submit to cruel sufferings and dire privations.

The middle and intellectual classes were not the only ones to suffer these misfortunes. The working classes, whose interests the bolsheviks pretended to defend, suffered likewise. When the distribution of victuals was in question, they made a difference between "ours" and the Azerbaijanians, who were considered as partisans of the "bourgeoisie" and of the counter-revolution.

VII

MEASURES TAKEN TO FREE BAKU FROM THE BOLSHEVIKS

Baku delivered

The Azerbaijanian Government residing at Gandja (Elizabethpol) was not ignorant of the cruel situation of the Moslems of Baku and its vicinity. They were greatly concerned about the freeing of Baku. They formed military detachments and asked Georgia for help. Occupied with their own affairs and obliged to fight the bolsheviks at home, the Georgians would not grant the necessary aid. In the meantime the bolshevik troops had occupied the railway in the district of Baku and Gheoktchay and advanced towards the Kurd Emir junction, intending to push, forward as far as Elizabethpol.

Help from Turkey

In this desperate situation, with no hope of help and fearing for the other Mohammedan countries, a renewal of the tragedy of Baku the Government of Azerbaijan, whose duty it was to save the population from the imminent danger, could do nothing else but call the Turks to their help. Thanks to this help, the army, created by the Azerbaijanian Government, freed first the railway line, then the district of Shemakha from bolsheviks and then besieged Baku, which was taken after two months by the Azerbaijanian troops.

VIII

THE AZERBAIJANIAN GOVERNMENT RESTORES ORDER IN THE COUNTRY, WHICH HAD BEEN THROWN INTO CONFUSION BY THE BOLSHEVIKS

Parliament of Azerbaijan

Restoration

The fall of Baku left the Azerbaijanian Government free and eager to reestablish order in the country. One important problem was to create afresh the organ of legislative authority, for, in consequence of the political and military disturbances, the sittings of the National Azerbaijan Council had ceased, and consequently the Constituent Assembly could not be called. In the meantime the armistice had occurred, which allowed the Azerbaijanian Government to apply all its energy to more peaceful work.

The allied troops at Baku

Their first care was to send to Enzeli, a Persian town, an official mission, which was to enter into communication with the English general Thomson, commander in chief of Allied troops, and ask him to make his entrance into Baku. This event took place on november 17th 1918. A solemn reception was held in honor of the general representing the allied armies; he was received by the representatives of the Government. Shortly after, general Thomson published a proclamation in which, speaking of the entry of the allied troops, he said that they had only one purpose - to restore peace between the different sections of the territory of Azerbaijan. He ordered all the inhabitants henceforth to obey the authority of the Azerbaijanian Government.

The Parliament

Previously to this event the Azerbaijanian Parliament had been called, which replaced the Constituent Assembly. It was elected by the universal suffrage, with representation of the minorities; thus beside the Moslem majority, there are also 21 Armenian and 10 Russian deputies, as well as representatives of the Poles, Jews and other nationalities of the country. The Azerbaijanian Parliament, composed of 120 members, has very extensive rights in the legislative sphere, as well as in that of the administrative activity, by means of the right of questioning the Government and

demanding explanations from the ministers. The Parliament convokes also the Constituent Assembly, which founds the organic laws of the Republic.

The President of the Parliament has the right, till the said Constituent Assembly meets, to choose the Premier and to entrust him with the care of forming a Cabinet. In short, just as the Parliament has among its members representatives of other nationalities, it is agreed that the Cabinet shall contain Armenian and Russian representatives.

The activity of all ministries, of all the institutions of the State - administrative, judicial, financial, educational, ways of communications, including the Foreign Office - must be submitted to the control of Parliament. It has the same supervision over the War Department, which now has a very well organized army of 50.000 men, including all branches of the service, and composed exclusively of natives of Azerbaijan.

It was a resolution passed by Parliament which created the present Peace Delegation of the Republic of Azerbaijan whose task is to place before the Peace Conference in Paris, all the interests of the said Republic and especially to plead the cause of its recognition by the powers.¹

It may be interesting to state that this the first election in which Mohammedan women have ever taken part.

IX

EXTENT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Various administrative divisions.

Azerbaijan of the Caucasus embraces the territory of the above enumerated Khanates, which maintained their independence until 1813-1828. Under the Russian rule, the country, like the rest of the Caucasus, was divided for the Government's purposes into administrative divisions bearing names of governments (or rather guberniya, i. e. counties) (oblasti). These were in their turn divided into districts.

The following are the administrative divisions forming the Azerbaijan of the Caucasus :

I. The whole Guberniya of Baku, with the town of Baku and its region I, consisting of the districts of Baku 2, Djevad 3. Ghcokschai 4, Shemakha 5, Kuba 6, Lenkoran 7.

II. The Guberniya of Elizabepol (Gandja), consisting of the districts of Elizabepol (Gandja 8), Djevanshire 9, Nouha 10, Aresh 11, Shousha 12 (or Shusha), Djabrail 13, Zanghezour 14 and Kezakh 15, the mountainous part of which is the subject of discussion between Azerbaijan and the Armenian Republic.

III. The Guberniya of Erivan, with the districts of Nakhitchevan 16, Sharouro-Daralagheuz 17, Sourmala 18 and a part of the districts of New Bajazed 19, Etshmiadzin 20, Erivan 21, Alexandrovsk 22.

IV. In the Guberniya of Tiflis, certain parts of the districts of Bortchalou 23, Tiflis 24, Signakh 25.

V. The District of Zakatal.

VI. In the Region of Daghestan, a part of the territory, containing the regions of Kurin 26 and Samur 27, as well as a part of the district of Kaitago-Tabassaran 28 with the town of Derbent and its surroundings.

VII. In the above named Guberniyas of Erivan and Tiftis, as well as in the district of Zakatala, there are territories, frequently inconsiderable in area, the possession of which is claimed by Azerbaijan, Armenia, Georgia and Northern Caucasus.

As to the Region of Daghestan, its population, a part of which is related to the Azerbaijanians, always had a tendency to unite with Azerbaijan. Economic interests connect it so strongly to the towns of Kuba and Baku, that it would be difficult to imagine the existence of Daghestan if deprived of that political and economic connection. The inhabitants gave a proof of this by sending pressing petitions to the Government of Azerbaijan, in which they demanded that Daghestan, as far as the river Soulak should be annexed to Azerbaijan.

Of course, the Government of Azerbaijan cannot ignore the just demand of a neighbour related by blood, whose fate is so closely connected with its own. They will be obliged to submit to the wishes of Daghestan, recognising that the feelings of brotherhood uniting those two countries demand very special care as to political and economic organization.

Thus all territorial and frontier disputes which may arise, as well as questions about the political fate of Daghestan must be settled by common agreement with the Republic of Northern Caucasus.

The Republic Regions of Batum and Kars

Beside the enumerated provinces and regions, the Republic of Azerbaijan believes it has a right to add to its territory a part of the district of Akhalsik in the Guberniya of Tiflis, the provinces of Batum and especially Kars. The inhabitants, especially of the region around Kars, belong to the same ethnographic group as the Azerbaijanians, their religion, manners, customs, their ways of living are quite the same as those of Azerbaijan. It is then easy to understand why the Mussulmans of those regions sent repeatedly petitions to the Azerbaijanian Government, asking it to include them into the territory of Azerbaijan. Those requests have become especially pressing since the Turkish troops have left the country, after the local Government and Parliaments have been dissolved by the representatives of the commanders of the allied armies, and their country divided between the neighbouring Republics: Armenia (Kars) and Georgia (Ardahan).

The Azerbaijanian Republic, considering that division as arbitrary, found it necessary to protest against the injustice of such an act, contrary to the wishes of the native populations who had clearly expressed their refusal to submit to the power of the neighbouring republics. These populations sent then, as we have said, petitions to the Azerbaijanian Government, begging to be included into the territory of the Azerbaijanian Republic.

Those facts compel our Republic to declare that the population of the region of Batum and Kars, as well as of the district of Akhaltsik should be called upon to decide their future as they please, and that, from our own point of view, the creation of an independent Republic would be the best means of settling that question, whilst satisfying the desires and interests of the said region.

It would only be, in case of an unfavourable solution, that Azerbaijan might with greater right, press her claims on those countries, which have an access on the sea. We speak of this in the supplement on the "Financial and economic situation of Azerbaijan".

The Azerbaijanian Republic, the defender of the will of the native population, considering her friendly feelings towards her neighbour, the Georgian

Republic, might, for instance by means of a referendum, settle the discussion about territory or frontiers existing between the two republics.

X

TERRITORY AND NUMBER OF INHABITANTS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Extent of territory.

The supplement annexed to the present memorandum contains exact informations about the extent of the territory, statistics of the inhabitants and frontiers of the Republic.

It will be seen, according to the annexed map, that the territory of Azerbaijan, at present submitted to the republican government, is limited on the East by the Caspian Sea, in the North by Daghestan, Northern Caucasus and Georgia, in the West by Georgia and Armenia, and on the South by Persia.

The territory actually submitted to the Government of the Azerbaijanian Republic occupies 83.278,66 square versts¹ or 94.137,38 square kilometers. This space represents 39 percents of the whole area of Transcaucasia, which is 217.408 square versts or 247.376,15 square kilometers.

If we add to this the territories not yet occupied by Azerbaijan we shall have an extent of 132.003,25 square versts or 150.184,88 square kilometers, which is 60 percents of all Transcaucasia.

Populations.

The number of inhabitants of the Azerbaijanian Republic corresponds to the above stated territorial data. The informations about the number of inhabitants are taken from the Russian official statistics, which however have been frequently not very exact and are generally published very late.

Thus the last census took place in Russia in 1897. Unfortunately we must use the data of this document, for want of better ones, we add the approximate increase of the population for the last twenty years, correcting the figures by 25 percents for the province of Azerbaijan. We shall then obtain for the whole of Transcaucasia, the number of 8.081.668 inhabitants of both sexes, more than half of which belongs to Azerbaijan, which would make it 4.617.671 inhabitants.¹

¹ The verst is equal to 1067 weters

¹The verst is equal to 1067 meters.

This number comprises 3.481.889 Azerbaijanian Mussulmans, 795.312 Armenians, 26.585 Georgians and 310.885 people of various nationalities (Russians, Germans, Jews, etc.). The statistic tables and maps annexed, accompanied by detailed explanations, will give a just idea of the number and ethnical composition of the population of Transcaucasia and particularly of Azerbaijan.

These commentaries suffer however from the characteristics of the Russian official statistics.

XI

NATURAL WEALTH OF AZERBAIJAN

The territory of Azerbaijan is so greatly provided with natural richness that the young Republic of Azerbaijan, in normal times, is able to supply the wants of the people and State by its own means.

Naphtha

In first place we must name such prolific source of revenue for the State as the petroleum industry of the Baku region, so famous for the abundance and renown of that product. Extending our area of 1500 deciatines¹ (1), the present industry gives yearly on an average 550 to 600 millions of poods² (2) of naphtha, which is 50 percent more than the quantity produced in Pennsylvania or at Lima.

A considerable part of this quantity comes from grounds belonging to the Azerbaijanian State, which, beside the Region of Baku, disposes still of petroliferous lands in the district of Shemakha, Djevat, etc., petroleum fields which are hardly exploited now and remain as reserves for the State. 76% of the naphtha is extracted on State land. More than five scores of factories at Baku, produce more than 230 millions of poods of oil, of which only 70 millions are exported into central Russia, the rest, 160 millions of poods, forming the third of all the imports of this product into Europe, was exported from Baku abroad.

If we add to this the hundreds of millions of by-products of naphtha and tens of millions of volatile essences (benzine, benzol, etc., heavy oil, lubricating oil forming likewise matters of export, one can get an idea of the importance of that industry for the revenues of the State. The indirect taxation collected by the Government of Azerbaijan from naphtha are inscribed for a sum of 125 roubles in the budget of 1919.

Cotton.

Then come the cotton plantations of Mougan and other regions of the country, these plantations have an area of 130.000 deciatines and produce as much as 5 millions of poods of raw cotton.

¹One deciatine is equal to 432 square rods or 2700 acres.

²One pood is equal to 36.113 pounds avoirdupois.

Sericulture.

Sericulture, formerly very flourishing in Azerbaijan, produces even now 200.000 poods of cottons utilized by more than one hundred silk spinning mills, which manufacture as much, 5 or 6 millions of roubles of silk threads.

Fisheries.

Fisheries practised in the Caspian Sea, from the mouth of the Samur to Astara, a length of 600 versts of coasts, and the fisheries of the Kura and Arax procure tens of millions of fish of different kinds, from which are procured more than 100.000 poods of expensive caviar, without speaking of dry fish, smoked fish, fish glue, etc.

Vineyards and Orchards.

The vineyards and orchards of the districts of Elizabethpol, Noukha, Shemakha, Baku, Kuba, etc. cover 50.000 deciatines and produce 8 to 10 millions of poods of grapes, from which about 7 millions of pails of wine are pressed.¹(1)

Corn.

In all the districts, as well as in the provinces of Baku, Gandja and other regions of Azerbaijan there are one and a half million of deciatines growing various kinds of corn, the production of which is sufficient for the bread consumption of the country.

Liquorice

In some parts of the above mentioned regions, large quantities of liquorice roots are extracted yearly; more than one half of this quantity is exported to Western Europe and America, the rest goes to Russia.

Cattle breeding

Cattle breeding, which was formerly one of the principal national industries, was very much reduced by the unfavourable regime of Russia. Nevertheless, even according to official Russian statistics, the production of horned cattle reaches the

¹One pail (vedro) is equal to 12,29 litres or 2,707 gallons.

number of 1.000.000; horses 150.000; buffalo 300.000; camels 12.000; sheep and goats 1.500.000, etc.

The territory of Azerbaijan, in addition to its mineral naphtha wells possesses other sources of wealth. Unfortunately, only a very few mines are worked. Several smelting works produce yearly about 300.000 pounds of copper.

There are also strata of pyrites, sulphur, asbestos, silver, manganese, cobalt, etc. The country abounds also in mineral waters, especially sulphurous and chalybeate. There are vast forests.

Not only in the country but also in the towns, the real estate is owned by Azerbaijanians and nearly all the trade and industry are concentrated in their hands; the town of Baku is the most important center and the principal spot of transit with Persia and Central Asia. All these things are, of course, safe sources of revenue for the State. If we add to these more than 4 millions of inhabitants liable to income tax, we may easily infer that all the necessary expenditures of the Azerbaijanian Republic, will be more than covered by the revenues.

Some data of the budget of 1919.

We see that, in spite of the disorganisation produced by the war and bolshevism in the economic life of the nation and in the finances of Azerbaijan, the yearly budget has nevertheless reached 665 millions of roubles, though we see in estimates such provisions as the following: for the restoration of towns and villages and devastated farms; 130 millions of roubles; temporary grants for Public Instruction, 30 millions of roubles; army equipment, 80 millions of roubles.

A supplement called "The Finances and Economic Situation of the Republic of Azerbaijan" will contain more details than the statistical tables given on the next page.

Republic of Caucasian Azerbaijan

BUDGET

Estimated Revenues and Expenditure for the year 1919

REVENUES

NOMENCLATURE OF REVENUES	SUMS IN ROUBLES
I. Direct taxations : Land taxtes, inhabited house duty, income tax, tax on war profits, prbates	15.000.000
II. Indirect taxations: Duties on petroleum, kerosine, grease, benzine and other productsfrom naphtha	120.000.000 100.000.000
CUSTOMS..... III. Stamp duty, duties on freehold sales, on shipping, on transit of passengers and goods, insurance on goods, sundry entrance dues	
IV. State monopolies.	258.000.000
V. Tax on the exploitation of petroleum field, forests, cotton growing land, fish trade...	
VI. State, railway profits...	50.000.000
TOTAL REVENUES	665.000.000

ESTIMATES

NOMENCLATURE OF EXPENDITURES	SUMS IN ROUBLES
ORDINARY EXPENDITURE	
1. Higher institutions of the State. - Parliament....	7.000.000

2. Home office	20.000.000
3. Exchequer	30.000.000
4. Ministry of justice	3.000.000
5. Foreign Office	10.000.000
6. Board of Education	45.000.000
7. War office and admiralty	60.000.000
8. Local Government	75.000.000
9. Ministry for Agricultural, State lands	45.000.000
10. Ministry for provisions	17.000.000
11. Labour Board	10.000.000
12. Posts and Telegraphs	15.000.000
13. Commerce and Industry	32.000.000
14. Poor law Board	15.000.000
15. State control	6.000. 000
16. Unforeseen expenditure	15.000.000
TOTAL ORDINARY EXPENDITURE	415.000.000
EXTRAORDINARY EXPENDITURE	
Restoration of towns and villages. Sundry expenditures for Agriculture	130.000.000
Struggle against epidemics	10.000.000
For first armament of the army	80.000.000
Provisional grants for Education	30.000.000
Total Extraordinary Expenditures	250.000.000
General Total of Estimates	665.0

XII

AZERBAIJAN HAS A RIGHT TO INDEPENDENT POLITICAL EXISTENCE. RELATIONS WITH THE CAUCASIAN REPUBLICS

Right to social and political autonomy.

The material and intellectual forces of this country, its conditions so very favourable from an economic point of view, its situation on the direct line connecting the European markets with the Caucasus, Turkestan, Khiva, Bokhara, Persia, Afghanistan and Central Asia and India, its industrious population, fond of trade and capable of helping civilisation and social life to progress the struggle this population had to keep up in order to gain its national and political liberty, the fact that for a year it has formed a steady State, all the points answering the conditions of self disposal of nations, according to the principles of President Wilson, give us a right to believe that the Azerbaijanians of the Caucasus, like the other small nations have an imprescriptible right to free and independent life and this right should be sanctioned by the Conference of the Peace and by Powers of the Entente. Two questions will naturally be asked to explain better what has just been said :

1 How is Azerbaijan, till recently a part of the Russian Empire, to consider the past and present obligations of Russia;

2° What must be its relations with its neighbours, the other Caucasian Republics?

Relations with former Russia.

We have described hereabove how the tsarist government acted towards the population of Azerbaijan. The russifying tendencies of the Government were based on profound mistrust of Azerbaijanians. This mistrust showed itself especially in the question of military service, from which the Mussulmans were excluded, instead of which they were obliged to pay a special tax. Yet this same Government declared even in their official documents that the Mussulmans are a peaceful, loyal, safe element. It is obvious that this same tsarist Government, so short-sighted generally, could not deny such certain facts as the participation and voluntary help offered by the Azerbaijanians each time the State was in danger.

It will be sufficient to mention the Russian-Japanese and the last wars. The Azerbaijanians, who, through the suspicions in which they were held, were not admitted in the ranks of the Russian army, have equipped a detachment of volunteers, a part of which fell in the fields of Mandshouria. The collaboration of the

Azerbaijanians was still more important in the present war. Almost at the beginning of the war, two regiments exclusively composed of Azerbaijani volunteers were formed by them and included in the famous "division of the brave" which, especially in Galicia made wonders of daring. Beside this, important responsible posts were occupied in the Russian army before the Revolution by Azerbaijani generals of high valour, for instance general Khan of Nakhichevan, who, at the head of the cavalry, invaded East Prussia. General Mekhmandarov, at present general in chief of the Azerbaijani army, commanded an army corps sent against the Germans at Riga; general Shikhlinski attached to the Staff of the generalissimo of all the Russian army, was afterwards appointed chief of the 9th army by the provisional Government. Then come brigadier general Oussoubov and more than two hundred officers of various ranks and arms, several of whom have fallen heroically, others were decorated with the war cross and have received swords of honour for their deeds of valour and daring.

The population of Azerbaijan on its side never ceased collecting money and everything wanted by wounded or sick soldiers, organising field hospitals, orphanages especially numerous at Baku and Gandja (Elizabethpol).

All this was only the love offering, which the Azerbaijanians made themselves a duty to offer to the common cause of the great war of liberty.

Full of enthusiasm for the liberation of oppressed people and the idea of organising a new life according to the principles of self disposal, all the peoples of former Russia were imbued with that hope and the Azerbaijanians did not lag behind. During the late war they remained loyal to the Russian State, although it looked upon them as allies, who had to pay the taxes and to submit to the Government without having a right to the confidence and respect due to the nationality, religion and cultural needs of their masses.

The people would put up with that way of acting towards the soul of a nation, that way of suppressing its national physiognomy, of ignoring its daily and primordial needs, a method as offensive as it was unmerited, but it never could be forgotten.

Remembering with indignation the Russian power now fallen, and its fatal Government, the Azerbaijanians care all the more for their social and political autonomy. And this is, in the ideas of the masses, the only means of preventing the individuality of the Azerbaijanians from being completely swept away, with their nationality under conditions that are quite repulsive to their mind. As is proved by their existence of nearly one century under the yoke of Russia, the turn of minds, ideals, political and cultural, the aspirations of the Russians, a Slavonic race, are quite different from those of the Azerbaijanians and are often quite opposed to them. It was this difference of genius that was the source of misunderstanding and mutual ignorance. They did not understand each other and that very incompatibility proves that the ways of the two nations are quite opposed.

The Azerbaijanian looks upon the human progress as the logical evolution of already existing bases, without any leaps, without any striking contrasts, contrary to the normal advance of the events of moral, social and political life. It is in this that lies the paramount difference between the ideas, way of living, national genius of the Russians and Azerbaijanians, a necessary result of climatic, geographical, ethnical and historical conditions of manners and religion.

Azerbaijan and future Russia

What we have just saw shows sufficiently the relations that we might have with the future Russian State. Notwithstanding the painful remembrance of this common life of one century, we wish the Russian nation luck in its future State on its own territory, of which Azerbaijan, which only knows its own Parliament and Government, can no longer be a part.

We shall say, about this, that the Azerbaijanians have proved their good feelings towards the properly so called Russian People, and that during a period of restoration of the Russian power in Transcaucasia, the Russian inhabitants of the country, even the tchinovniks, found a welcome in Azerbaijan, good cares and attentions of all sorts, and saw nothing but respect towards the orthodox clergy.

Part of Azerbaijan in the public debt of old Russia

However, the Azerbaijanians, wish to declare, as the Peace Delegation to the Peace Congress have done at the time when they were received by President Wilson, on the 28th of may last, that the young Azerbaijanian Republic undertakes to pay a part of the debt of former Russia, in the proportion that will befall her after a just repartition and according to the conditions drawn up by the financial commission of the Peace Conference.

Relation with neighbouring Republics

The point of view of Azerbaijan about the relations with the neighbouring Caucasian Republics were already explained in November 1918, when our diplomatic representative presented a special memorandum to the plenipotentiary Commissioner of the Entente at Constantinople.

This memorandum contained amongs others the wish of the Azerbaijanian Republic "to entertain friendly relations with her ancient neighbours, the Georgians, Armenians and mountaineers of Northern Caucasus, who had founded their Republic, based on the same point of view; the Peace Delegation of Azerbaijan maintains the fact that all these native Caucasian peoples arc jointed together by many different interests, particularly important in the domain of economics.

An economic and political union is indispensable

This community of interests is so great that, notwithstanding the difference of races, religions and languages, it would be difficult to imagine a normal existence and development of the vital forces of any of these nations taken singly; it is why it is evident that the Caucasus, geographically one, limited by the Black Sea and the Caspian Sea and by the Caucasus mountains, must be united under some economic and political form. What sort of union will it be? The Areopagus of the representatives of the Caucasian nations, under the guidance of the Peace Conference and League of Nations will have to settle that question.

The Peace Delegation of Azerbaijan thinks that the best form would be a confederacy of Caucasian Republics: Azerbaijan, Armenia, Georgia and the Mountaineers.

Being participants of that federative union of the Caucasian Republics, the Azerbaijanians, like the Mountaineers of Northern Caucasus, consider that form of union to be the best means to put an end to national and territorial contests. These discussions will lose their sharpness, and, thanks to mutual concessions for the sake of common interests, they will end favourably for the welfare of all the Caucasians, we feel certain of this, if however there were some question, the solution of which seemed too difficult for the Caucasians, the international arbitration of the League of Nations would come to their help by its authoritative voice and would still better strengthen the unity and solidarity of the natives of the Caucasus.

XIII

THE LEAGUE OF NATIONS. - ATTITUDE OF THE AZERBAIJANIANS APPEAL TO THE TURKS IN THE FIGHT AGAINST THE BOLSHEVIKS

Understanding all the importance of the part played by an international tribunal like that of the Nations, we sincerely welcome in the name of Azerbaijanians its conception and organisation, not doubting that the Azerbaijanians shall have a place in it among the other nations, in order to collaborate to the peaceful work of the nations and to be able to contribute in the measure of our abilities to attain the noble and generous aim of the League of Nations for the welfare of humanity.

We are certain that we too, Azerbaijanians, shall find in the international organ of high morality and justice which the League of Nations will be, guarantees for the defence of the rights of our people, which has, as we have already said, the material and personal power necessary for, an independent political existence and for its development in the family of the Nations called to life by the great Wilsonian principles, based on the self determination of the nations.

Situation and characteristic features of Azerbaijanians

It is true that the millions of Azerbaijanians are still little known, their ethnography, history, literature, manners have not been the subject of any deep study. It is principally the fault of the ancient Russian regime which for a century, by means of persecutions related above, tried to russify the Azerbaijanian people by all conceivable means and to deprive them of their national character.

Beside this, a characteristic feature of the Azerbaijanians is that modesty which forces them to stand aside from all stems having an appearance of self advertising. The Azerbaijanians are not accustomed to advertise themselves and to proclaim aloud *urbi et orbi* their pains and misfortunes of which they had more than their share and that they put up with without murmuring without crying out in the press and in the world, without lamentations addressed fo the public opinion of Nations and States.

It may be considered as a defect from certain point of view at all events it has been the cause of many misfortunes for our people and prevented them from showing their true national physiognomy. This circumstance was also the cause of lying informations published in the European and American press about the Azerbaijanians.

The authors of those informations wrote sometimes by hazard, sometimes through ignorance of the subject, they had pretended to treat publicly, but mostly this was written purposely by enemies of our people, who in their blindness wished to

harm the Azerbaijanians in any way possible, thinking they were thus useful to their own nation.

Call for help against the bolsheviks

We have already explained how the Azerbaijanians took part in the preceding wars and in the one that has just been finished, by sending detachments of volunteers to the Russian army.

It is not likely that the Azerbaijanians will be blamed for having had recourse to the Turkish military forces to fight bolsheviks.

To understand the necessity of that demand, one must think of the situation in which the Caucasus, especially Azerbaijan, was then.

It was at the time of the breaking up of the Transcaucasian Government, when the front of the Caucasus was completely abandoned by the Russian armies and foreign troops filled Transcaucasia. The capital of Azerbaijan, Baku, and some districts were in the power of the bolsheviks, who making all sorts of communistic experiments, destroyed all the material wealth of Azerbaijan and laid their hands on all they could find, not excluding the Azerbaijanians, who were compelled to enlist in the ranks of the Red Guard.

Their troops had already reached the Kurd-Emir and Oujaura railway stations; the towns of Shemakha, Lenkoran, Salián and Gheokschai had been taken and Gandja (Elizabethpol), the provisional residence of the newly formed Government of Azerbaijan, was threatened.

Succour could not be expected from the next neighbours, Georgians, Armenians and Northern Caucasians; they were all absorbed by the disturbances at home.

Such was the situation of Azerbaijan, threatened also by the bolsheviks from the sea, from Astrakhan and Transcaspián. Not having yet an organized army Azerbaijan after the rout of the Russian army in the Caucasus, had been left without any weapons, which the Georgians and Armenians had taken possession of, to share them among themselves. Azerbaijan, which belonged to no group of Powers, was obliged to apply to the Turkish troops, whose intervention enabled the Azerbaijanians, who had hastily organized themselves, to take back the town of Baku and to deliver from bolsheviks one of the most populous and fertile regions, with its wealth of petroleum and fish.

It was therefore a question of life and death. The Azerbaijanians were induced to apply to the Turks only by the instruct of self defence. Turkey, however, did not meddle with the home affairs of Azerbaijan; she was favourable to a Confederacy of Caucasian nations. Her troops left Azerbaijan immediately after the signature of the armistice by the Powers of the Entente.

XIV

THE PEACE DELEGATION OF AZERBAIJAN. TENDENCIES TO POLITICAL INDEPENDENCE AND HOPES OF THE AZERBAIJANIANS

We exposed sincerely our idea as to the usual opinions about the Azerbaijanians, when speaking of the questions we have elucidated.

We have only one question more, which the Azerbaijanian Delegation thinks it its duty to explain to the Peace Conference. We want to relate the peripetia which our Delegation had to go through till our arrival in Paris, the seat of the Peace Conference.

Our delegation arrived at Constantinople on the 20th of January of this year and it only could embark for France on the twenty second of April. During those three months, the Delegation endeavoured in vain to obtain the authorisation to betake itself to Paris. From January to April, we constantly repeated our request to the political and technical representatives of the Allied about our passport's visa but each time we received unfavourable answers. We write this only to explain why our memorandum has been handed so late to the Peace Conference. We nevertheless hope that the great Powers of the Entente; as well as the Peace Conference - the only protectors of all the small nations called to life by the noble principles of President Wilson - will deign to study attentively the cause of Azerbaijan of the Caucasus.

We trust the Peace Conference and the League of Nations which it has created, will not refuse their attention to the present memorandum and will recognize as worthy of being satisfied the claims of the Azerbaijanians, who all long for a peaceful, common life with their Caucasian neighbours, whose neutrality would be guaranteed.

It would be the ideal of social and political life for us. The anxious longing after that life founded on strictly democratic principles, a boundless devotion and love to our Azerbaijan organized as a republican State, such are the sentiments which fill the hearts and minds of the Azerbaijanians.

Those sentiments are so powerful that, in spite of their pacific characters, the Azerbaijanians would be ready to take up arms to defend the independance of their country against any attempts to include Azerbaijan the new Russian State, whether it be the Power of the Soviets or that of the Russian classes who aim at reestablishing Russia "one and indivisible".

Neither of these governments, where they covered with the flag of a Federative Republic or that of the Constituting Assembly (in which the Russians would have a considerable majority) could be anything else but stranger to us by a point and of artificial construction. It would only impose upon us a political life alien to us and create misunderstandings, bearing fatal consequences, results of the anarchy

reigning at present, right and left, in the actually Russian parts of the country and will be felt still for a long time.

Claims of the Azerbaijanians

We trust in the moral support of the Peace Conference and of the Powers of the Entente for the sacred work of:

1° The physical, economic and political deliverance of the Caucasus and especially of Azerbaijan, absolutely separated from the social and political Russian life, which is alien to us and from the anarchy, which we have just spoken of. We rely on that support.

2° The recognition of the States, which de facto already exist in the Caucasus and one of which is the independent Republic of Azerbaijan.

We dare end this Memorandum by this affirmation that the material and moral qualities of our people, the moral gifts as precious as the love of work and study, the fondness of legal order and loyalty to the principles of the State are already a guarantee for the independent existence of Azerbaijan under the form of an independent Republic.

For these reasons, the Peace Delegation of the Republic of Azerbaijan begs to lay before the Peace Conference the following claims :

I

The Peace Conference approves of the separation of Caucasian Azerbaijan from the late Russian Empire. Azerbaijan shall form an absolutely independent State under the name of the Democratic Republic of Azerbaijan, within the above described limits, shown in the annexed map.

II

The representatives of the Peace Delegation of the Republic of Azerbaijan shall be admitted to the work of the Peace Conference and its Commission.

III

The Republic of Azerbaijan shall be admitted among the members of the "League of Nations", under the high protection of which this Republic wishes to be placed like the other States.

**D' AZERBAÏDJAN À LA
CONFERENCE
DE PAIX À PARIS
(1919-1920)**

Bakou-2008

LA DÉLÉGATION DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE D'AZERBAÏDJAN À LA CONFÉRENCE DE LA PAIX À PARIS

L'existence et le futur de la première République démocratique sur tout l'Orient musulman fondée après l'effondrement de l'Empire russe, à savoir la République d'Azerbaïdjan, ne dépendait que du choix historique du peuple, à cette période-là ils dépendaient plus des intentions et des plans des grands États, de la volonté et des idées des hommes politiques découpant une nouvelle carte du monde.

Le peuple a dit son mot. Les citoyens de l'Azerbaïdjan ont obtenu la liberté en se libérant de la dépendance de l'empire après les grands sacrifices et beaucoup de martyres, et ont commencé à construire un État indépendant et démocratique. Mais la non reconnaissance du choix historique du peuple par les pays du monde posait des nouveaux dangers. Dès le premier jour l'état d'Azerbaïdjan est resté vis-à-vis devant le danger de devenir la colonie de l'Empire soviétique voulant restaurer "la Russie solide et inaliénable" dans ses anciennes frontières.

Les fondateurs de la République d'Azerbaïdjan voyaient clairement cette menace. C'est pour cela qu'ils essayaient d'informer par tout les moyens les pays du monde des sérieux problèmes de la jeune République et obtenir les assurances politiques nécessaires et les garanties de sécurité en étant reconnu comme un état indépendant, personne juridique du droit international.

Vu l'effondrement des Empires russe, ottoman et austro-hongrois et l'apparition des nouveaux États nationaux c'était la plus grande de la réussite en 1918, l'année avec un différent climat politique. À un tel moment historique il y avait une grande nécessité dans le développement des relations politico-diplomatiques fondées sur les intérêts équilibrés avec les pays du monde et premièrement avec l'Europe et dans la reconnaissance du peuple et du pays en Europe. L'Azerbaïdjan avait déjà envoyé au Moyen Age les délégations diplomatiques en Europe. Mais tous ces ambassadeurs passaient un parcours difficile et épuisant, durant des années pour transmettre la volonté de leurs souverains aux monarques et aux cours européens. La délégation envoyée à Paris à la conférence de la paix de Versailles par le Parlement de l'Azerbaïdjan, qui a commencé le fonctionnement le 7 décembre 1918, avait une mission différente de celles précédentes: exprimer la volonté du peuple, sa détermination d'obtenir l'indépendance, la faire reconnaître et accepter par le monde.

Quelques années plus tôt le grand poète azerbaïdjanais du XX siècle Mohammed Hadi écrivait les lignes suivantes pleines du regret et du chagrin: "Mille signatures sont apposées, mais parmi elles il n'y a pas de celle-ci de mon peuple". Pendant ces quelques années, le peuple d'Azerbaïdjan qui avait beaucoup changé, s'était développé, qui avait profité des réalités politiques existantes pour créer son Etat national, a envoyé sa délégation à Paris à la Conférence de la paix de Versailles où le sort du nouveau monde se décidait pour prendre une place digne dans les pages de l'histoire et de la vie.

Jusqu'à l'occupation de la République d'Azerbaïdjan par la XIème Armée rouge (mais en fait même après), la délégation a fait un immense travail pour la propagande de son pays, son ancienne culture, son potentiel économique, pour la reconnaissance du droit de ce peuple de vivre librement et indépendamment sur les terres qui lui appartiennent.

Les membres de la délégation ont écrit et fait éditer des livres et brochures en azerbaïdjanais, anglais, français, russe et autres langues; ils ont établi des relations avec l'élite politique et diplomatique des pays présents à la conférence de la paix; ils ont essayé de profiter des possibilités de la presse Ouest-européenne. En même temps les membres de la délégation informaient régulièrement leur gouvernement du travail de la conférence de la paix, des négociations, des rencontres et des discussions en apportant plusieurs conseils importants du point de vue de la situation politique actuelle de l'Europe. Malheureusement, tous ces documents restaient cachés de tous et même des grands historiens et des spécialistes pendant plusieurs dizaines d'années. Mais comme c'est dit dans la Bible, livre l'un des plus anciens de l'humanité, "il n'y a aucun secret qui ne sera finalement révélé" .

Seulement après que l'Azerbaïdjan a retrouvé son indépendance, quelques sources sur l'activité de la délégation diplomatique azerbaïdjanaise, dirigée par Ali Mardan Topchoubachov, un grand homme d'État et diplomate, l'un des fondateurs de la République d'Azerbaïdjan aux années 1918-1920 à Istanbul et à Paris, ont été révélées et transmises au grand public. Les livres comme "Les conversations diplomatiques à Istanbul" (Bakou, 1995, en russe) rédigé sous la direction de Monsieur Hassan Hassan et "Les lettres de Paris" en russe et en azerbaïdjanais de Monsieur Vilayet Guliyev font partie de ces premiers pas.

La correspondance de la mission diplomatique avec le gouvernement central sur le sujet de la reconnaissance de l'indépendance d'état d'Azerbaïdjan a été représentée dans ces livres. Les recherches scientifiques et la propagande politique constituées un autre domaine de l'activité de la délégation de l'Azerbaïdjan à la conférence de la paix à Paris. Au début de XXème siècle quand l'Azerbaïdjan a été très peu connu en Europe, il y avait un grand besoin dans ce travail informatif. Le livre "Les revendications de la délégation de l'Azerbaïdjan Caucasienne à la conférence de la paix à Paris", publié en 1919 en français et en anglais pour ces fins par les membres de la délégation, est présenté aux lecteurs en forme originale et en traduction en azerbaïdjanais.

Avant de passer aux rapports de la délégation azerbaïdjanaise à la conférence de la paix à Paris au gouvernement et aux publications faites par eux dans les différents pays de l'Europe en plusieurs langues, il convient d'apporter des brèves informations biographiques sur les membres de la mission, ces grandes personnalités pleines d'amour à l'égard du peuple et de la patrie, ceux qui ont vécu la fierté de la construction d'État national parmi les premiers.

COMPOSITION DE LA DÉLÉGATION

Les célèbres personnalités politiques et militants, les grands intellectuels du pays faisaient partie de la délégation représentant la République Azerbaïdjanaise à la conférence de la paix à Paris. Leurs carrières et biographies prouvent l'attachement de ces personnes à l'idée de l'indépendance de l'Azerbaïdjan et leur détermination dans la lutte pour la souveraineté nationale.

A. M. Toptchoubachov (1861-1934), le président de la délégation, connu dès le début du XXème siècle comme le leader non seulement des Azerbaïdjanais mais encore des Turcs et des Musulmans de la Russie tsariste, est né à Tiflis dans une famille aristocratique et a fini la faculté de Droit à l'Université de Saint-Pétersbourg. Travaillé une période comme avocat, en 1897 il a commencé sa carrière politique et journalistique en tant que rédacteur du journal "Caspie" édité grâce aux investissements du célèbre millionnaire et mécénat H. Z. Taguiyev. A la période de sa direction, le journal s'est transmis à la tribune du peuple azerbaïdjanais privé des droits élémentaires sous le despotisme du tsarisme. Le journal a rassemblé des intellectuels ayant les idées démocratiques et patriotiques.

Après la 1ère révolution russe de 1905, A. M. Toptchoubachov s'est fait connu par son activité politique en tant que leader de tous les Turcs et Musulmans de la Russie. Il était l'un des organisateurs en chef des Ier, IIème, IIIème Congrès des Musulmans de la Russie qui se sont déroulés entre 1904-1907. Il a rédigé les statuts et le programme de l'Union Musulmane, dont il a été élu le membre du Comité Central, créée par le IIIème Congrès.

Élu en 1906 de la régi on de Bakou à la 1ère Douma d'Etat, A. M. Toptchoubachov crée et dirige le groupe parlementaire musulman. Parmi 200 députés signataires de la célèbre " Déclaration de Vyborg", rédigée pour contester contre la dissolution de la Douma d'État par Nicolas II, il y avait ce grand homme politique azerbaïdjanais. A. M. Toptchoubachov a joué un rôle important dans l'organisation à Moscou du Congrès des musulmans de la Russie en mai de 1917, après la chute du tsarisme et dans la prise des décisions de principe dans ce Congrès concernant les futures relations entre la population turque-musulmane et la Russie.

À cette époque-là il dirigeait à la fois le Comité Exécutif, qui était le centre de coordination des Organisations sociopolitiques Musulmanes Transcaucasiennes. Fait partie le 17 juin 1918 du IIème Gouvernement Fatali Khan Khoïski en tant que ministre sans portefeuille, le 22 août de la même année il a été envoyé à la capitale de l'Empire ottoman à Istanbul en tant que ministre extraordinaire et plénipotentiaire de la République Azerbaïdjanaise. En décembre 1918, le Parlement de l'Azerbaïdjan l'a élu comme son président dans sa première session. Le 28 décembre de la même année, il a été nommé le chef de la délégation azerbaïdjanaise à la conférence de la paix à Paris par un vote unanime des parlementaires.

Mammed Hassan Hadjinski, le vice-président de la mission diplomatique (1875-1931) a terminé l'école réelle de Bakou et l'Institut d'ingénieurs routiers à Saint-Pétersbourg, pendant une longue période il a dirigé le département des travaux publics auprès de la Douma de la ville de Bakou. Avec A. M. Toptchoubachov il était l'un des dirigeants du Comité Exécutif des Organisations sociopolitiques Musulmanes Transcaucasiennes. Plus tard, passé au parti Mussavat, M. H. Hadjinski a été élu membre du Comité central du même parti dans son 1er Congrès. F. Khan-Khoïski occupait les postes du ministre des affaires étrangères au 1er gouvernement, et du ministre des finances au II ème gouvernement. Il était membre du Parlement de l'Azerbaïdjan.

Akbaraga Cheykhoulislamov (1881-1961), le membre de la délégation on afinilegymnase d'Erevan et l'Institut d'ingénieurs routiers à Saint-Pétersbourg. Membre de l'Assemblée Transcaucasienne, il était vice-ministre des affaires intérieures dans le gouvernement Transcaucasien. Il continuait son activité politique au "Hummat": un parti d'orientation menchevique. A. Cheykhoulislamov était l'un des signataires de la Déclaration d'Indépendance annonçant le fondation de la République Azerbaïdjanaise. Il était ministre de la terre et du travail dans le 1er gouvernement de Fatali Khan-Khoïski. Au Parlement, il représentait le groupe socialiste.

Ahmadbey Agayev (Ahmad Agaoglu - 1869-1939), le membre de la délégation était un célèbre journaliste et militant. Il a fait ses études à Paris, à l'école supérieure de Droit et à la Sorbonne. Le rédacteur des journaux "Hayat", "Irshad", "Taraggi" au début du XXème siècle, il a fondé en 1905 "Difai" - le premier parti politique en Azerbaïdjan. Émigré en Empire ottoman, plus précisément en Turquie suite aux persécutions de la police secrète russe en 1909, il s'y est approché des leaders du parti "Ittihad et Taraggi", il était parmi les fondateurs des organisations "Turc yourdou" et "Turc odjaguy". Il a continué sa carrière scientifique et politique comme professeur de littérature russe à l'Université d'Istanbul et comme membre du Parlement ottoman. Ahmad Agaoglu, rentré en Azerbaïdjan en 1918 en tant que conseiller politique du commandant de l'Armée Islamique Caucasienne de Nourou Pacha, a été élu au Parlement. Mais les forces occupantes anglaises à Istanbul ne lui ont pas permis de partir pour Paris à cause de ses relations proches avec des leaders du parti "Ittihad et Taraggi". En 1919, il a été arrêté à Istanbul et envoyé en exil à Malte.

Djeyhounbey Hadjibeyli (1889-1962), le conseiller de la délégation a fait ses études à l'école des sciences politiques de Paris et à la Sorbonne. C'était un journaliste de talent et un excellent musicien. Il a composé le premier opéra azerbaïdjanais "Leyli et Medjnoun" avec Uzeyir Hadjibeyli (1885-1948), son frère aîné. Après la fondation de la République Azerbaïdjanaise il est devenu le rédacteur de l'édition russe du journal "Azerbaïdjan", c'était journal officiel du gouvernement. Ses articles concernant des sérieux problèmes sociaux et politiques, des questions de culture,

éducation, liberté des femmes ont été publiés dans la presse russophone de Bakou et du Caucase.

Mahammed Maharramov (1885-1982), le conseiller de la délégation, a terminé le gymnase d'Erevan. Depuis sa jeunesse, il était connu comme l'un des représentants de la population azerbaïdjanaise d'Erevan (cette ville azerbaïdjanaise est devenue en 1918 la capitale de la nouvelle née République Arménienne). Membre de l'Assemblée Transcaucasienne, il était parmi des signataires de la Déclaration d'indépendance. Il faisait partie du groupe socialiste au Parlement de l'Azerbaïdjan.

Un autre conseiller de la délégation, l'avocat Miryagoub Mirmehdiyev (1887-?) a fini la faculté de Droit à l'Université à Saint-Pétersbourg. Il a été élu au Parlement de l'Azerbaïdjan en tant que représentant du parti "Irchad".

En août 1919 la groupe socialiste au Parlement a pris une décision concernant le remplacement de ses membres au sein de la délégation selon le principe de rotation. Ainsi, Abbasbey Atamalibeyov (1892-1962) a été envoyé à Paris pour remplacer M.Maharramov. Finalement, la participation dans la délégation à la fois de A.Atamalibeyov et M.Maharramov a été approuvée, car un autre membre de la délégation M.H.Hasinski était de retour en Azerbaïdjan. A.Atamalibeyov a fait ses études militaires supérieures au corps de cadets à Saint-Pétersbourg. Ce membre le plus jeune de la délégation occupait également le poste du secrétaire de la mission.

L'équipe technique de la délégation était composée de collaborateurs: Alibey Husseyznadé (1864-1940) et Victor Martchevskiy; secrétaires: Safvat Malikov et Alakbarbey Toptchoubachov; traducteurs: A.Gafarov (français), G.Gafarova (anglais), H.Mammadov (français, turc). Rachidbey Toptchoubachov exerçait la fonction du secrétaire personnel du chef de la délégation, mais comme A.Husseyznadé et A.Agaoglou, il n'a pas pu obtenir le visa à la conférence de la paix à cause de la collaboration avec le parti "Ittichad et Taraggi". S.Malikov a dû rester à Istanbul en tant que représentant diplomatique de l'Azerbaïdjan en Empire ottoman.

La délégation azerbaïdjanaise s'est organisée sérieusement pendant le séjour à Istanbul, les différentes fonctions ont été réparties entre ses membres. Trois sections ont été créées au sein de la délégation: de la politique et des questions nationales; de l'économie et du commerce; de l'information et de la propagande. Les membres de la délégation se sont répartis entre ces sections selon leurs professions et intérêts.

En même temps, chaque membre de la délégation était responsable d'un travail concret et d'un domaine défini. Le chef de la délégation A.M.Toptchoubachov était responsable des questions politiques et de la préparation des mémorandums. De plus, il contrôlait l'organisation du fonctionnement et du financement de la délégation.

M.H.Hadjinski était trésorier de la mission. De plus, il dirigeait la section d'économie et de commerce; négociait au nom du gouvernement azerbaïdjanais avec les différents hommes d'affaires de la France et des autres pays européens. A.Cheykhoulislamov s'occupait, en principe, des questions relatives aux frontières;

organisait la préparation des données statistiques, cartes et diagrammes relatifs à l'Azerbaïdjan. En fin, il contrôlait le fonctionnement des archives et de la bibliothèque de la délégation.

M.Maharramov était responsable du domaine de l'agriculture; en même temps il assumait l'écriture des protocoles des réunions et des négociations en langue azerbaïdjanaise. M.Mirmehdiyev, qui s'occupait du domaine de l'industrie et du commerce, avait pour tâche supplémentaire le contrôle des rapports financiers de la délégation. A.Agaoglou et D.Hadjibeyli devaient surtout s'occupaient du domaine de l'information et de la propagande et aider à créer des relations avec la presse française. Les études faites en France par tous les deux, leur parfaite connaissance de la langue et de la culture françaises devrait assurer l'exercice de ces tâches avec un grand succès.

A.Husseyinzadé était responsable du recueil, de la sélection et de l'utilisation des sources historiques et ethnographiques relatives à l'Azerbaïdjan. Malheureusement, la délégation n'a pas réussi à partir pour Paris dans l'intégralité. C'est pour cette raison qu'il a fallu apporter certaines modifications dans la répartition des tâches. Cependant, chaque membre de la délégation était prêt à assurer l'exercice des fonctions nécessaires.

QU'A RÉUSSI LA DÉLÉGATION?

La conférence de la paix a commencé ses travaux le 18 janvier de 1919, quand la délégation azerbaïdjanaise était encore à Istanbul. Les parlementaires azerbaïdjanais ont pu partir pour Paris seulement le 22 avril, suite à une longue et épuisante correspondance avec les alliés. Ils sont arrivés à la capitale de la France le 7 mai. En fait, la délégation avait déjà commencé à exercer les fonctions lui confiées en étant à Istanbul. Les négociations ont été menées d'une part avec des représentants des nouveaux états indépendants créés après l'effondrement de l'Empire russe, tel comme la Géorgie, l'Ukraine, la République Caucasiennne du Nord des montagnards, et d'autre part avec les représentants des états-Unis, de la Grande-Bretagne, de la France et de l'Allemagne. Les premiers pas vers la reconnaissance de l'indépendance de l'Azerbaïdjan au niveau mondial ont été faits.

Dès son arrivé en France la délégation a orienté son travail vers les différentes directions. Soit le chef A.M.Toptchoubachov. Soit les membres de la délégation menaient les négociations importantes; distribuaient les documents relatifs à l'histoire, la culture, les ressources économiques du pays; essayaient d'obtenir des certaines garanties pour l'indépendance de l'Azerbaïdjan dans les cadres du système des relations internationales.

Le 28 mai 1919, le jour du premier anniversaire de l'indépendance de l'Azerbaïdjan, la délégation a été reçue par le président des États-Unis Woodrow Wilson, l'auteur des fameux principes de la reconstruction du monde après la 1ère

guerre mondiale. Dans ce rendez-vous, W.Wilson a déclaré que les États-Unis ne pouvaient prendre aucune responsabilité concernant l'indépendance des peuples qui venaient de se sauver de la domination russe; et que généralement, les États-Unis n'étaient pas intéressés par une division du monde aux petits États. Malgré le manque d'un résultat concret, le rendez-vous avec le président des États-Unis, l'une des supers forces mondiales de l'époque, pourrait être considéré en soi-même comme un commencement réussi.

La délégation qui avait accepté la responsabilité de représenter le jeune état d'Azerbaïdjan, et surtout A.M.Toptchoubachov ayant une grande expérience dans le domaine, se sont vite montrés comme des politiciens talentueux et comme des diplomates pouvant prendre la juste décision selon la situation. Encore faut-il préciser que A.M.Toptchoubachov en envoyant des informations à Bakou, au président du Conseil des Ministres, ne parlait que seulement du travail fait, mais donnait des précieux conseils relatifs à la construction d'État, à la politique interne et externe, à l'administration, aux relations internationales en s'appuyant sur l'expérience de l'Europe. Du milieu parisien et de la conférence de presse n'étaient profitées que dans le but de la reconnaissance de l'indépendance de l'Azerbaïdjan mais encore dans le but de la construction d'un État démocratique, laïque, orienté vers l'Ouest et respectant les valeurs démocratiques.

La délégation a mené une politique sage en se basant sur les intérêts politiques et économiques de l'Azerbaïdjan. Le but de cette politique était la reconnaissance de l'indépendance nationale par les grands états dans le plus court délai possible et l'obtention des garanties réelles de sécurité. Pendant la préparation à la conférence, certains rapprochements dans les relations bilatérales de la République Azerbaïdjanaise d'une part et des États-Unis, de la Grande-Bretagne, de la France, de l'Allemagne, de l'Italie, de l'Iran, de l'Empire ottoman et les autres États d'autre part ont été réalisés grâce aux efforts de la mission diplomatique.

A.M.Toptchoubachov, qui comprenait bien que des garanties d'indépendance de l'Azerbaïdjan ne se trouvent qu'en Europe mais de plus à l'autre côté de l'Atlantique, a réussi, dans une courte période, à établir des relations d'affaires avec les Américains. Il a signé les contrats avec l'avocat W.Chandler et le représentant de la communauté juive américaine M.Robinov, selon lequel ces derniers avaient le droit de représenter les intérêts de l'Azerbaïdjan aux États-Unis et au Canada. Une partie des livres édités à Paris en français et en anglais a été déjà envoyée dans ces pays en 1919.

Un homme politique prévoyant, A.M.Toptchoubachov croyait que la création du lobby azerbaïdjanais aux États-Unis et en Europe fût le garant de reconnaissance du pays dans le monde et de défense de ses intérêts politiques et économiques. Encore en 1919-1920, certaines informations au sujet du passé historique de l'Azerbaïdjan, ses richesses naturelles, l'occupation de la région par les russes depuis un siècle et le problème arménien apparu comme un résultat de cette

occupation, des relations avec les peuples voisins au Caucase, des causes du conflit entre les Arméniens et les Azerbaïdjanais, de l'horrible génocide commis à Bakou en 1918 par les Datchnaques et les Bolcheviques contre les Azerbaïdjanais ont pu être révélées aux pays de l'Europe grâce aux efforts de la délégation. Tout cela a été favorable à la meilleure connaissance de l'Azerbaïdjan à l'Ouest et à la neutralisation d'une partie des préjugés sur notre pays et notre peuple créés sous la pression des fausses informations parvenant des sources russes et arméniennes.

À la conférence de la paix, les diplomates azerbaïdjanais n'ont milité que pour la cause de leur pays, mais pour l'indépendance, l'unité politique et culturelle de tout le Caucase. C'étaient notamment les hommes politiques azerbaïdjanais qui militaient activement, soit à Istanbul soit à Paris pour l'idée qu'on peut définir par une expression courante d'aujourd'hui: "la maison Caucasienne." Lors des signatures des documents importants, la délégation azerbaïdjanaise collaborait avec les représentants de la Géorgie et de la République des montagnards en se basant sur les intérêts caucasiens. Malheureusement, à cette époque-là comme l'est aujourd'hui, les Arméniens ont pris une attitude destructive à l'égard de "la maison Caucasienne". C'est pourquoi, cette idée extrêmement importante pour l'unité politique, économique et culturelle des peuples caucasiens n'a pas été effectuée.

Tous ces efforts faits par la délégation pendant huit mois à Paris ne sont pas restés sans résultat - le 11 janvier 1920, le Conseil Suprême de la conférence de Versailles a pris une décision relative à la reconnaissance de facto de l'Azerbaïdjan et de la Géorgie comme des nouveaux États indépendants. Miryagoub Mirmehdiyev, le témoin historique de cet événement, écrit " Les représentants de ces deux pays ont été invités au Ministère des Affaires Etrangères (Le ministère sous-entendu est ce de la France - V.G.). Là-bas, Monsieur Cambon les a remerciés au nom de la conférence. Monsieur Cambon a annoncé que la République Azerbaïdjanaise et celle Géorgienne avaient été reconnues en tant qu'États indépendants, selon les normes du droit international. Dès maintenant, les deux pays pouvaient officiellement contacter avec le Conseil Suprême et exposaient leurs besoins, demandaient leur inscription, revendiquaient leurs droits légitimes à la participation dans les travaux de la conférence, exigeaient leur acceptation en tant que membres égaux. De plus, Cambon a dit que l'acte de la reconnaissance des gouvernements de ces pays devrait être accompagné par la reconnaissance de leur séparation de la Russie. Ainsi, on peut dire, qu'à partir d'aujourd'hui, l'Azerbaïdjan et la Géorgie seraient considérés comme les États souverains".

Au bout d'une semaine, le 19 janvier, la même décision a été de nouveau confirmée, mais cette fois-ci à un niveau encore plus haut: au Conseil Suprême réuni dans sa formation des chefs des gouvernements. Le chef de la délégation A.M.Toptchoubachov et le conseiller de la mission M.Maharramov ont déclaré dans la réunion qu'à condition de certaine aide militaire et économique de la part des pays européens, la République Azerbaïdjanaise était capable de défendre et de conserver

son indépendance étatique, de se transformer, à une courte période, dans un pays développé. Il faut accepter l'opinion de l'historien Djamil Hassanli que la reconnaissance politique de la République Azerbaïdjanaise, en janvier 1920 à la conférence de la paix à Paris, doit être considérée comme le résultat du travail des représentants de l'Azerbaïdjan et notamment du chef de la délégation A.M.Toptchoubachov.

Ainsi, l'Azerbaïdjan fut reconnu defacto. Prochain but le plus important, était d'obtenir la reconnaissance de jure du jeune État et de devenir un membre égal du milieu international. Mais cette question ne dépendait que de la délégation azerbaïdjanaise à Paris. L'attitude des États-Unis et de l'Ouest à l'égard des nouveaux États indépendants jouait un rôle prépondérant. La fin des trois empires - Ottoman, Russe et Austro-hongrois - après la 1ère guerre mondiale, exigeait un nouveau découpage de la carte politique du monde. Et le riche Azerbaïdjan, petit mais situé dans une position géopolitique extrêmement importante, trouverait-il une place dans cette carte politique? Les grands États du monde permettraient-ils à la Russie bolchevique se restaurer dans les frontières de l'ancien empire tsariste? Malheureusement, parfois ni le désir de liberté des peuples ni du sang versé par les martyres ne suffisaient pour l'indépendance d'État...

LE SORT DE LA DÉLÉGATION

Malgré les efforts de la délégation, l'espoir du peuple azerbaïdjanais de vivre enfin libre après un siècle de la domination russe, de construire son propre État, d'être le maître de sa terre et de son destin, n'a pas abouti. Les bolcheviques soutenant avec l'Armée blanche le même slogan de "la Russie solide et inaliénable" ont de nouveau occupé l'Azerbaïdjan le 28 avril 1920. La République a disparu au 23ème mois de son existence. Les routes menant à la patrie se sont définitivement fermées pour la délégation qui luttait sans cesse pour la cause d'Azerbaïdjan à Paris. Cependant, cette nouvelle choquante au sujet de la soviétisation de l'Azerbaïdjan, qui leur a parvenu au début du mois du mai 1920, ne les a pas du tout détourné de la lutte pour l'indépendance.

Déjà en septembre de la même année, A.M.Toptchoubachov attire dans un mémorandum présenté à Genève, à la Ligue des Nations, l'attention sur le fait de l'occupation par les bolcheviques de la République Azerbaïdjanaise reconnue defacto par plusieurs pays du monde. Il juge nécessaire que la Ligue soit exprimée au sujet de cet acte d'intervention militaire et politique. En novembre, il apporte encore une fois la question d'occupation de l'Azerbaïdjan à l'ordre du jour, en tenant un discours à la Ligue des Nations. Les discours de la protestation de A.M.Toptchoubachov, en tant que délégué de l'Azerbaïdjan subi à l'intervention militaire, aux conférences de Gênes et de Lausanne en 1920, et à celle de Londres en 1923 ne sont pas restés sans résultat. Par exemple, la conférence de Gênes a annoncé que les bolcheviques n'ont pas droit de parler au nom de l'Azerbaïdjan.

A.M.Toptchoubachov qui était bien connu au milieu des émigrés de l'Empire russe, d'une part attirait dans ces nombreux articles et discours attention du monde sur les droits violés de l'Azerbaïdjan, et d'autre part essayait par tous les moyens d'organiser la collaboration et l'unification de ce milieu; la consolidation des relations existantes parmi des émigrés, et notamment parmi des représentants des anciennes républiques caucasiennes. En juillet 1921, par son initiative et sous sa direction, les représentants dans l'émigration de l'Azerbaïdjan, de la Géorgie et ceux de l'Arménie ont décidé d'examiner des questions relatives au destin de la région du Caucase en se basant sur le principe de l'alliance politique et économique.

À cette période, A.M.Toptchoubachov a fait beaucoup de choses pour l'unification et la solidarisation des émigrés politiques de l'Azerbaïdjan; pour la création d'un centre fort et unique. C'est notamment grâce à sa volonté et son autorité qu'on a pu réduire en partie le conflit entre des émigrés politiques azerbaïdjanais vivant en Europe et le Centre National Azerbaïdjanais en Turquie. En 1928, après les négociations avec M.A.Rassoulzade à Paris, une décision mettant fin au principe de parallélisme dans la direction de l'émigration a été prise. Dès maintenant, l'émigration a commencé à être dirigée du centre unique, ce principe a été plus ou moins respecté.

Même si A.M.Toptchoubachov n'a pas pu voir l'indépendance de l'Azerbaïdjan, il est devenu témoin comme l'une de ces idées, pour lesquelles il luttait depuis 1905, a eu lieu en juillet 1924: les représentants des Azerbaïdjanais, Géorgiens, Arméniens, Montagnards et des autres peuples du Caucase ont signé un document concernant la création du Pacte de la Confédération du Caucase. La mort de A.M.Toptchoubachov décédé le 5 novembre 1924 a été considérée comme une perte commune de tout milieu émigrant sans faire la différence d'appartenance d'origine. "Prométhée", le journal commun de toute émigration Caucasienne, a consacré un numéro spécial à la mort de cet homme politique azerbaïdjanais.

Le vice-président de la délégation M.H.Hadjinski venu à Bakou pour deux mois en août 1919 n'est plus retourné à Paris. Dans sa lettre au président du Conseil des Ministres de la République Azerbaïdjanaise, A.M.Toptchoubachov insiste qu'aucun poste à la capitale ne soit confié à M.H.Hadjinski et demande qu'il sera impérativement envoyé à Paris dans deux mois. Probablement, il avait une telle ferme position à cause de bonne connaissance de la personnalité de M.H.Hadjinski. Car Hadjinski étant au centre de la lutte pour le pouvoir et du combat politique après son retour à Bakou, a joué un certain rôle négatif dans l'entrée de la XIème Armée rouge à Bakou et dans la perte de l'indépendance. La présence dans le gouvernement de l'Azerbaïdjan des collaborateurs de Lénine, qui essayaient de s'approprier du pétrole de Bakou coût que coût et effectuer l'occupation de cette ville pour y instaurer un régime bolchevique, a accéléré d'avantage le déclin de la jeune République.

Nassibbey Youssoufbeyli (24 décembre 1919 - 30 mars 1920) ministre de l'Intérieur dans le gouvernement de M.H.Hadjinski se distinguait par sa sympathie envers des communistes. Pour cette raison, certains membres du gouvernement, et notamment Fatali Khan-Khoïski, considéraient l'occupation d'un poste aussi important par Hadjinski comme une source de danger. Finalement, le 18 février 1920, il est devenu possible d'éloigner Hadjinski du ministère de l'intérieur. Mais il est resté membre du Conseil des Ministres en tant que ministre du commerce, de la provision et de l'industrie et a continué son activité contre les intérêts nationaux.

M.H.Hadjinski et ses proches ont réussi à renverser le gouvernement de "Nassibbey Youssoufbeyli sous le prétexte de non fermeté face à la révolte arménienne le 30 mars au Nagorny Karabakh. La formation du nouveau gouvernement a été confiée à Hadjinski. Jusqu'au 20 avril, il a poursuivi des négociations officielles avec des partis représentés au Parlement, et des négociations secrètes avec des bolcheviques. 5 jours avant de l'entrée de la XIème Armée rouge en Azerbaïdjan, il a refusé les fonctions de formation du nouveau gouvernement lui confiées par le Parlement. Ainsi, une crise gouvernementale a été créée artificiellement par M.H.Hadjinski à un moment très important pour le pays. Cette crise a facilité le déclin du gouvernement national.

M.H.Hadjinski, qui quitte le parti Mussavat et rejoint le Parti communiste (bolchevique) de l'Azerbaïdjan quelques jours avant de l'occupation bolchevique, va

occuper plusieurs postes sous le régime soviétique. Mais tous ses services rendus aux communistes ne l'ont pas sauvé de la machine soviétique de châtiment. Arrêté en 1920 par l'ordre du premier secrétaire de la région de Transcaucasie L.Beria, il a été tué dans la prison de Tiflis le 8 mars 1920, avant que l'enquête soit finie.

A.Cheykhoulislamov a continué son activité politique d'abord en France, puis en Allemagne après la IIème guerre mondiale. À la fin de l'année 1920, ses relations avec A.M.Toptchoubachov se sont dégradées. Cheykhoulislamov considérait que seule la délégation à Paris était légitime de parler au nom de l'Azerbaïdjan et était dans l'opposition contre le Centre National de l'Azerbaïdjan à Istanbul dirigé par M.A.Rassoulzadé. Il n'était pas d'accord avec A.M.Toptchoubachov qui jugeait nécessaire l'unification et la création d'un centre unique de l'émigration azerbaïdjanaise, et qui croyait qu'un compromis équilibré devait être trouvé pour ces fins. En 1923, Cheykhoulislamov a été élu dans la direction de l'Assemblée de l'Unité Nationale de l'Azerbaïdjan, d'une organisation politique créée par A.Fatalibeyli-Doudanzinski, un ancien officier soviétique et prisonnier de guerre. En 1951, il a signé la déclaration de Vis Baden en tant que représentant de l'Azerbaïdjan. Jusqu'à la fin de sa vie (décédé le 2 mars 1961 à Paris dans la pauvreté), la liberté et l'indépendance de l'Azerbaïdjan était une idée principale de A.Cheykhoulislamov.

D.Hadjibeyli partageait des opinions politiques de A.Cheykhoulislamov. Comme ce dernier, il a été élu en 1943 dans la direction de l'Assemblée de l'Unité Nationale de l'Azerbaïdjan. À partir de 1952 il exerçait les fonctions de rédacteur du magazine "Azerbaïdjan" édité à Munich par cette organisation. Son article "La première République musulmane" consacré à la création de la République Azerbaïdjanaise a été publié en décembre 1919 dans "La revue du monde musulman". Plusieurs articles concernant l'histoire, la langue, la littérature, l'ethnographie de l'Azerbaïdjan dont l'auteur est D.Hadjibeyli ont été publiés dans "Le journal asiatique". En 1926, D.Hadjibeyli a publié son livre "Le dialecte et folklore du Garabakh (Azerbaïdjan caucasien)", un riche recueil linguistique et ethnographique.

Traduit la comédie de son frère Uzeyir Hadjibeyli " Archine mal

alan " en anglais et en français, il l'a édité à Paris. De plus, il a réussi à mettre en scène cette comédie à la capitale de France en 1925, à l'aide des artistes du théâtre français. Grâce à son riche travail scientifique, il a été élu membre de la Société Asiatique Française. Jusqu'à la fin de sa vie, D.Hadjibeyli continuait son travail à Munich, à l'institut des recherches de l'URSS. Son fils T.Hadjibeyli est héroïquement décédé en défendant le ciel de la France des nazis pendant la IIème guerre mondiale.

Miryagoub Mirmehdiyev peut être considéré comme le seul, parmi des membres de la délégation, fidèle ami partageant les mêmes idées jusqu'au bout avec A.M.Toptchoubachov. Parallèlement à son travail principal au sien de la délégation, il travaillait au le Comité France - Caucase, fondé à Paris en août 1919. Dans ce comité créé à fin d'améliorer des relations commerciales et économiques de la France avec des pays transcaucasiens, surtout avec l'Azerbaïdjan et la Géorgie, la France a été

représenté par un diplomate et orientaliste français E.Uplo (président), la Géorgie par le Duc M.Soumbatov (vice-président), et l'Azerbaïdjan par M.Mirmehdiyev (vice-président).

Même dans l'émigration, Mirmehdiyev continuait son activité politique, notamment en collaborant avec "Caucase", un journal russophone édité à Paris. Ces livres "Le régime soviétique : les origines et le sens", et "Les problèmes caucasiens" ont été respectivement édités en 1926 et 1923 en français, à Paris. Dans le premier livre il essayait de dévoiler le sens antipopulaire et inhumaine du régime soviétique; dans le deuxième, il analysait scrupuleusement les faits et le processus les plus importants qui se sont passés depuis l'occupation du Caucase par les russes jusqu'en 1920.

M.Mirmehdiyev peut être considéré comme le premier historien et politologue qui a objectivement analysé le travail de la délégation de l'Azerbaïdjan à la conférence de la paix de Versailles. Déménagé en Iran la veille de la IIème guerre mondiale, il n'a été possible d'y obtenir aucune information sur Miryagoub Mirmehdiyev.

Mahammed Maharramov, le plus jeune membre de la délégation, a essayé de créer son propre petit business en s'éloignant de la scène politique au début des années 20. Plus tard, il était connu comme bibliophile et spécialiste des Antiquités. Aux années 60, il a offert à la bibliothèque Lénine à Moscou une collection complète du journal "Kolokol" édité à Londres par le célèbre écrivain russe A.Guertzen et une rare collection des œuvres du même auteur éditée en Suède. Suite à cela, il a reçu le prix spécial de la Société des relations culturelles avec des pays étrangers de l'Union soviétique.

Créant au début des années 70 des contacts avec la patrie via A.Zeynalov, le membre de l'Académie des Sciences de l'Azerbaïdjan, M.Maharramov a offert quelques rares éditions aux bibliothèques de l'Azerbaïdjan. Mahammed Maharramov était le seul membre survivant de la délégation de l'Azerbaïdjan quand il est mort en 1922 à Paris à l'âge de 97 ans.

Nos informations sur Abbasbey Atamalibeyov ne sont pas ombreuses. Son activité pendant la IIème guerre mondiale prouve qu'il n'avait pas encore quitté la scène politique. En 1942, il a participé dans la formation des légions nationales composées des prisonniers militaires soviétiques. À cause de sa collaboration avec des nazis, il hésite à rester en Europe, et la quitte pour l'Amérique du Sud. Il est connu que son fils Galib Atamali vivait aux États-Unis et a réussi à créer des contacts avec sa famille en Azerbaïdjan.

En conclusion on peut dire que la délégation envoyée à Paris en 1919 a représenté l'Azerbaïdjan jusqu'à la mort de son dernier membre et qu'ils ont essayé d'apporter plus de contributions possibles dans "la lutte pour l'Azerbaïdjan" qu'ils ont commencé parmi des premiers.

L'HISTOIRE DE LA DÉLÉGATION QUI VIT DANS LES DOCUMENTS

Le président de la délégation A.M.Toptchoubachov informait régulièrement le gouvernement, d'abord d'Istanbul, puis de Rome et de Paris, du travail de la délégation, de ses rencontres et des négociations. Il a envoyé 11 rapports complets au Conseil des Ministres de son pays entre mars et novembre 1919: le premier des 4-5 mars, le deuxième des 17-19, le troisième du 18 avril d'Istanbul; le quatrième du 4 mai de Rome; le cinquième du 15 mai, le sixième de la date inconnue, le septième de 8-10 juin, le huitième de 8-9 juillet, le neuvième de 22-25 septembre, le dixième des 6-10 novembre et le onzième de 29 novembre - 2 décembre de Paris.

Malheureusement, seulement sept rapports ont été gardés jusqu'à nos jours. Le deuxième, le quatrième, le cinquième et le sixième rapports ont été perdus. Les rapports envoyés après décembre 1919 aussi ont été perdus. Comme nous le montre des autres documents aussi, la délégation menait un travail encore plus intensif et productif entre la fin de 1919 et le début de l'éO. Naturellement, ce travail devait être démontré dans les rapports. Cependant, soit ces rapports ont été détruits, soit envoyés à Moscou. En tout cas il n'a pas été possible de retrouver les traces de ces rapports dans les archives de l'Azerbaïdjan.

Ces importants documents relatifs à la politique extérieure de la République Azerbaïdjanaise ont été publiés pour la première et la dernière fois en 1927, dans un livre intitulé "Le gouvernement du Mussavat de la République Azerbaïdjanaise à la Conférence de Versailles (mars- décembre 1919)" dont l'auteur est un historien bolchevique A.Rayevsky. L'auteur a laissé le contenu comme il était, mais il n'a pas oublié de faire des commentaires en partant du point de vue des bolcheviques.

Selon Rayevsky, aujourd'hui ces documents importants pour nos traditions étatiques, n'étaient que la preuve de la volonté de vendre l'Azerbaïdjan à l'impérialisme britannique par une poignée des mussavatistes et le témoignage des intrigues politiques. Mais malgré sa position bolchevique, aujourd'hui on doit remercier Rayevsky pour cette publication. Généralement, comme cela n'est pas étrange mais des livres écrits selon la méthode bolchevique pendant des années 20-30 dans le but d'altérer l'histoire de notre République, dénigrer les leaders, leurs idées et leurs croyances servent aujourd'hui au rétablissement de la vérité historique.

Car la plupart des rapports furent envoyée de Paris, nous avons décidé d'intituler le livre qui les a recueillis "Les lettres de Paris". Les rapports envoyés d'Istanbul ont été publiés dans le livre de H.Hassanov et H.Pachayev sous le titre "Les conversations diplomatiques à Istanbul".

Toutes le informations envoyées au gouvernement de l'Azerbaïdjan portaient le tampon officiel: "Président de la délégation de la paix de l'Azerbaïdjan" (en français). La double date sur la première page des rapports signifie la date du début d'établissement et de la fin d'établissement de rapport (par exemple, 17-19 mars). Une partie des rapports est écrite à la main par des différentes personnes, l'autre partie est

tapée à la machine. Malgré la différence d'écritures, il n'y a aucun soupçon que ces rapports sont le produit des pensées d'une seule personne.

Les rapports ont été rédigés soit par A.M.Toptchoubachov lui-même soit par les secrétaires sous sa dictée. Cela se voit de la manière et du style dont les rapports ont été rédigés. Même Rayevsky ne doutait pas que Toptchoubachov soit l'auteur de ces documents. Enfin, chaque rapport a été signé par le président de la délégation et cacheté par son cachet personnel.

Les soulignements avec crayons rouge et bleu, différents signes et remarques faites en marge montrent que ces documents ont été attentivement étudiés à Bakou, notamment par le Premier ministre N.Youssoufbeyli et le ministre des affaires étrangères M.Y.Djafarov. Certainement, ces informations ont été utilisées pour la construction de la politique extérieure et intérieure de l'État.

Dans une des informations envoyées de Paris en 1919, A.M.Toptchoubachov exprimait son opinion et celle des membres de la délégation au sujet de la situation actuelle de l'Azerbaïdjan et de son avenir en écrivant:

“C'est vrai, on n'est pas encore reconnu en tant qu'un État. Mais depuis un an et demi, partout et à tout le monde, nous faisons connaissance de notre existence comme un État, montrons que l'Azerbaïdjan qui a ses propre président, gouvernement, système administratif, tribunal, école, armée vit indépendamment. Cet Azerbaïdjan a enduré une cruelle lutte avec les bolcheviques. Cela veut dire que les Azerbaïdjanais sont capables à une vie politique, et peuvent construire leur propre état indépendant. Il faut faire tout notre possible, et même impossible afin de préserver cette situation et défendre cette croyance en soi même. Nous voudrions que tous, tout notre peuple, comprennent bien que nous sommes en train de passer une épreuve pour prouver notre capacité à une vie politique indépendante.

Nous croyons qu'on va y réussir. Parce que notre peuple est vraiment talentueux et notre pays est riche des ressources naturelles. Car nous n'avions eu jusqu'à maintenant aucune école politique s'appuyant sur la morale, il est très important que des masses populaires prennent l'exemple des structures et organisations de leurs jeune État, qu'elles réalisent bien toute importance de ce moment de l'épreuve que l'on est en train de vivre. Ce sont les hauts fonctionnaires qui doivent montrer l'exemple aux grandes masses par leur service fidèle à l'Azerbaïdjan. Le devoir public, c'est de mobiliser le peuple et l'unifier autour de l'idée de son existence indépendante. Car nous sommes sûrs qu'il n'y a plus et il n'y aura jamais de place au retournement des consciences à l'arrière. Nous n'avons qu'une seule voie devant nous, c'est la voie vers l'indépendance de l'Azerbaïdjan.”

A.M.Toptchoubachov et ses collaborateurs ont des places honorables parmi les premiers inaugurateurs de cette voie. C'est vrai leur lutte n'a pas abouti à la victoire à cause des raisons objectives existantes à l'époque dans le système des relations internationales et certaines causes subjectives. Les leaders de la première République n'ont pas pu gagner l'indépendance dont le peuple rêvait et pour laquelle

luttait. L'occupation bolchevique en avril 1920, a mis fin à l'indépendance étatique de l'Azerbaïdjan. Selon le fon-dateur de la première République Azerbaïdjanaise M.A.Rassoulzadé, le tricolore “un idéal créé de rien” a été remplacé par un bout de “tissus rouge “ (il est question du drapeau tricolore de la République Azerbaïdjanaise et du drapeau rouge de l'Azerbaïdjan Soviétique - V.G.). Mais comme disait le même Rassoulzadé, “la leçon de cent ans de domination et de deux ans de liberté” n'a pas fait connaître le peuple qu'aux autres, mais premièrement à soi-même.

La délégation de l'Azerbaïdjan à la conférence de la paix de Versailles était la première descente envoyée par l'État en Europe.

FAIRE RECONNAITRE L'AZERBAÏDJAN EST LA MISSION LA PLUS IMPORTANTE

La Délégation a réussi à accomplir la tâche principale - elle a pu transmettre la volonté du peuple d'Azerbaïdjan en attirant l'attention du monde à l'existence de l'Etat d'Azerbaïdjan. Ce fait représentait une réalité politique avec laquelle les bolcheviks ont été obligés de se résigner. Les bolcheviks ne voulaient pas accepter l'existence de l'Etat d'Azerbaïdjan devenu maître de ses richesses pétrolières et de ses terres. Le collègue de Lénine au Caucase, un des organisateurs en mars 1918 à Bakou du génocide sanglant, S.Chaumian deux ans avant la reconnaissance de facto de la République d'Azerbaïdjan à la Conférence de la Paix a appelé comme “un mythe des nationalistes locaux” la création de l'Etat d'Azerbaïdjan et a annoncé que les intentions de ceux qui voulaient transformer Bakou en capitale du peuple d'Azerbaïdjan ne se réaliseraient jamais.

Mais la vie de 23 mois de la République d'Azerbaïdjan et la politique étrangère fructueuse menée pendant ce temps-là n'ont pas permis aux bolcheviks, partisans des mesures radicales, de nier entièrement l'Etat qui existait de facto, de diviser de nouveau l'Azerbaïdjan en départements. Si en 1918-1920 la République d'Azerbaïdjan n'a pas réussi sa reconnaissance internationale, la création de l'Azerbaïdjan socialiste resterait en suspens. La RSS d'Azerbaïdjan dont la capitale était Bakou était en effet l'héritier de la République indépendante. Les bolcheviks qui ont pris le pouvoir politique en Azerbaïdjan par violence devraient être reconnaissants à leurs ennemis de foi.

Mais il a été impossible de créer l'Azerbaïdjan en limite de ses frontières de 1918-1920. Certains de nos territoires historiques contrôlés par le gouvernement national et considérés en litige dont le règlement a été exigé de la Conférence de la paix ont été attachés aux “républiques fraternelles soviétiques” selon les décisions des dirigeants bolcheviks. La terreur de masse a été entreprise contre l'Armée nationale d'Azerbaïdjan. L'activité des institutions démocratiques qui ont à peine commencé à fonctionner a été interrompue. Les attributs officiels de l'Azerbaïdjan indépendant - le drapeau tricolore et l'hymne ont été interdits. Les hauts fonctionnaires du

gouvernement national et les activistes des partis politiques ont été arrêtés. Mais toutes les mesures répressives qui duraient plus de 70 ans commençant de l'avril 1920, avaient l'intention d'effacer du cœur et du mémoire des turques d'Azerbaïdjan l'idée de l'indépendance nationale de l'Azerbaïdjan.

La question de la réalisation de l'idée de l'Etat d'Azerbaïdjan et de la réussite de la reconnaissance même de facto n'était pas facile. La menace venait non seulement de la Russie qui ne cachait pas ses ambitions néo impérialistes. Dans les autres pays voisins il existait des problèmes sérieux. L'Arménie exprime franchement ses prétentions aux certains territoires historiques de l'Azerbaïdjan et profite de la situation compliquée pour la réalisation atroce de la purification ethnique dans ces territoires. Malgré les relations plus ou moins normales avec la Géorgie, là aussi restait le problème des territoires en litige. Enfin, l'Iran prétendant que l'Azerbaïdjan représente une de ses régions, protestait contre la nomination de l'Azerbaïdjan comme un nouveau Etat du Caucase du Sud. C'est pour cette raison que la délégation azerbaïdjanaise a été obligée d'indiquer dans toute la correspondance officielle avec la conférence de la paix, même dans les articles et livres publiés le nom de son pays comme "l'Azerbaïdjan Caucasiens".

Il faut noter pour la justice historique que, dans les conditions créées, l'Empire ottomane qui vivait ses derniers jours a été la seule force qui prêtait à l'Azerbaïdjan l'assistance militaire, politique et juridique, qui jouait le rôle important dans la libération de la capitale historique Bakou de l'occupation des dashnaks-bolcheviks, et, enfin, qui prévenait le génocide de masse commis par les Arméniens. Les membres de la délégation ne se gênant pas d'être accusés au panturquisme et panislamisme, ont apprécié hautement dans "Talablar" la mission historique du peuple frère turque et de l'Etat Ottoman.

A peu près 90 ans après, le livre "Les exigences de la délégation de l'Azerbaïdjan du Caucase à la Conférence de la paix à Paris" présenté de nouveau à l'attention des experts et du public peut être considéré comme la première présentation officielle au niveau international de la République d'Azerbaïdjan fondée en 1918. Ce livre qui est d'après sa volume n'est pas si grand par rapport au profondeur des problèmes y dressés, servait à la création de l'image général sur l'ethnogenèse du peuple d'Azerbaïdjan, ses racines historiques, ses particularités ethnographiques, sa religion, sa langue, sa culture, ses relations bilatérales avec les peuples voisins, ses traditions nationales, la législation du pays et l'apparat d'Etat, son potentiel économique, ses richesses naturelles et ses sources financières.

Les auteurs ont accentué plus d'attention sur les facteurs nécessaires de la fondation de la République d'Azerbaïdjan. La lutte politique contre les bolcheviks qui se prononçaient toujours contre l'idée de l'indépendance de l'Azerbaïdjan et les dashnaks-nationalistes arméniens a été également au centre de l'attention. La première, au niveau international, l'information sur le génocide terrible (selon l'information approximative le nombre de victimes de la tragédie faisait 10-12.000

hommes) commis contre les Azerbaïdjanais turques par les efforts communs de l'alliance bolcheviki-dacnaks à Bakou et d'autres régions du pays a été donnée dans les livres préparés en français et en anglais par la délégation.

Une autre particularité importante du livre "Talablar" (les revendications) c'est le fait que les frontières de l'Azerbaïdjan ont été pour la première fois indiquées exactement et détaillées dans ce document historique diplomatique. Naturellement, il y avait quelques éléments en litige dans les paramètres de ces frontières. Les autres nouveaux Etats indépendants prétendaient aux certains territoires. Mais la délégation en déterminant les frontières se basait sur les faits que Vethnos azerbaïdjanais vivait historiquement sur ces terres, sur l'existence des monuments culturels liés avec notre peuple, enfin, sur l'envie des habitants locaux dont la majorité étaient azerbaïdjanais de vivre sous la juridiction de l'Azerbaïdjan. Quant aux territoires en litige les diplomates attendaient voir régler ces problèmes par la conférence de la paix à Paris qui assumait les fonctions d'arbitrage.

Pourtant ce rôle d'arbitrage a passé à la Russie bolchevik qui a occupé de nouveau le Caucase. En résultat, l'Azerbaïdjan a été obligé de se satisfaire de 86.6 milles km² au lieu de 114 milles km² qu'il contrôlait.

Malgré les conflits entre l'Arménie et l'Azerbaïdjan, la Géorgie et l'Arménie, la délégation azerbaïdjanaise voyait l'avenir de la région comme une confédération de ces trois Etats et la République des montagnards créée au Caucase du Nord. Comme à l'époque et aujourd'hui, l'Azerbaïdjan étant le plus puissant Etat de la région du Caucase par son potentiel économique, par ses richesses naturelles, ses territoires et la population, s'est déclaré prêt à protéger la souveraineté, à lutter contre l'ennemi commun dans la région. Mais la position destructive de l'Arménie n'a pas permis de créer "la maison Caucasienne" qui pourrait être la seule solution. Ce pays qui représentait le fort poste de la Russie au Caucase provoquait et donné l'impulsion à la collision ethnique dans la région même après la dissolution de l'Empire soviétique.

La politique de colonisation de la Russie, le principe de distinction nationale et religieuse ont été la cause essentielle des difficultés dans la voie du développement des Azerbaïdjanais et des peuples musulmans. "C'est la vérité que les millions d'Azerbaïdjanais ne sont pas connus, leur ethnographie, histoire, littérature, traditions n'ont été jamais l'objet des recherches. C'est le régime russe qui est coupable dans telle situation".

Les promesses des bolcheviki sur les changements révolutionnaires ont été déclinées par les diplomates azerbaïdjanais. Les relations futures de l'Azerbaïdjan avec la Russie ont été clairement et concrètement décrites dans "Talablar" : "Nous souhaitons la prospérité et le bonheur au peuple russe avec qui nous avons vécu en limite d'un pays une siècle. Quant à l'Azerbaïdjan, il ne veut plus être une partie de la Russie. Il ne reconnaît que son Parlement et son Etat".

C'est pourquoi une des exigences de la délégation à la conférence de la paix a été la reconnaissance de la séparation de l'Azerbaïdjan et d'autres pays du Caucase

de la Russie. Dans cette question l'Azerbaïdjan qui prenait une position principale se prononçait contre sa participation à la fédération.

“Les exigences des Azerbaïdjanais du Caucase à la Conférence de la paix à Paris” attirent l'attention non seulement comme source historique, mais également comme le fait et l'événement important de notre histoire diplomatique. Les faits reflétés dans ce livre sont actuels aujourd'hui en Azerbaïdjan et dans la région du Caucase. Les problèmes dressés au début du XX siècle par les diplomates de la première république restent à l'agenda politique au XXI siècle de la troisième république. Ce facteur a été pris en considération lors de la préparation à la publication en azerbaïdjanais, en anglais et en français de “Talablar” l'original duquel est écrit, probablement, en russe.

“La puissance économique de notre peuple et ses qualités morales, ses richesses culturelles, sa capacité du travail, le respect à la loi et aux principes d'Etat sont les meilleures garanties de l'existence indépendante de l'Azerbaïdjan en tant que la République libre” - la délégation de l'Azerbaïdjan à la conférence de la paix à Paris conclut “Talablar” par ces idées.

Le rôle important joué par le peuple d'Azerbaïdjan après la dissolution de l'Empire soviétique et, malgré toutes les difficultés, la création de son Etat national indépendant, sont devenus possibles grâce aux principes moraux et la politique basés lors du gouvernement bref de la République d'Azerbaïdjan.

Vilayet Guliyev

LES FRONTIÈRES DE LA RÉPUBLIQUE DE L'AZERBAÏDJAN.

I. -LA FRONTIÈRE SEPTENTRIONALE

La frontière septentrionale de l'Azerbaïdjan part de l'endroit où le fleuve Tcholock se jette dans la mer Noire (confins de la Géorgie). Elle remonte le long du fleuve jusqu'à la chaîne de l'Adjar.

En suivant cette dernière vers l'Ouest, elle passe ensuite vers les sommets du Khino (8.522 pieds), du Tochnaour (8.735 pieds), de la Gotimeria (8.769 pieds), du Sallar-Dag (8.162 pieds), du col de Zekar, du mont Nagueba et atteint la cime du Sagalatlobachi (8.141 pieds).

De là elle descend vers le Sud-Est en suivant le Keïda-Sou, affluent de la Koura. Traversant ce fleuve, elle se dirige, le long de l'affluent Tisselba, vers le sommet du Tchitis-Kibé (8.554 pieds), suit la ligne de partage des eaux des affluents de la Koura, descend dans la direction du Sud jusqu'au fleuve, près du village d'Akhachen; puis, toujours vers le Sud, elle longe la Koura jusqu'au village de Kourtanakev.

La frontière se dirige alors vers l'Est par la ligne des anciennes divisions administratives: arrondissement d'Akhalkalak, territoire de Kars, arrondissement d'Alexandropol et gouvernement d'Erivan, passe par les sommets des monts Ghelt-dag (9,152 pieds), Outch-Tapalar (9,783 pieds), Ortoul-dag (8,030 pieds), Okiouz-dag (8,018 pieds) et Ak-tchala (10,500 pieds).

De ce point, elle remonte vers le Nord en suivant la ligne de l'ancienne division administrative entre les arrondissements d'Akhalkalak et de Bortchalou, puis les sommets des monts Em-likli (10,017 pieds), Agrikar (9,765 pieds), la chaîne de Davak-ran et arrive au sommet du mont Dali-dag (8,624 pieds).

De ce point elle prend la direction de l'Est, passe par les sommets des monts Iniak-dag (6,636 pieds), Boulak-dag (6,317 pieds) et va jusqu'au village d'Alexanderhif.

Au delà de ce village, la frontière longe la rivière Khram jusqu'au village d'Aroukhlo et par les sommets de la Grande Tkiatam-tapa, en direction du Nord - Est elle va parallèlement à ligne de chemin de fer Alexandropol-Tiflis sur une longueur de trois verstes à l'Ouest, la croise, ainsi que plus loin la ligne du chemin de fer Tiflis-Elizabethpol, à 6 kilomètres de la gare de Navtlong.

De là, la frontière revient vers l'Est et passe par les sommets des monts Kara-Dara, Sari -iar, Karavan -Tapa, Naomari (3,185 pieds), les villages de Mouganlo et de Toullar (sur la Yora), le sommet du Lambeli (2,537 pieds), la chaîne de Katari, le sommet du Mliatis et enfin par les monts de Bilenta (3,052 pieds) et Nikoratsikha (3,290 pieds). Puis, remontant vers le Nord, elle atteint le confluent du Taran-Kobou et de l'Azan après avoir traversé le village Kara-Akatch. Toujours dans la même

direction elle suit le cours des rivières Taran-Kobou, Abjit, Mazim-tchaï jusqu'au sommet du mont Tinov-Rosso (11.104 pieds).

De nouveau elle retourne vers l'Est (frontière de la République du Caucase septentrional) et va de la chaîne principale du Caucase au sommet du mont Gouton (12,005 pieds). Puis elle redescend de la chaîne principale du Caucase vers le Nord-Est en suivant les montagnes secondaires qui forment la ligne de partage des eaux en amont des rivières d'Avar-Koïsou, du Kara-Koïsou, de Kazikoumoukh-Koï'sou d'un côté et celles de Samour, de Tchirak-Tchaï et d'Ouiou-tchaï de l'autre, passe par le col de Kalanker-Katz (11,480 pieds), le mont Khachkharva (13,083 pieds), le col de Lakazani (11.961 pieds), la chaîne Dolti-dag et les monts Viralgou (12,611 pieds), Noussar-dag (12,270 pieds), Alakhoun-dag (12,629 pieds).

Finalement, elle remonte vers le Nord, traverse la rivière Oulou-Tchaï, à deux kilomètres au sud du village de Itsari et, suivant la ligne de partage des eaux des rivières sus-mentionnées jusqu'à la cote 2,108, elle tourne vers l'Est et atteint la mer Caspienne à 20 kilomètres au sud de la station de Bouïnakh sur la ligne du chemin de fer Bakou-Petrovsk.

II -LA FRONTIÈRE ORIENTALE

A vingt kilomètres au sud-est de la station de Bouïnakh la frontière est formée par la mer Caspienne jusqu'au bourg d'Astara (Caucase), près de l'ancienne frontière russo-perse.

III. -LA FRONTIÈRE MÉRIDIONALE

A partir d'Astara (Caucase) cette frontière confine à la Perse jusqu'au point d'intersection des anciennes frontières de la Russie, de la Perse et de la Turquie; ensuite elle suit l'ancienne frontière russo-turque jusqu'au cap Kop-Moukh, dans la mer Noire.

IV. - LA FRONTIÈRE OCCIDENTALE

Du cap Kop-Moukh jusqu'à l'embouchure du Tcholokh la frontière occidentale de l'Azerbaïdjan suit le bord de la mer Noire.

V. -LA FRONTIÈRE DE L'ARMÉNIE DU CAUCASE

La frontière terrestre de l'Azerbaïdjan avec l'Arménie commence au sommet du mont Aglagan (9,833 pieds), dans la direction de l'Ouest, traverse la chaussée Alexandropol-Alkhalkalak, à 18 kilomètres au sud de la station de Kizil-Kotch

(village Ghulli-Boulag) et se dirige vers la rivière Arpa-tchaï vis-à-vis du village de Dag-Kepri.

Elle descend alors vers le Sud en longeant l'Arpa-Fihui jusqu'au village de Ghiasso-Kourdassi, situé à 2 kilomètres au nord-ouest de la petite station de Karakouli, puis se dirige vers l'Est jusqu'au sommet du mont Kara-Keinah (9,917 pieds).

De là, elle longe l'affluent de la rivière Abaran vers le Sud-Est jusqu'au village de Zeïna, à 5 kilomètres de la ligne de chemin de fer Tiflis-Erivan; ensuite elle prend la direction de l'Est suivant une ligne parallèle à la même ligne de chemin de fer jusqu'au village d'Agbach, situé à 7 kilomètres au nord de cette même ligne.

Longeant la rivière Garni-tchaï elle remonte au Nord-Ouest, passe par les sommets des monts Ag-dag (10,906 pieds), Kara-Kaïa (11,178 pieds), Guzal-dara, prend la direction de l'Ouest et atteint le village de Zagalou sur la côte Est du lac Goktcha.

La frontière de l'Arménie du Caucase traverse le lac en ligne droite jusqu'au village de Seméonovka et, en suivant l'ancienne division administrative des gouvernements d'Elizabethtpol et d'Erivan, arrive au sommet du mont Beche-Kekchmaze (point commun d'intersection des limites des gouvernements d'Erivan, d'Elizabethtpol et de Tiflis), se tourne vers le Nord suivant la ligne des divisions administratives des gouvernements d'Elizabethtpol et de Tiflis jusqu'au sommet du mont Chimal (3,465 pieds).

Enfin cette frontière descend vers le Sud-Ouest en pas-sant successivement par les monts Shakh-Alham, Shakh-Takhte, Lialvar, Ledjan et aboutit au sommet du mont Aglagan, frontières des deux Etats: Azerbaïdjan et Arménie.

LA RÉPUBLIQUE DE L'AZERBAÏDJAN DU CAUCASE

I

Origines de l'Azerbaïdjan. - Les Khanats indépendants et leur chute.

Origines

La région du sud-est du Caucase, ou Transcaucasie proprement dite, est, depuis des temps immémoriaux, peuplée, jusqu'aux bords de la mer Caspienne, de tribus en partie turques, en partie tartares qui, ainsi que les éléments iraniens, se confondirent à la longue avec le peuple turc qui l'emportait par le nombre, la force et la vigueur. A la suite de cette union, les indigènes de ce territoire du Caucase furent tous nommés: Turcs d'Azerbaïdjan ou simplement Azerbaïdjanais d'après le nom du pays qu'ils occupaient.

Situé sur le passage des incursions fréquentes des peuples de l'Asie en Europe, l'Azerbaïdjan occupait un immense territoire s'étendant de la chaîne du Caucase jusqu'à la mer Caspienne et par delà le lac Ourmia. Le point central, qui donna son nom au pays, fut la contrée attenante à la mer Caspienne, et connue actuellement sous le nom de Région de Bakou, avec la ville du même nom et ses sources de pétrole universellement connues. Cette région à cause de l'abondance des gaz renfermés dans son sein se nommait anciennement: Pays des feux éternels ou encore: Mines de feu, et c'est de là que vient le nom d'Azerbaïdjan ou Azeristan, dérivé de l'ancien mot persan Azerpatigan. Remontant jusqu'aux siècles les plus reculés, ce nom est confirmé, non seulement par les données historiques, mais également par la puissance effective de ces feux éternels qui, dans la région de Bakou, capitale de l'Azerbaïdjan, démontrent mieux que ne sauraient le faire tous les parchemins des annales humaines, l'origine du nom de l'Azerbaïdjan (Azeristan). Ce pays subsista, comme ses feux, en dépit de toutes les vicissitudes de la fortune qui amenèrent tant de bouleversements dans sa vie politique, sociale et économique. Il vit sur ces champs des conquérants fameux depuis Alexandre le Grand, roi de Macédoine, jusqu'à Tamerlan; les Arabes, les Perses, les Turcs-Osmanlis et d'autres. Ces perturbations ont forcément produit de profonds changements dans la composition territoriale et ethnique de l'Azerbaïdjan. Une partie du pays fut, par la force des armes, annexée à la Perse, tandis que l'autre resta géographiquement dans les limites du Caucase, circonstance qui eut un rôle important dans le sort ultérieur de la partie caucasienne de l'Azerbaïdjan.

Les Khanats indépendants

Cette région resta très longtemps, comme elle l'était auparavant, tout à fait indépendante au point de vue politique. Aux XVIIe siècle, elle formait des Khanats indépendants dont une partie, sous la pression des événements, reconnaissait parfois la souveraineté des Schahs de Perse alors tout-puissants, ce qui n'empêchait pas les Khans d'être souvent en guerre avec cette même Perse, ainsi qu'avec la Turquie, la Géorgie et, enfin, la Russie. Ces guerres avaient le plus souvent un caractère défensif et se faisaient surtout dans le but de défendre l'indépendance des Khanats de l'Azerbaïdjan du Caucase, Sous ce rapport, leur lutte devint particulièrement acharnée lorsqu'un danger sérieux commença à les menacer de la part de la Russie. Cette dernière ayant affaibli la Perse et la Turquie par des guerres perpétuelles et reçu dans son sein la Géorgie, qui s'y jeta croyant y trouver le salut, visait à la conquête du Caucase et à l'asservissement de tous les peuples dont il était habité.

Leur chute

L'histoire de cette contrée abonde en épisodes héroïques, où les petits Kanats, armes en mains, avançaient avec ardeur contre les régiments russes, et abreuvant du sang de leurs fils le sol natal, défendaient bravement leur indépendance. Ils la soutinrent jusqu'au commencement et même durant le premier quart du XIXe siècle. A ce moment les Khanats indépendants succombent les uns après les autres et, en 1813, les Kanats de Karabah, Gandja, Chaki, Chirvan, Derbent, Kouba, Bakou et Talich sont annexés à la Russie, et, en 1828, ceux d'Erivan et de Nakhitchevan.

Avec la perte de leur indépendance, tous ces Kanats, à mesure que s'affermissait la domination russe et par suite des tendances manifestement russificatrices du gouvernement, virent peu à peu se relâcher les liens qui les réunissaient aux autres parties de la contrée des feux éternels. Le nom d'Azerbaïdjan n'appartint plus qu'à la province persane, avec la ville de Tauris comme chef-lieu.

Partageant arbitrairement le territoire annexé, changeant les noms antiques des villes et des contrées - par exemple celui d'un aussi grand centre de l'Azerbaïdjan caucasien que la ville de Gandja, nommée en l'honneur de l'Impératrice russe: Elisabethpol - taillant en général le territoire, effaçant toute trace manifeste d'une récente liberté nationale et politique, le gouvernement russe ne s'abstint pas même (en dépit des données évidentes de l'histoire, de l'ethnographie, de la langue et de la littérature du pays), de changer le nom des habitants des Khanats annexés, en les baptisant: Tatars Caucasiens, Musulmans du Caucase, ou simplement: Musulmans.

Ethnographie

Il va de soi que ladite population n'en cessa pas moins d'être un peuple d'origine turque, comme elle l'est encore de nos jours; cependant, vu le peu de développement et l'absence totale d'investigations dans le domaine de l'histoire et de l'ethnographie du Caucase et notamment de l'Azerbaïdjan alors ignoré du monde scientifique, l'opinion erronée du gouvernement russe au sujet de la composition ethnographique de cette population fut officiellement sanctionnée. Les habitants des anciens Khanats, turco-musulmans sont actuellement connus sous le nom de Tatars du Caucase malgré leur origine dont la meilleure preuve est l'analogie des langues, mœurs, coutumes, des croyances et des traditions. Le même fait a été démontré par l'historien français M.Léon Cahun ainsi que par M.H. Vambery, savant hongrois bien connu, et d'autres.

Narrant les exploits, en Azerbaïdjan, du fameux conquérant de l'Asie, Tamerlan (ou Temir-Liang, ce qui signifie Timour le boîteux), M. Léon Chaun dit: "L'Azerbaïdjan, pays turc par ses habitants et sa langue depuis un temps fort reculé, s'est volontairement soumis à Timour."

M.H. Vambery, touchant à l'ethnologie de l'Azerbaïdjan, trouve qu'il serait difficile de démontrer à quelle époque et de quelle manière l'élément iranien a pu être évincé du territoire d'Azerbaïdjan.

Cette question reste à résoudre. Nous citerons, cependant, quelques faits:

En Azerbaïdjan, dans sa partie persane, aussi bien qu'au Caucase, ou plutôt en Transcaucasie, la population est composée de Turcs, parlant un dialecte turc appelé azerbaïdjanais, qui possède sa littérature, sa poésie nationale, ses traditions et ses mythes. Les deux principales doctrines de l'Islam y sont professées.

Au point de vue de la culture intellectuelle l'Azerbaïdjan, tout particulièrement dans la contrée persane, a subi la profonde influence de l'ancienne littérature persane, dont les coryphées sont Ferdousi, Hafiz et Saadi que les Azerbaïdjanais aiment encore à citer de nos jours. A la longue, au fur et à mesure de l'affaiblissement de la puissance de la Perse, de la décadence de sa culture sociale, d'une part, et d'autre part grâce à la propagation, toujours croissante de la culture russe, ainsi qu'à la conscience naissante de son propre caractère national, l'Azerbaïdjan vit disparaître les liens qui l'unissaient à la Perse.

Jetons maintenant un coup d'oeil sur cette partie de l'Azerbaïdjan qu'il serait juste de nommer, géographiquement parlant, Azerbaïdjan du Caucase. Nous ne toucherons pas à l'Azerbaïdjan persan, auquel nous envoyons, nous, Azerbaïdjanais du Caucase, nos souhaits de bien-être et d'organisation sociale et politique basée sur des fondements de liberté politique et individuelle, sous l'égide de l'Iran, autrefois puissant et cultivé.

II

POPULATION INDIGÈNE DE L'AZERBAÏDJAN - SES RAPPORTS AVEC L'ANCIEN ETAT RUSSE

La domination russe

Durant la domination russe au Caucase, les Azerbaïdjanais indigènes furent comparativement aux autres peuples de cette contrée, les plus exposée aux persécutions. Tandis que leurs voisins, Géorgiens et Arméniens, ont leurs écoles nationales, leurs églises, leurs propriétés, leur presse en langue maternelle, diverses sociétés de bienfaisance, etc., tout est interdit aux Azerbaïdjanais. Dans les cas très rares où une autorisation est accordée, elle est présentée sous une forme si rebutante qu'elle en perd son sens moral.

Il suffira de dire que la langue maternelle était presque supprimée dans les écoles. C'est avec le même sans-gêne que le Gouvernement russe se comportait à l'égard du clergé musulman. Affectant une considération exagérée envers les prêtres et l'Eglise russe, il maltraitait le clergé musulman dont les cadres, sans exclure les hauts dignitaires, tels que le mufti ou le scheikh-oui-islam, étaient formés de prêtres choisis parmi les plus ignorants ou souvent même d'illettrés, qu'on rétribuait misérablement.

Les biens des mosquées étaient soumis à la juridiction des fonctionnaires. Il était expressément défendu de bâtir des mosquées sans l'assentiment du clergé orthodoxe. En un mot, les Russes, tout en accusant de fanatisme les musulmans, se montraient beaucoup plus fanatiques que ceux-ci.

Pour ce qui est des organisations publiques, nous ne dirons que ceci: ce n'est qu'en 1905 qu'on obtint du Gouvernement russe le droit de fonder, à Bakou, la Société musulmane de bienfaisance. La presse périodique, les livres, les théâtres, tout était en butte aux persécutions et exposé aux cruautés de la censure des fonctionnaires russes.

Renaissance intellectuelle

Malgré tous les obstacles, les Azerbaïdjanais ne pouvaient, comme bien l'on pense, rester insensibles aux grandes idées de liberté civique, religieuse et politique venues de l'Europe occidentale et se propageant en Russie dès le début du XIX siècle. Depuis 1860, ces idées avaient conquis les esprits des classes intellectuelles de la Russie, aussi bien que ceux des autres peuples soumis à l'Empire.

Il était clair que pour être en communion intellectuelle par les bienfaits de ces grandes idées il fallait avant tout se connaître soimême, étudier sa nation, son histoire, sa situation actuelle, ses besoins, ses idées et son idéal.

La conscience de ce devoir raviva tous les moyens et toutes les ressources intellectuelles. On esquivait les défenses et les obstacles dressés par la Russie officielle. En effet, dans le courant des derniers cinquante ans, apparaissent des hommes de lettres, des poètes, des dramaturges, des publicistes et des hommes politiques dont beaucoup ont fait des études supérieures dans les Ecoles et les Universités, tant russes qu'étrangères. La question ethnographique est mise à l'ordre du jour. On rédige des projets de création d'écoles nationales; on élabore le programme de l'enseignement de la langue maternelle, de la littérature et de l'histoire du peuple. On traduit les meilleurs œuvres étrangères, on compile des chrestomathies et des manuels. On édite des œuvres scientifiques, sociologiques, ainsi que l'histoire de la littérature des peuples étrangers; des revues périodiques paraissent, des journaux permettent aux Azerbaïdjanais de savoir ce qui se passe chez leurs contemporains civilisés.

III

SEIM ET GOUVERNEMENT TRANSCAUCASIENS - LEUR IMPUISSANCE ET LEUR CHUTE

Proclamation de la République de l'Azerbaïdjan

Gouvernement transcaucasien

Comptant sur ses forces intellectuelles et matérielles, le Conseil national proclama, le 28 mai 1918; la République indépendante de l'Azerbaïdjan.

Les événements qui précédèrent cet acte, important pour l'Azerbaïdjan du Caucase, étaient provoqués par la débâcle sociale et politique russe et l'usurpation du pouvoir central par les bolcheviks. D'autre part ils étaient le résultat de la situation où se trouva tout le Caucase et notamment La Transcaucasie à la suite de l'abandon subit de cette contrée par le Gouvernement russe qui y avait régné jusque là.

Depuis le premier jour de la révolution russe, de février 1917 jusqu'aux 25-27 octobre, où le pouvoir suprême passa aux mains des bolcheviks, ce pays fut gouverné par le Comité spécial de la Transcaucasie dont le personnel avait été choisi par le Gouvernement provisoire de MM. Lvoff et Kerensky, et formé d'anciens membres de la 4e Douma, à raison d'un par nationalité (Russe, Géorgien, Azerbaïdjanais et Arménien).

En octobre, le pouvoir fut accaparé par les bolcheviks, ce qui ne fit qu'accroître le désordre dont les conséquences furent funestes à tous le pays. Une de ces circonstances fut l'arrêt complet des communications entre le centre et les extrémités de la Russie.

Le Caucase et la Transcaucasie se trouvèrent absolument isolés, non seulement de Pétrograd et de Moscou, mais de toute la Russie.

Livrés ainsi à eux-mêmes, les peuples de la Transcaucasie, par l'intermédiaire de leurs représentants, s'unirent dans le but de créer un pouvoir unique pour toute la contrée, muni de la plénitude de pouvoirs législatifs, judiciaires, administratifs et financiers.

A ce même moment fut institué à Tiflis un ministère dont faisaient partie, sous le titre de commissaires, les représentants de tous les peuples transcauciens (Géorgiens, Azerbaïdjanais et Arméniens).

Seim et république fédérative transcaucasienne

Le Gouvernement décréta indispensable la convocation de l'Assemblée représentative (ou Seim transcaucasien) composée de 132 membres. Au nombre de

ces derniers, il entra plus d'Azerbaïdjanais que d'autres, en raison de leur majorité dans la région.

Le Seim se composait de: 1 tous les représentants des dites nationalités, élus par le suffrage universel suivant la loi électorale de l'Assemblée constituante de toute la Russie; 2 le triple du nombre de députés du pays à la dite Assemblée, ceux-ci élus par les organisations nationales et les partis politiques de chacune des nationalités.

Le Seim avait à sa tête un bureau de trois membres (un pour chacun des peuples).

Le 9 avril 1918, l'Assemblée proclama l'indépendance du Caucase et forma de l'Azerbaïdjan, de l'Arménie et de la Géorgie, une République fédérative.

La création de cette confédération fut, au début, acclamée par tous les peuples transcauciens. Ils espéraient qu'étant unis par la nature elle-même et par tant d'intérêts analogues, tout particulièrement dans la sphère économique, les Transcauciens sauraient (*viribus unitis*) organiser également pour le mieux leurs affaires politiques.

Impuissance du Seim

Cependant leur Gouvernement d'alors fit preuve d'incapacité dans l'œuvre de l'administration de la contrée et de manque d'équité dans la défense des intérêts nationaux et ceux des partis politiques aux intérêts communs à toute la région. Tout cela fit bientôt naître un juste mécontentement à l'égard du dit Gouvernement, voire de la République elle-même.

Ce furent les Azerbaïdjanais qui protestèrent le plus, car la constitution de la république coïncida pour eux avec toute une série de fléaux s'abattant sur leurs têtes. C'est à ce moment-là que la population azerbaïdjanaise fut, en mains endroits du Gouvernements d'Erivan, en proie aux attaques des troupes arméniennes qui, massacrant dans certaines contrées tous les musulmans, sans merci pour les vieillards, les femmes et les enfants, brûlaient ou infestaient des certaines de villages.

Sourd aux demandes et aux protestations des représentants azerbaïdjanais du Seim, le Gouvernement ne prit aucune mesure active. Son attitude fut encore plus incompatible avec la situation générale de toute la Transcaucasie, lors de l'envahissement de Bakou et de presque tout le district par les bolcheviks.

Les représentants azerbaïdjanais du Seim, adressèrent des demandes instantes de secours, pour la ville de Bakou et sa région, mais la majorité des membres du Gouvernement fit la sourde oreille ou se contenta de belles phrases politiques.

Il va de soi que cette faiblesse du Gouvernement, peu importe qu'elle fût préméditée ou involontaire, rendait impossible l'existence de la République transcaucasienne, d'autant plus que des événements inattendus se déroulaient à cette même époque à l'extérieur. La République se disloqua. La Géorgie se retira la

première, le 26 mai 1918 et forma, ce même jour, une République géorgienne, après laquelle furent aussitôt constituées, dans les limites de la Transcaucasie, la République azerbaïdjanaise et la République arménienne.

IV

LE GOUVERNEMENT DE LA RÉPUBLIQUE D'AZERBAÏDJAN ET SA CAPITALE. - LA VILLE DE BAKOU.

Gouvernement d'Azerbaïdjan

Aussitôt après la proclamation de la République indépendante d'Azerbaïdjan, le Conseil National forma son Gouvernement comprenant 12 ministres, originaires de la contrée, ayant fait leurs études supérieures dans les universités et les écoles techniques spéciales en Russie ou à l'étranger.

Aussitôt créé, le Gouvernement azerbaïdjanais (résidant provisoirement à Elisabethpol-Gandja) dut, avant tout, prendre des mesures sérieuses pour délivrer la ville de Bakou et sa région des bolcheviks qui s'en étaient au mois de mars 1918.

Bakou, capitale de l'azerbaïdjan

Bakou, ville universellement connue par ses richesses pétro-lifères, est la capitale naturelle de l'Azerbaïdjan.

Cette ville fut, même au temps de la domination russe, non seulement le centre économique, mais également le noyau intellectuel, religieux et politique de la société musulmane du Caucase. Toutes les organisations tant soit peu importantes, telles que Sociétés de bienfaisance, œuvres d'instruction publique et politiques, organes de la presse, etc., tout fut fondé et se trouve encore établi actuellement à Bakou. C'est également là que se concentrent les meilleures forces intellectuelles du pays: professeurs, médecins, avocats, publicistes.

D'origine très ancienne, Bakou fut de tous temps une ville musulmane, elle l'est restée jusqu'à nos jours en dépit de toutes les fluctuations de la fortune. La citadelle de la ville, renfermant le palais et les tombeaux des Khans, la tour légendaire "de la Vierge" (Kiz-Koulessi), tous ces monuments, témoignages vivants de l'histoire du peuple, prouvent l'Antiquité de la ville.

La plus grande partie des terrains et des immeubles de la ville appartenaient et appartiennent encore aux habitants originaires de la région. C'est à eux également qu'appartient la majeure partie des sources pétrolifères situées aux environs de Bakou; de même qu'une quantité considérable d'entreprises pétrolifères.

Et pourtant ce n'est pas le côté matériel qui intéresse le plus la population indigène, ce sont surtout les traditions et les souvenirs culturels et historiques rattachés à cette contrée. Non loin de Bakou se trouvent des tombeaux sacrés vénérés des musulmans, notamment celui du saint Bibi-Eybat, qui donna son nom aux riches puits de pétrole.

Ce n'est donc pas sans raison que le peuple fit de Bakou, centre de la vie économique, intellectuelle, religieuse et politique, sa capitale.

L'avenir du nouvel Etat azerbaïdjanais est si étroitement lié à cette ville que l'existence de la République serait inconcevable sans elle, comme le serait celle d'un être humain dépourvu de tête.

Il est donc facile de comprendre pourquoi les représentants de l'Azerbaïdjan, réunis à Constantinople, adressèrent, le 12 septembre 1918, une protestation énergique à l'ambassade d'Allemagne. Cette protestation avait pour objet certaines clauses complémentaires du Traité de Brest-Litovsk, élaborées le 9 septembre par le gouvernement allemand et les bolcheviks. La troisième clause était résumée en ces termes:

“Le gouvernement russe s'engage à renforcer l'intensité des travaux de l'industrie pétrolière de la région de Bakou afin de fournir à l'Allemagne le quart du produit total.”

Cet acte, inique juridiquement, dépourvu de fondement et manifestement injuste, est naturellement abrogé à l'heure actuelle ainsi que le traité de Brest-Litovsk lui-même. Il n'aurait en aucun cas été accepté par le gouvernement de la République de l'Azerbaïdjan.

Bien que la production du naphte surpasse les besoins de la population, et que le gouvernement se voie forcé de faire des arrangements avec les pays manquant de combustibles, afin d'attirer les capitaux étrangers, la république ne saurait admettre l'intervention de quiconque pour l'exploitation du naphte de la région de Bakou. L'immixtion étrangère équivaldrait au suicide de la République.

V

LA LUTTE DES AZERBAÏDJANAIS CONTRE LES BOLCHEVIKS. AGRESSION DES ARMÉNIENS EN COMPAGNIE DES BOLCHEVIKS.

La lutte contre les Bolcheviks

Ce que nous venons de dire à propos de l'importance à propos de l'importance de Bakou explique suffisamment les rigoureuses mesures prises par le gouvernement de la République dans le but d'arracher la ville des mains des bolcheviks.

Le bolchevisme de Bakou n'était qu'une ramification du bolchevisme russe et était mené au début par des ouvriers, des employés, soldats et matelots russes, mais à la tête du mouvement se trouvaient un Arménien et un Géorgien.

Jusqu'au mois d'octobre, ce mouvement n'eut pas d'importance; mais, à partir d'octobre, où Lénine et ses camarades devinrent les maîtres de la capitale de la Russie, les bolcheviks de Bakou se sentirent un point d'appui. Ils se mirent à attirer à leur case, particulièrement, les soldats rentrés du front. C'était justement au moment de la désorganisation complète des troupes russes; elles quittaient en masse le front du Caucase et de la Perse et les organisations bolchevistes de Bakou et de Tiflis retenaient les soldats pour en former leurs cadres. On réquisitionnait les armes et on enlevait aux habitants tout ce que les soldats avaient le temps d'emporter. De cette manière, les bolcheviks de Bakou furent, en peu de temps, en possession d'importants dépôts de fusils, cartouches, mitrailleuses, canons, avions et automobiles, même blindées.

Les bolcheviks à Bakou

A ce moment là, l'anarchie complète régnait en Transcaucasie, à l'instar de la Russie. Les soldats qui rentraient du front, travaillés par la propagande bolcheviste, ne voulaient reconnaître aucune autorité. Il y eut en mains endroits des rixes sanglantes entre soldats et indigènes. Les chemins de fer ne fonctionnaient plus. La crise de l'alimentation se faisait sentir d'une façon de plus en plus aiguë.

Sous prétexte qu'un petit groupe de militaires musulmans voulait transporter quelques dizaines de fusils de Bakou à Lenkoran, les bolcheviks exigèrent que ces armes leur fussent livrées. Comme les musulmans refusaient, les bolcheviks ouvrirent le feu et, ne se contentant pas de coups de fusils, mirent en mouvement leurs mitrailleuses. Il y eut des blessés et des tués de part et d'autre.

Cet événement fit comprendre aux musulmans combien les bolcheviks leur étaient hostiles, cela les inquiéta et les agita. Un grand meeting eut lieu dans la cour

de la mosquée Tasa-Pir, et on y décida d'exiger que les bolcheviks rendissent les fusils enlevés. Bien que ceux-ci eussent promis de rendre les fusils, l'atmosphère de la ville se chargea si rapidement que vers le soir de la même journée (17 mars 1918) la fusillade éclata des deux côtés. Le lendemain, 18 mars, dès le matin, les canons des navires de guerre furent braqués sur les quartiers musulmans et les mosquées même n'y furent pas épargnées. C'est ainsi qu'une terrible guerre civile commença à Bakou. Elle dura quatre jours, du 18 au 22 mars; pendant ce temps, la population musulmane fut bombardée, fusillée, et brûlée avec toute la haine et la force destructive possible.

Les Arméniens bolcheviks

Dans cet épisode sanglant qui eut de si funestes conséquences pour les musulmans, le rôle prépondérant fut joué par les Arméniens qui se trouvaient à Bakou à ce moment, groupés là, comme partout ailleurs, autour de leur nationaliste par excellence "Dachnaksoutioune".

Les représentants de ce parti ainsi que ceux des autres partis arméniens, composant le Conseil national arménien, avaient, quelques temps avant les événements du 18-22 mars, engagé des pourparlers avec les représentants du Comité central musulman de la Transcaucasie, pour régulariser les relations politiques et nationales des deux peuples voisins. Malgré cela tous les "Dachnaksoutioune" et même le parti modéré national-démocrate, se transformèrent en bolcheviks, ayant au milieu d'eux, les guidant peut-être, près de 7, 000 soldats arméniens, qui, rentrés du front occidental, étaient restés sur la place à la suite de l'arrêt de la circulation des chemins de fer transcauciens.

Ainsi qu'il fut établi plus tard, ces mêmes soldats participèrent à la guerre sociale, entreprise par les bolcheviks dans le but d'arriver au pouvoir; transformée par la population arménienne de Bakou en guerre nationale entre Arméniens et musulmans.

Fut-ce désir de partager le pouvoir des bolcheviks, vengeance nationale, ou suite de l'irritation causée par l'arrêt de la circulation et la pénurie des aliments? Le fait est que ce sont les Arméniens qui, sous le pavillon du bolchevisme, se ruèrent sur les musulmans et massacrèrent pendant les quatre effroyables journées de cauchemar, plus de 12,000 personnes, dont beaucoup de vieillards, de femmes et d'enfants.

L'historien futur ne manquera, certes pas, d'étudier cette question, mais dès maintenant on peut affirmer que les Arméniens des autres régions ne pouvaient approuver la conduite de leurs compatriotes de Bakou.

Action agressive des Arméniens

La conduite des Arméniens, à l'égard de la population musulmane, fut plus qu'agressive dans le district de Chemakha, les massacres des musulmans, les

assassinats de familles entières, les victimes fusillées, la destruction et les incendies de centaines de villages et de l'ancienne ville azerbaïdjanaise de Chemakha, ont bien fait voir que tous ces faits étaient l'œuvre des Arméniens seuls, et que les bolcheviks n' étaient pour rien.

Et, en effet, les vrais bolcheviks se sont non seulement fait un paravent des Arméniens, mais firent entendre des protestations contre la brutalité des "bolcheviks" arméniens donnant libre cours à leur haine de race contre les musulmans.

Guidées par l'arménien Chaoumian, chef du Soviet des commissaires de Bakou, les organisations bolchevistes s'étaient accrues de "Danaks" chauvins, qui réglaient leurs comptes nationaux avec les Azerbaïdjanais, sous le couvert du bolchevisme.

La haine et la cruauté dirigées exclusivement contre les musulmans ont fait naître de justes reproches et de vives protestations chez les bolcheviks eux-même et chez les éléments non musulmans de la population. C'est ainsi que le corps de l'Ecole d'aviation de Bakou, exclusivement composé de Russes, ne cacha pas son mécontentement au sujet de la conduite de ces "bolcheviks".

Le régiment d'infanterie du Turkestan, faisant autrefois partie de l'armée russe, fut encore plus révolté. Se trouvant par hasard à Bakou au moment des événements du mois de mars, les officiers et les soldats de ce régiment, leur commandant en tête, ont rédigé un ordre du jour enjoignant de cesser les agressions de caractère nationaliste, contre les musulmans de Bakou. Ils menaçaient, en cas de refus, de prendre les armes contre les coupables.

Les organisations "bolchevistes" arméniennes, se sont naturellement empressées de se défaire du dit régiment, en lui facilitant son départ par mer, et en le renvoyant ainsi dans sa patrie.

Outre les organisations de toute sorte, toute la presse "bolcheviste" se trouvait aussi entre les mains des Arméniens: l'Ouvrier de Bakou, les Nouvelles du Soviet des députés, ouvriers, soldats et matelots de Bakou. Grâce à cela, non seulement la bourgeoisie locale, mais toute la classe intellectuelle musulmane était journellement exposée aux poursuites, et accusée d'appartenir au parti "contre-révolutionnaire". On confisquait les biens et on discréditait les gens de toutes les manières possibles. Il en résulta que la plupart des Azerbaïdjanais quittèrent Bakou et la région pétrolifère, ne trouvant pas d'autre moyen d'échapper aux cruautés et aux actes de sauvagerie de ces nationalistes arméniens "bolcheviks".

Il est fort possible que cela fût partie du plan nationaliste de ces derniers: débarrasser la ville de ses vrais propriétaires - les Azerbaïdjanais - pour s'emparer des richesses naturelles, et y régner ensuite en maîtres !

Ce plan existait pourtant, malgré sa folie, et il fut mis à exécution.

En voici une preuve

Dans leurs violences contre les musulmans, les Arméniens de Bakou ont été secondés par les troupes arméniennes, dirigées par le Conseil national arménien (section de Bakou).

Ces troupes avaient à leur tête des gens de triste mémoire tels que Amazan, Stéphane Lalaian, et d'autres qui se faisaient - puisque Situation logeait - passer pour des bolcheviks de la garde rouge. Cependant, quand vint l'ordre de rattacher à la garde rouge toutes les troupes nationales et parmi elles les régiments arméniens commencèrent à s'agiter, sentant s'écrouler sous leurs pieds la force ree qui les soutenait. C'est à partir de ce moment qu'on remarque, chez les Arméniens, une haine farouche contre les vrais bolcheviks de Bakou Du reste, ces derniers furent bientôt renversés par les Arméniens qui s'arrogèrent tout le pouvoir jusqu'au moment de la prise de Bakou par les troupes azerbaïdjanaises.

VI

LES AZERBAÏDJANAIS VICTIMES DES BOLCHEVIKS. -PRISE DU POUVOIR PAR LES BOLCHEVIKS.

Suites des événements sanglants.

Les événements sanglants du 18-22 mars ne s'étaient pas limités à faire plus de 12, 000 victimes musulmanes. Les incendies avaient détruit des centres intellectuels et politiques d'une grande importance au point de vue moral, tels que: la Maison du peuple, de la Société musulmane de bienfaisance, siège social des comités de tous les partis politiques, et l'immeuble de la rédaction des journaux musulmans: Kaspı, paraissant en langue russe et Atchigses, en azerbaïdjanais.

Les hommes d'action musulmans, les plus éminents, avaient été arrêtés et jetés en prison.

Sous la domination des Bolcheviks

Mais, la conséquence la plus funeste de toutes fut l'avènement du pouvoir bolcheviste à Bakou et dans la région. On se mit en devoir de détruire toute l'œuvre de la civilisation. On annonçait, les uns après les autres, toutes espèces de socialisations: socialisation des richesses souterraines, des immeubles, des maisons de campagne, des jardins, vergers, etc.

Tout l'argent et tous les comptes-courant des banques locales furent proclamés propriété de la République des Soviets.

Non contents de la réquisition des immeubles, des locaux, des chevaux, du bétail et des automobiles, les bolcheviks en vinrent à réquisitionner les hommes - les uns furent contraints de s'engager dans les armées, d'autres exécuter certains travaux au profit de la République soviétiste. Bref, les principes communistes s'implantaient par les moyens les plus grossiers et les plus destructifs.

L'adaptation de ces principes fut particulièrement douloureuse pour les musulmans, élevés selon les préceptes du "chariat" recommandant le respect des droits et biens d'autrui. Ils durent supporter la grossièreté des principes bolchevistes, endurer de cruelles souffrances et de dures privations.

Les bourgeois et les intellectuels ne furent pas les seuls à éprouver tous ces malheurs: les gens du peuple, - de ce peuple dont les bolcheviks prétendaient défendre les intérêts - eurent à en souffrir aussi. Même quand il s'agissait de la distribution des vivres, on faisait une différence entre les "nôtres" et les Azerbaïdjanais, considérés comme partisans de la "bourgeoisie" et de la "contre révolution".

VII

MESURES PRISES POUR LIBÉRER BAKOU DES MAINS DES BOLCHEVIKS

Délivrance de Bakou

Le gouvernement azerbaïdjanais, siégeant à Gandja (Elisabethpol) n'ignorait pas la situation cruelle des musulmans de Bakou et de sa région. La question de la libération de Bakou l'inquiétait vivement. Il forma donc des détachements militaires et demanda du secours à la Géorgie. Cette dernière, préoccupée de ses affaires intérieures et ayant également à combattre les bolcheviks chez elle, ne put offrir le secours nécessaires. Cependant, les troupes bolchevistes occupaient la voie ferrée dans les limites des districts de Bakou et de Guéoktcha, et s'avançaient vers la station de Kurd-Emir avec l'intention de pousser jusqu'à Elisabethpol.

L'aide de la Turquie

Dans cette situation désespérée, ne pouvant s'attendre à aucun secours et craignant la répétition de la tragédie de Bakou pour les autres contrées musulmanes, le Gouvernement de l'Azerbaïdjan, ayant le devoir de sauver sa population du danger qui la menaçait, n'eut d'autre ressource que d'appeler les Turcs. Grâce à ce secours, l'armée créée par le Gouvernement de l'Azerbaïdjan débarrassa des bolcheviks tout d'abord la ligne du chemin de fer, puis le district de Chemakha, et mit le siège devant Bakou. Ce siège dura près de deux mois et la ville fut prise, enfin, par les troupes azerbaïdjanaises.

VIII

LE GOUVERNEMENT AZERBAÏDJANAIS REMET DE L'ORDRE DANS LE PAYS BOULEVERSÉ PAR LES BOLCHEVIKS. LE PARLEMENT DE L'AZERBAÏDJAN.

Restauration

La prise de Bakou délia les mains du Gouvernement azerbaïdjanais, qui se mit, avec un redoublement d'énergie, à rétablir l'ordre dans la province.

Un des problèmes importants fut celui de créer à nouveau l'organe de l'autorité législative, car, par suite de perturbations politiques et militaires, les séances du Conseil national azerbaïdjanais avaient cessé et par conséquent, la convocation de l'Assemblée constituante n'avait pu être réalisée.

Sur ces entrefaites, arriva l'armistice qui permit au Gouvernement de l'Azerbaïdjan d'appliquer toutes ses forces à un travail plus pacifique.

Les troupes alliées à Bakou

Son premier soin fut d'envoyer à Engeli, ville persane, une mission officielle chargée d'entrer en pourparlers avec le général anglais Thomson, commandant en chef des troupes alliées, pour lui demander de faire son entrée à Bakou. Celle-ci eut lieu le 17 novembre 1918. Une réception solennelle fut organisée en l'honneur du général, représentant les armées alliées; il fut accueilli par le représentant du Gouvernement.

Peu après, le général Thomson publiait une proclamation, où, parlant de l'arrivée des troupes alliées, il assurait que ces dernières ne poursuivaient qu'un but: ramener la paix entre les différentes sections de la population du territoire de l'Azerbaïdjan. Il enjoignait à tous les habitants de se soumettre désormais au pouvoir du Gouvernement azerbaïdjanais.

Le Parlement

Antérieurement à cet événement avait été convoqué le Parlement azerbaïdjanais, qui remplaçait l'Assemblée nationale. Il avait été élu au suffrage universel, avec représentation des minorités, grâce à quoi, à côté des députés de la majorité musulmane, figurèrent également 21 députés arméniens et 10 russes ainsi que des représentants polonais, juifs et ceux des autres peuples habitant la contrée.

Le Parlement azerbaïdjanais, composé de 120 membres, avait des droits étendus dans la sphère législative, de même que dans celle de l'activité administrative à l'aide du droit d'interpeller le Gouvernement et d'en exiger des explications.

C'est encore le Parlement qui prépare la convocation de l'Assemblée constituante qui devait fonder les lois organiques de la République.

C'est au président du Parlement qu'appartient, jusqu'à la convocation de ladite Assemblée, le droit de choisir un chef de Gouvernement et de charger le premier ministre de la formation du Cabinet. Enfin, de même que le Parlement compte parmi ses membres des représentants des autres nationalités, il est convenu que le Cabinet devra contenir des membres des arméniens et russes.

L'activité de tous les ministères, de toutes les institutions de l'Etat - administratives, juridiques, financières, instruction, voies de communications, sans exclure le ministère des Affaires étrangères, -doit être soumise au contrôle du Parlement. Le même droit lui appartient sur le ministère de la Guerre, qui dispose actuellement d'une armée de 50,000 soldats, très bien organisée, comprenant toutes les armes, et composée exclusivement d'indigènes de l'Azerbaïdjan.

C'est encore d'après l'initiative et le vote du Parlement que fut créée la présente Délégation de Paix de la République de l'Azerbaïdjan, ayant pour tâche d'exposer devant la Conférence de la Paix, à Paris, tous les intérêts de ladite République, et de plaider tout particulièrement la cause de sa reconnaissance par les Puissances.

IX

COMPOSITION DE LA RÉPUBLIQUE DE L'AZERBAÏDJAN.

Unités administratives diverses. Gouvernements de Tiflis et Erivan.

L'Azerbaïdjan du Caucase embrasse le territoire des Khanats, énumérés plus haut, qui maintinrent leur indépendance jusqu'en 1813-1828. Sous la domination russe le pays fut divisé, comme du reste tout le Caucase, pour les buts du Gouvernement, en unités administratives séparées portant le nom de gouvernements ou de régions. Ces derniers furent à leur tour subdivisés en districts et arrondissements.

Voici les unités administratives qui composent l'Azerbaïdjan du Caucase: I. Le Gouvernement de Bakou tout entier, avec la ville de Bakou et sa région et les districts de Bakou, Djevad, Ghéoktchaï, Chemakha, Kouba, Lenkoran; II Le Gouvernement d'Elisabethpol (Gandja), dont font partie les districts d'Elisabethpol (Gandja), Djevanchire, Nouha, Arèche, Choucha, Djabraïl, Zanguézour, et Kazakh dont la partie montagneuse est le sujet d'un litige entre l'Azerbaïdjan et la République arménienne; III. Le Gouvernement d'Erivan avec les districts de Nakhitchévan, Charouro-Daralagueuz, Sourmali et une partie des districts de Bajazed-Nouveau, Etchmiadzin, Erivan, Alexandropol; IV. Dans le Gouvernement de Tiflis, certaines contrées des districts de Bortchalou, Tiflis et Signakh; V. L'Arrondissement de Zakatali; VI. Dans la Région du Daghestan, une partie du territoire renfermant les régions de Kourine et Samour, ainsi qu'une partie de l'arrondissement de Kaïtago-Tabassaran avec la ville de Derbent et sa région.

Dans les districts énumérés ci-dessus des Gouvernements d'Erivan et de Tiflis, de même que dans l'arrondissement de Zakatali, il se trouve des territoires parfois peu considérables en étendue, dont l'Azerbaïdjan, l'Arménie, la Géorgie et le Caucase septentrional se disputent la possession.

Pour ce qui est de la Région du Daghestan, sa population dont une partie est apparentée aux Azerbaïdjanais, a toujours eu une tendance à s'associer à l'Azerbaïdjan. Des intérêts économiques le relie si fortement aux villes de Kouba et de Bakou qu'il serait difficile de se représenter l'existence du Daghestan s'il était privé de ce lien politique et économique. Les habitants en ont fourni la preuve en adressant au gouvernement de l'Azerbaïdjan des suppliques pressantes où ils le priaient d'annexer le Daghestan à l'Azerbaïdjan jusqu'à la rivière Soulak.

Il va de soi que le Gouvernement azebaïdjanais ne saurait négliger la prière aussi clairement exprimée d'un voisin apparenté, dont le sort est lié de si près au sein, et qu'il sera obligé d'aller au-devant de la volonté du Daghestan, reconnaissant que les sentiments de fraternité unissant ces deux pays, exigent des soins tout particuliers

pour la meilleure organisation de la vie politique et économique de ses proches voisins.

A ce point de vue toutes les questions de conflits territoriaux ou limitrophes pouvant éclater, de même que toutes les questions touchant en général au sort politique du Daghestan devront être résolues d'un commun accord avec la République du Caucase septentrional.

Régions de Batoum et de Kars

En plus des provinces et régions énumérées, la République azerbaïdjanaise se croit d'ajouter à son territoire une partie du district d'Akhaltzik dans le gouvernement de Tiflis, la région de Batoum et surtout celle de Kars. Les habitants surtout de ces dernières régions appartiennent au même groupe ethnographique, leur religion, leurs mœurs, leur coutumes, leurs façon de vivre sont absolument conformes à ceux des Azerbaïdjanais. On comprend donc pourquoi les musulmans de ces régions envoyèrent à plusieurs reprises des pétitions au Gouvernement azerbaïdjanais, le priant de les faire inclure dans le territoire de l'Azerbaïdjan. Ces demandes sont devenues particulièrement*pressantes depuis que les troupes turques ont abandonnée la contrée, que les Gouvernements et les Parlements locaux ont été supprimés par les représentants du commandement des Alliés et depuis que leur pays a été partagé entre les Républiques voisines: l'Arménie (Kars) et la Géorgie (Ardahan).

La République azerbaïdjanaise considérant ce partage comme arbitraire, trouva opportun de protester énergiquement contre l'injustice d'un acte pareil, contraire à la volonté de la population aborigène qui avait clairement exprimé son refus de se soumettre au pouvoir des républiques voisines. Cette population s'adressa donc, comme on vient de le lire, au gouvernement de l'Azerbaïdjan, le priant de l'inclure dans le territoire de la République azerbaïdjanaise.

Ces considérations obligent notre République à déclarer que la population des régions de Batoum et de Kars, ainsi que celle du district d'Akhaltzik, sont appelées à décider de leur avenir selon leur gré et que la création d'une république indépendante serait, à son avis, le meilleur moyen de résoudre cette question tout en répondant aux désirs et aux intérêts de la population des régions en question.

Ce n'est qu'au cas d'une solution défavorable que l'Azerbaïdjan pourrait, avec plus de droit, faire valoir ses revendications sur ces pays qui ont accès à la mer. Nous en parlons dans le supplément sur la situation financière et économique de l'Azerbaïdjan.

La République azerbaïdjanaise, défenseur de la volonté de la population indigène, vu les sentiments d'amitié de cette dernière à l'égard de la voisine, la République géorgienne, pourrait, par exemple, au moyen d'un référendum, régler les discussions de territoires ou de frontières existant entre les deux républiques.

X

TERRITOIRES ET NOMBRE D'HABITANTS DE LA RÉPUBLIQUE DE L'AZERBAÏDJAN.

Etendue du territoire

Le supplément annexé au présent Mémoire contient des renseignements exacts sur l'étendue du territoire, la statistique des habitants et la description des frontières.

On y verra d'après la carte incluse que le territoire de l'Azerbaïdjan, actuellement soumis au gouvernement républicain, est limité à l'Est par la Mer Caspienne, au Nord par le Daghestan, le Caucase septentrional et la Géorgie, à l'Ouest par la Géorgie et l'Arménie, et au Sud par la Perse.

Le territoire soumis de fait au gouvernement de la République azerbaïdjanaise occupe à. 137, 38 kilomètres carrés. Cet espace représente près de 39^{0/0} de toute l'étendue de la Transcaucasie, égale 247.376 kilomètres carrés.

En y ajoutant les terrains non encore en possession de l'Azerbaïdjan, on obtiendra une étendue de 150.184,88 kilomètres carrés, ce qui forme 60^{0/0} de toute la Transcaucasie.

Population

Le nombre des habitants de la République azerbaïdjanaise correspond aux données territoriales exposées.

Les renseignements sur le nombre des habitants sont puisés dans la statistique officielle, qui a toujours souffert du manque d'exactitude et du retard de ses chiffres. Ainsi, le dernier recensement eut lieu en Russie en 1897. Nous devons, malheureusement, nous baser sur les données de ce recensement en y ajoutant l'accroissement de la population depuis vingt années et en corrigeant le chiffre du recensement russe de 250/0 pour la province d'Azerbaïdjan. Nous obtiendrons alors, pour toute la Transcaucasie, le chiffre de 8. 081. 668 habitants des deux sexes, dont plus de la moitié revient à l'Azerbaïdjan, ce qui fait 4. 617. 671 habitants.

De ce nombre, 3. 481. 889 Azerbaïdjanais musulmans proprement dits, 796, 312 Arméniens, 26. 585 Géorgiens et 310. 885 de nationalités diverses (Russes, Allemands, Juifs, etc.) Les tableaux statistiques et les cartes annexées, accompagnées d'explications détaillées, donneront une juste idée du nombre et de la composition ethnique de la population de la Transcaucasie et de l'Azerbaïdjan en particulier.

Ces commentaires souffrent, toutefois, de la caractéristique des données de la statistique officielle russe.

XI

RICHESSSES NATURELLES DE L'AZERBAÏDJAN.

Le territoire de l'Azerbaïdjan est si largement gratifié de richesse naturelles que la jeune République azerbaïdjanaise, en temps normal, est capable de subvenir aux besoins du peuple et de l'Est, par ses propres moyens.

Naphte

En premier lieu, nous devons nommer une source aussi riche pour les revenus de l'Est que l'industrie pétrolière de la région de Bakou, si fameuse par l'abondance et la renommée de ce produit.

S'étendant sur une superficie de 1. 500 deciatines, l'industrie existant actuellement donne, annuellement en moyenne, de 550 à 600 millions de pouds de naphte et surpasse de 50 0/0 la quantité de ce même produit extrait à Lima et en Pennsylvanie.

Une partie considérable de cette quantité vient des terrains appartenant à l'Est azerbaïdjanais qui, outre la région de Bakou, dispose encore de terrains pétrolifères dans les districts de Bakou, de Chemakha, de Djevat, etc., terrains dont l'exploitation, actuellement, est presque nulle et qui restent à l'État de réserve.

76 0/0 du naphte est extrait des terrains de l'Etat.

Plus d'une centaine d'usines de Bakou tirent de la quantité de naphte extrait 230 millions de pouds de pétrole, dont 70 millions seulement sont exportés dans la Russie centrale; le reste, 160 millions de pouds formant le tiers de toute l'importation de ce produit en Europe, était exporté à l'étranger.

Si l'on ajoute à cela les centaines de millions de pouds de résidus de naphte et des dizaines de millions de pouds d'essences volatiles, d'huile légère et de dégras d'huile lourde constituant également des produits d'exportation, on se fera une idée de l'importance de cette industrie pour les revenus de l'Etat. Les contributions indirectes perçues par l'Etat sur le naphte de Bakou sont à elles seules prévues dans le budget du Gouvernement d'Azerbaïdjan pour 1919, pour la somme de 125 millions de roubles.

Coton

Ensuite viennent les plantations de coton de Mougan et d'autres régions du pays, plantations ayant une superficie de plus de 130. 000 deciatines et fournissant jusqu'à 5 millions de pouds de coton brut.

Sériciculture

La sériciculture, autrefois florissante en Azerbaïdjan, atteint, aujourd'hui encore, 200. 000 pouds de cotons bruts utilisés par plus de cent filatures de soie qui produisent annuellement pour 5 à 6 millions de roubles de fils de soie.

Pêche

La pêche pratiquée sur les bords azerbaïdjanais de la mer Caspienne, de l'embouchure du Samour jusqu'à Astara, sur une étendue de 600 verstes, et les pêcheries de IaKoura et de l'Arax procurent des dizaines de millions de poissons de différentes sortes, et ce qui est particulièrement important, de gros poissons et plus de 100. 000 pouds de caviar, précieux, sans parler de la colle de poisson, etc.

Vignobles et vergers

Les vignobles et les vergers des districts d'Elisabethpol, de Nouha, de Chemakha, de Bakou, de Kouba, etc., occupent 50. 000 deciatines et produisent de 8 à 10 millions de pouds de raisin, dont on tire jusqu'à 7 millions de seaux de vin.

Céréales

Dans tous les districts, de même que dans les provinces de Bakou, Gandja et autres régions de l'Azerbaïdjan, il se trouve un million et demi de deciatines ensemencés de différente céréales dont la production suffit pour la consommation de pain du pays.

Réglisse

En certains endroits des régions mentionnées, on extrait de grandes quantités de racines de réglisse, jusqu'à 1. 200. 000 pouds par an, dont plus de la moitié est exportée en Europe et en Amérique et le reste en Russie.

Elevage

L'élevage des bestiaux qui fut autrefois l'une des principales industries nationales a été fortement réduit par le régime défavorable de la Russie. Cependant même d'après les statistiques officielles russes, le bétail à cornes atteint le chiffre de 1. 000. 000, les chevaux 150. 000, les buffles 300. 000, les chameaux 12. 000, les brebis et les chèvres 1. 500. 000, etc.

Le territoire de l'Azerbaïdjan, outre les sources de naphte, possède encore d'autres richesses minières. Malheureusement on commence à peine à les exploiter.

Nous citerons en premier lieu le minerai cuprique: plusieurs usines produisent annuellement jusqu'à 300. 000 pouds de cuivre.

Il existe en outre des gisements de pyrite, de soufre, d'amiante, d'argent, de manganèse, de cobalt, etc. Le pays abonde aussi en eaux minérales surtout sulfureuses. Les forêts y sont nombreuses.

Non seulement dans les campagnes mais aussi dans les villes, les terrains et en général tous les immeubles sont possédés par des Azerbaïdjanais, et c'est également en leurs mains qu'est concentré à peu près tout le commerce et toute l'industrie; la ville de Bakou est le centre le plus important et le point principal de transit avec la Perse et l'Asie-Centrale.

Tous ces objets sont naturellement pour l'Etat des sources sûres de contributions. En y ajoutant encore une population de plus de quatre millions d'habitants, soumis à l'impôt sur le revenu, on peut aisément prédire que toutes des dépenses indispensables à la République azerbaïdjanaise seront largement couvertes par ses revenus.

Quelques données du budget 1919

Le fait est confirmé par les tableaux statistiques du projet de budget de l'Etat de la République azerbaïdjanaise pour 1919.

On constate que malgré la désorganisation produite par la guerre et par le bolchevisme, dans la vie économique du peuple ainsi que dans les finances de l'Azerbaïdjan, le budget annuel a pu néanmoins atteindre le chiffre de 665 millions de roubles, sans compter que dans le chapitre des dépenses nous voyons des rubriques telles que: "pour la restauration des villages, des villes et des exploitations agricoles dévastées: 130 millions de roubles; 30 millions de roubles, subventions momentanée à l'instruction publique; organisation de l'armée: 80 millions de roubles".

Un supplément intitulé: Les Finances et la situation économique de la République de l'Azerbaïdjan contiendra des données plus détaillées que la statistique ci-contre.

République de l'Azerbaïdjan du Caucase

BUDGET DE L'ETAT

(1919)

REVENUS

Nomenclature des revenus	Sommes en roubles
I. Impôts directs : Impôts fonciers, bénéfiques de guerre, etc..	115.000.000
II. Impôts indirects : a) Droits sur les pétroles, huiles, graisses et essences et autres produits de distillation des naphthes. b) Tabacs et boissons. c) Douanes.	120.000.000 } 100.000.000
III. Impôts du timbre : Sur les mutations, impôts sur les marchandises et bateaux dans les ports, impôts sur le transport des passagers et les transports de marchandises, des chemins de fer, impôts sur les assurances, etc.	15.000.000
IV. Monopoles de l'Etat.	7.000.000
V. Des biens et capitaux nationaux : Exploitation des terrains pétro- lifères, des pêcheries, des forêts, des terrains pour les plantations de coton	258.000.000
VI. Exploitation des Chemins de fer de l'Etat.	50.000.000
VII. Somme totale des revenus	
SOMME TOTALE DES REVENUS	665.000.000

DEPENSES

NOMENCLATURE DES DEPENSES	SOMMES EN ROUBLES
1 .Institutions supérieures de l'Etat - Parlement	7.000.000

2. Ministère de l'Intérieur	20.000.000
3. -des finances	30.000.000
4. -de la justice	13.000.000
5. -des affaires étrangères	10.000.000
6. -de l'instruction publique	45.000.000
7. -de la marine de guerre	60.000.000
8. -des voies ferrées	75.000.000
9. -de l'agriculture	45.000.000
10. -des approvisionnements	17.000.000
11. -du travail	10.000.000
12. -des postes et télégraphes	15.000.000
13. -du commerce et de l'industrie	32.000.000
14. -de l'assistance publique	15.000.000
15. Cour des comptes	6.000.000
16. Frais imprévus	15.000.000
Total des dépenses ordinaires	415.000.000

DEPENSES EXTRAORDINAIRES	
1. Dépenses pour la restauration des villes, villages et domaines particuliers	130.000.000
2. Dépenses pour la lutte contre les épidémies	10.000.000
3. Dépenses pour le premier recrutement de l'armée	80.000.000
4. Subventions temporaires pour le ministère de l'instruction publique	30.000.000
Total des dépenses extraordinaires	250.000.000
Total général des dépenses	665.000.000

DROIT DE L'AZERBAÏDJAN À UNE EXISTENCE POLITIQUE INDÉPENDANTE. RELATIONS AVEC LA RUSSIE PASSÉE ET FUTURE. RELATIONS AVEC LES RÉPUBLIQUES CAUCASIENNES.

Relations avec la Russie passée et future. Relations avec les Républiques caucasiennes.

Droits à l'autonomie sociale et politique

Les forces matérielles et intellectuelles et les conditions si avantageuses au point de vue économique de ce pays, sa situation sur la voie directe reliant les marchés européens au Caucase, au Turkestan, à Khiva, à Bukhara, à la Perse, à l'Afghanistan et par là à toute l'Asie centrale et aux Indes, sa population laborieuse, aimant le commerce et capable de faire progresser la civilisation et la vie sociale, la lutte que cette population eut à soutenir pour conquérir sa liberté nationale et politique, le fait que depuis plus d'un an il forme un Etat stable, toutes ces données répondant aux exigences de l'autodisposition des peuples conformément aux principes du Président Wilson, nous donnent raison de croire que les Azerbaïdjanais du Caucase, de même que les autres petits peuples, ont le droit imprescriptible à une existence libre et indépendante et que ce droit sera sanctionné par la Conférence de la Paix, ainsi que par les Puissances de l'Entente.

Deux questions viennent encore se poser naturellement, pour mieux éclairer ce qui vient d'être dit.

Ces questions sont:

1. Comment l'Azerbaïdjan, qui fit naguère partie de l'Empire russe, doit-il envisager les obligations passées et futures de la Russie ?
2. Quels devront être ses rapports avec les républiques caucasiennes voisines?

Rapports avec l'ancienne Russie

Nous avons décrit ci-dessus comment le gouvernement tsariste agi envers la population de l'Azerbaïdjan. Les tendances russificatrices du Gouvernement étaient basées sur une profonde méfiance envers les Azerbaïdjanais. Cette méfiance se faisait voir surtout dans la question du service militaire dont les musulmans étaient exclus, en échange de quoi ils étaient soumis à une contribution spéciale de guerre. Et cependant ce Gouvernement disait, jusque dans ses actes officiels, que les musulmans sont un élément pacifique, fidèle et sûr. On voit donc que même ce Gouvernement tsariste, pourtant si myope, ne pouvait nier des faits aussi incontestables que la participation et l'aide volontaire offertes par les Azerbaïdjanais chaque fois que l'Etat était en danger.

Il suffira de citer comme exemple la guerre russo-japonaise et celle qui vient de s'achever. Les mêmes Azerbaïdjanais qui, grâce à la méfiance qu'on leur témoignait, n'étaient pas admis dans les rangs de l'armée russe, ont équipé un détachement de volontaires, dont une partie succomba sur les champs de bataille en Mand-chourie. La collaboration des Azerbaïdjanais fut encore plus importante dans la guerre actuelle. Presque au début des hostilités, deux régiments composés exclusivement de volontaires azerbaïdjanais, furent formés par ces derniers, et incorporés dans la célèbre "division des braves" qui, surtout en Galicie, fit des miracles de bravoure.

Outre cela, des postes importants et responsables étaient occupés, dans l'armée russe, avant la Révolution, par des généraux azerbaïdjanais de grande valeur, comme, par exemple, le général Khan de Nakhitchevan, qui, à la tête de la cavalerie, envahit la Prusse orientale. Le général Mekhmandaroff, actuellement chef des troupes azerbaïdjanaises, fut commandant du corps d'armée envoyé contre les Allemands aux environs de Riga; le général Chikhlinisky, attaché à l'état-major du généralissime de toutes les armées russes, fut ensuite nommé commandant de la 9e armée par le gouvernement provisoire.

Viennent ensuite le général Ousouboff, chef de brigade, et plus de deux cents officiers de divers rangs et de différentes armées, dont beaucoup ont héroïquement péri; d'autres ont eu la poitrine décorée de la Croix de guerre et ont reçu des épées d'honneur pour leurs actes d'audace et du courage.

La population azerbaïdjanaise, de son côté, ne s'est pas lassée, pendant tout le courant de cette guerre, d'y prendre part en faisant des quêtes, en recueillant des secours nécessaires aux soldats blessés et malades, en organisant des ambulances, des orphelinats, particulièrement nombreux à Bakou et à Gandja (Elisabethpol).

Tout cela n'était que l'obole que les Azerbaïdjanais se faisaient un devoir d'offrir à la cause commune de la grande guerre libératrice.

Enthousiasmés par l'invocation à la libération des peuples opprimés et par l'idée de l'organisation d'une vie nouvelle d'après les principes de l'autodisposition, tous les peuples de la Russie d'autrefois étaient pénétrés de cet espoir et les Azerbaïdjanais ne restaient pas en arrière. Ils demeurèrent fidèles durant cette dernière guerre, sans violer en quoi que ce fût leur loyauté envers l'Etat russe, qui continuait à ne voir en eux, malgré tout, que des allogènes devant payer les impôts et se soumettre au gouvernement sans avoir droit à la confiance et au respect dus à leur nationalité, à leur religion et aux exigences culturelles de leurs masses.

On pouvait supporter à contre-cœur cette façon d'agir envers l'âme d'un peuple effaçant sa physionomie nationale, ignorant ses besoins quotidiens et essentiels - façon d'agir aussi outregeante qu'imméritée - mais on ne pouvait jamais l'oublier.

Se souvenant avec indignation du pouvoir russe, aujourd'hui écroulé, et de son gouvernement, de funeste mémoire, c'est avec plus de décision encore que les Azerbaïdjanais tiennent à leur autonomie sociale et politique.

Et c'est là, au point de vue de la mentalité des masses, le seul moyen de sauver les Azerbaïdjanais de l'effacement complet de leur individualité et de la perte de leur nationalité dans son existence de près d'un siècle sous le joug de la Russie.

La tournure des idées, les idéals, les vues politiques et culturelles, les aspirations des Russes, race slave, non seulement diffèrent sensiblement de ceux des Azerbaïdjanais mais y sont souvent diamétralement opposés. C'est dans cette profonde différence de mentalité que se cachait toujours la source des malentendus et de l'ignorance mutuels. On ne se comprenait pas, et cette incompatibilité même prouve que les voies de ces deux peuples sont tout à fait contraires.

L'Azerbaïdjanais se représente le progrès humain comme l'évolution logique des bases déjà existantes, sans sauts, sans contrastes frappants contraires à la marche normale des événements de la vie morale, sociale et politique. C'est en cela que se révèle la différence essentielle entre les idées, la façon de vivre, l'esprit national des Russes et des Azerbaïdjanais, résultat naturel des conditions climatiques, géographiques, ethniques, historiques, des mœurs et de la religion.

L'Azerbaïdjan et la Russie à venir

Ce que nous venons de dire détermine suffisamment les relations que nous pourrions avoir avec le futur Etat de la Russie.

Malgré le souvenir douloureux de cette vie séculaire en commun, nous souhaitons au peuple russe l'heureuse organisation de son Etat à venir, sur son territoire, dont l'Azerbaïdjan, qui ne reconnaît plus que son Parlement et son propre gouvernement, ne saurait plus faire partie.

Nous dirons, à ce propos, que les Azerbaïdjanais ont prouvé leurs bons sentiments envers le peuple russe, proprement dit, et que, lors d'une période de restauration du pouvoir russe en Transcaucasie, les habitants russes de la contrée (voire les Tchinovniks) trouvèrent un bon accueil en Azerbaïdjan, ainsi que des secours de toute sorte, et ne purent constater de la part des Azerbaïdjanais que soins, attentions et respect pour le clergé orthodoxe.

La part de l'Azerbaïdjan à la dette de l'ancienne Russie

Toutefois, les Azerbaïdjanais tiennent à annoncer, comme l'a déjà fait la Délégation de Paix, lors de sa réception chez le président Wilson, le 28 mai dernier, que la jeune République azerbaïdjanaise, se charge de payer une partie de la dette de l'ex-Russie, dans les proportions qui lui incomberont d'après une juste répartition et les conditions élaborées par la Commission financière de la Conférence de la Paix.

Relations avec les Républiques voisines

Le point de vue de l'Azerbaïdjan sur les relations avec les Républiques caucasiennes ses voisines, furent déjà exposées en novembre 1918, lorsque notre Représentant diplomatique présenta au Commissaire plénipotentiaire de l'Entente à Constantinople un mémoire spécial. Ce mémoire contenait, entre autres, le vœu de la République azerbaïdjanaise, "d'entretenir des rapports amicaux avec ses voisins séculaires: Géorgiens, Arméniens et montagnards du Caucase septentrional qui avaient fondé leurs Républiques en partant de ce même point de vue; la Délégation de Paix azerbaïdjanaise insiste sur le fait que tous ces peuples, indigènes caucasiens, sont liés entre eux par des intérêts communs bien divers, particulièrement importants dans la sphère économique.

Indispensabilité d'une Union économique et politique

Cette communauté d'intérêts est si grande que, malgré la différence des races, des religions et des langues, il serait difficile de se représenter une existence et un développement normaux des forces vitales de chacun de ces peuples pris à part; c'est pourquoi il est évident que le Caucase, géographiquement un, renfermé entre la mer Noire et la mer Caspienne et cerné par les monts du Caucase, doit être unifié sous telle ou telle forme économique et politique. Quelle sera cette forme d'union ? L'aéropage, composé des représentants des nations du Caucase, sous l'égide de la Conférence de la Paix et la Ligue des Nations devra résoudre cette question.

La Délégation de Paix de l'Azerbaïdjan considère que la meilleure forme serait celle de la confédération des Républiques caucasiennes: l'Azerbaïdjan, l'Arménie, la Géorgie et les Montagnards.

Etant partisans de cette Union, confédérative des Républiques caucasiennes, les Azerbaïdjanais, de même que les montagnards du nord du Caucase, voient dans cette forme d'union, le meilleur moyen de mettre fin aux discussions nationales et territoriales. Ces discussions perdront leur âpreté, et, dans la vie commune des voisins séculaires; grâce aux concessions mutuelles au nom des intérêts communs auront, nous en sommes certains, un dénouement favorable au bonheur de tous les Caucasiens.

S'il se trouvait, toutefois, quelques questions dont la solution paraîtrait trop difficile aux Caucasiens, l'arbitrage international de la Sociétés des nations leur viendrait en aide par sa voix autoritaire, et consoliderait encore plus l'unité et la solidarité des peuples du Caucase.

XIII

LA LIGUE DES NATIONS. - ATTITUDE DES AZERBAÏDJANAIS. APPEL AUX TURCS POUR LA LUTTE CONTRE LES BOLCHEVIKS.

Comprenant toute l'importance du rôle d'un tribunal international comme celui de la Ligue des Nations, nous saluons sincèrement, au nom des Azerbaïdjanais, sa conception et son organisation, ne doutant pas que nous, Azerbaïdjanais, nous y aurons également notre place au nombre des autres peuples, et de pouvoir contribuer, dans la mesure de nos forces, à atteindre le but noble et généreux de la Ligue des Nations pour le bien-être de l'humanité.

Nous sommes certains que, dans cet organe international de haute morale et de justice que sera la Ligue des Nations, nous trouverons nous aussi, Azerbaïdjanais, des garanties et la défense de l'inviolabilité des droits de notre peuple qui a, comme nous l'avons déjà dit, toutes les forces matérielles et personnelles nécessaires à une existence politique indépendante, et au développement dans la famille des Nations, appelées à la vie par les grands principes wilsoniens, basés sur l'autodisposition des peuples.

Situation et traits de caractère des Azerbaïdjanais

Il est vrai que les millions d'Azerbaïdjanais sont encore peu connus, leur ethnographie, leur histoire, leur littérature, leurs mœurs, n'ont été l'objet d'aucune étude approfondie. La grande faute en incombe à l'ancien régime russe, qui, durant un siècle, grâce aux persécutions que nous avons relatées, et grâce à ses autres défauts, tâchait de russifier de toutes manières le peuple azerbaïdjanais et à le priver de son caractère national.

Outre cela, un trait caractéristique propre aux Azerbaïdjanais, c'est cette modestie qui les oblige à se tenir à l'écart de toutes les démarches sentant la réclame. Les Azerbaïdjanais n'aiment pas et ne sont pas habitués à se faire de la réclame et de crier, urbi et orbi, leurs douleurs et les malheurs dont pourtant ils furent largement accablés et qu'ils supportaient toujours sans murmure, sans jérémiades dans la presse et dans la société, sans invocations aux puissants de ce monde, sans lamentations adressées à l'opinion publique des peuples et des Etats.

Cela peut être, à certain point de vue, considéré comme un défaut; en tout cas c'est un fait qui a causé beaucoup de mal à notre peuple, l'empêchant de manifester sa physionomie nationale. Cette circonstance fut également la cause des renseignements mensongers répandus par la presse européenne et américaine au sujet des Azerbaïdjanais.

Les autres de ces informations agissaient tantôt au hasard, tantôt par ignorance du sujet qu'ils avaient la prétention de traiter en public, mais le plus souvent

cela se faisait exprès, par ceux des éléments hostiles à notre peuple qui, dans leur aveuglement, voulaient nuire aux Azerbaïdjanais de toutes les manières, croyant ainsi être utiles à leur propre nation.

Demande de secours contre les Bolcheviks

Nous avons ci-dessus exposé comment les Azerbaïdjanais participèrent aux guerres antérieures et à celle qui vient de s'achever en envoyant des détachements de volontaires dans l'armée russe.

Il est peu probable qu'on puisse inculper les Azerbaïdjanais d'avoir eu recours aux forces militaires turques, pour lutter contre les bolcheviks.

Pour comprendre la nécessité de cette démarche, qu'on se représente la situation où se trouvait alors le Caucase et particulièrement l'Azerbaïdjan.

C'était à l'époque de la dislocation du Gouvernement caucasien. A ce moment-là le front du Caucase était complètement abandonné par les armées russes et les troupes étrangères affluaient en Transcaucasie. La capital de l'Azerbaïdjan - Bakou - et quelques districts, se trouvaient au pouvoir des bolcheviks qui faisant toute sorte d'expériences communistes, détruisaient toutes les valeurs matérielles de l'Azerbaïdjan et réquisitionnaient tout ce qu'ils pouvaient sans en exclure les Azerbaïdjanais eux-mêmes, forcés de s'engager dans les rangs de l'armée rouge.

Leurs troupes avaient déjà atteint la station de Kurd-Emir et d'Oudjavra; les villes de Chemakha, Lenkoran, Salian et Gheoktchaï étaient prises et Gandja (Elisabethpol), résidence provisoire du Gouvernement azerbaïdjanais nouvellement formée, était menacée.

On ne pouvait attendre du secours des proches voisins -Géorgiens, Arméniens et Caucasiens du Nord - tous étaient occupés de leurs désordres intérieurs.

Telle était donc la situation de l'Azerbaïdjan, menacé en outre par les bolcheviks du côté de la mer depuis Astrakhan et la Transcaspienne. N'ayant pas encore d'armée organisée, l'Azerbaïdjan avait été, après la débâcle de l'armée russe du Caucase, privé de ses armes dont les Géorgiens et les Arméniens s'étaient emparées afin de se les partager; ne faisant partie d'aucun groupement de puissances, l'Azerbaïdjan fut donc contraint de s'adresser aux troupes turques dont l'intervention donna aux régiments azerbaïdjanais, organisés à la hôte, la possibilité de se remettre, de prendre la ville de Bakou, et de délivrer des bolcheviks une des régions les plus peuplées et les plus fertiles, avec ses richesses de naphte et de poisson.

C'était donc une question de vie ou de mort. Ce ne fut que l'instinct de la défense qui suggéra aux Azerbaïdjanais l'idée de s'adresser à la Turquie. Cette dernière ne se mêla du reste pas des affaires intérieures de l'Azerbaïdjan; elle favorisait la formation d'une Confédération des peuples caucasiens. Ses troupes quittèrent les confins de l'Azerbaïdjan aussitôt que l'armistice fut signé par les Puissances de l'Entente.

XIV

LA DÉLÉGATION DE PAIX DE L'AZERBAÏDJAN. - TENDANCES À L'INDÉPENDANCE POLITIQUE ET ESPÉRANCES DES AZERBAÏDJANAIS.

Nous avons exposé avec sincérité notre idée sur les opinions établies au sujet des Azerbaïdjanais à propos des questions auxquelles nous venons de toucher.

Il ne nous reste plus qu'une question dont la "Délégation azerbaïdjanaise de Paix" considère comme son devoir de parler à la Conférence de la Paix.

Nous voulons relater les péripéties par lesquelles notre Délégation eut à passer jusqu'à son arrivée à Paris, résidence de la Conférence.

Notre Délégation arriva à Constantinople le 20 janvier de l'année courante et ne réussit à s'embarquer pour la France que le 22 avril. Durant ces trois mois, la Délégation a fait en vain des démarches pour recevoir l'autorisation de se rendre à Paris. De janvier à avril nous n'avons fait que réitérer nos sollicitations aux représentants politiques et techniques des Alliés, au sujet du visa de notre passeport, mais, chaque fois, nous recevions des réponses défavorables. Nous ne traçons ces lignes que pour expliquer à la Conférence la raison de la présentation si tardive de notre Mémoire.

Nous espérons pourtant que les grandes puissances de l'Entente ainsi que le Conférence de la Paix - seuls protecteurs de tous les petits peuples rappelés à la vie par les nobles principes du Président Wilson - prêteront toute leur attention à la cause de Azerbaïdjan du Caucase.

Nous osons être certains que la Conférence de la Paix et la Ligue des Nations qu'elle crée ne refuseront pas leur haute attention au présent Mémoire et reconnaîtront dignes de satisfaction les revendications des Azerbaïdjanais, pleins du désir sincère d'une vie paisible, commune avec leurs voisins du Caucase dont la neutralité serait garantie, ainsi que celle de l'Azerbaïdjan.

Ce serait pour nous l'idéal de la vie sociale et politique raisonnable.

L'aspiration passionnée à cette vie, fondée sur des principes strictement démocratiques, le dévouement illimité et l'amour sacré de notre Azerbaïdjan, organisé en Etat républicain indépendant, voilà les sentiments qui emplissent les cœurs et les esprits azerbaïdjanais. Ces sentiments sont si puissants que, malgré leur caractère pacifique, les Azerbaïdjanais seraient prêts à prendre les armes pour défendre l'indépendance de leur patrie contre toutes les tentatives d'inclure l'Azerbaïdjan dans le nouvel Etat russe, que ce soit le pouvoir des Soviets ou celui des classes russes tendant à restaurer la "Russie Une et Indivisible". Ni l'un ni l'autre de ces gouvernements, fussent-ils couverts du pavillon de la République fédérative ou de celui de l'Assemblée Constituante (où les Russes seront en majorité considérable) ne saurait être, pour nous, Azerbaïdjanais, que des gouvernements étrangers d'esprit et de

construction artificielle. Ce ne serait que nous imposer un ordre de vie politique et social qui nous est étranger et créer tous les malentendus aux conséquences manifestement négatives, résultat de l'anarchie qui règne actuellement, de gauche et de droite, dans les régions proprement russes, et qui se fera encore sentir pendant longtemps.

REVENDICATIONS DES AZERBAÏDJANAIS

Nous voulons croire dans le soutien moral de la Conférence de la Paix et dans celui des Puissances de l'Entente, pour l'œuvre sacrée de:

1. La délivrance physique, économique et politique du Caucase, absolument séparé, et entre autre de l'Azerbaïdjan, de cette vie sociale et politique russe qui nous est étrangère et de cette anarchie dont nous venons de parler. Nous comptons sur ce soutien.

2. La reconnaissance des Etats qui, de fait, existent déjà au Caucase et dont l'Azerbaïdjan, République indépendante, fait partie.

Nous osons terminer notre Mémoire par cette affirmation que les qualités matérielles et morales de notre peuple, les dons moraux aussi précieux que l'amour du travail et de l'étude, l'attachement à l'ordre légal et aux principes de l'Etat, sont déjà une garantie de l'aptitude à l'existence indépendante de l'Azerbaïdjan, sous forme d'une République indépendante.

Pour ces raisons, la Délégation de Paix de la République de l'Azerbaïdjan à l'honneur de présenter à la Conférence de la Paix les revendications suivantes:

I

En sanctionnant la séparation de l'Azerbaïdjan du Caucase de l'ancien Empire russe, reconnaître l'Azerbaïdjan caucasien comme Etat absolument indépendant, sous le nom de "République démocratique de l'Azerbaïdjan", dans les limites décrites ci-dessus et indiquées sur la carte jointe.

II

Admettre les représentants de la délégation de Paix de la République de l'Azerbaïdjan, aux travaux de la Conférence de la Paix

III

Admettre la République de l'Azerbaïdjan au nombre des membres de la "Ligue des nations", sous la haute protection de laquelle cette République voudrait se placer comme les autres Etats.

Nümayəndə heyətinin başçısı
Ə.M.Topçubaşov
The head of the Delegation
A.Topchubashov
Le chef de la délégation
A.M.Toptchubachov

Nümayəndə heyətinin üzvləri toplanış zalında
The meeting of the Azerbaijan delegation
Les membres de la délégation dans la salle de conférence

19 31. Mars 1920 Paris

Comité d'Organisation
République Azerbaïdjanaise

Attestons que ce projet de carte a été préparé
d'après les données fournies par le Gouvernement
de la République Azerbaïdjanaise, par les
les services géographiques de son département, et par
les cartes officielles internationales en usage, ainsi que
par les cartes de Hallegger, Appelblom, et autres.
L'Assemblée Nationale Azerbaïdjanaise a approuvé
ce projet de carte le 15 Mars 1920.

Les cartes de Hallegger, Appelblom, et autres
ont été consultées et les données qu'elles contiennent
ont été vérifiées. Les cartes de Hallegger, Appelblom,
et autres ont été consultées et les données qu'elles
contiennent ont été vérifiées. Les cartes de Hallegger,
Appelblom, et autres ont été consultées et les données
qu'elles contiennent ont été vérifiées. Les cartes de
Hallegger, Appelblom, et autres ont été consultées et
les données qu'elles contiennent ont été vérifiées.

PRÉSIDENT DE LA RÉPUBLIQUE DE L'AZERBAÏDJAN
DE LA
RÉPUBLIQUE AZERBAÏDJANAISE

Signature

Azərbaycan Cümhuriyyətinin xəritəsi (1920, yanvar)
The map of the Republic of Azerbaijan (1920, January)
La carte de la République Azerbaïdjan (1920, j'envier)

Mündəricat

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN NÜMAYƏNDƏ HEYƏTİ PARİS SÜLH KONFRANSINDA.....	3
QAFQAZ AZƏRBAYCANI CÜMHURİYYƏTİ SÜLH HEYƏTİNİN PARİS SÜLH KONFRANSINDAN TƏLƏBLƏRİ	22
AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN SƏRHƏDLƏRİ.....	22
QAFQAZ AZƏRBAYCANI CÜMHURİYYƏTİ.....	25
I AZƏRBAYCANIN MƏNŞƏYİ - MÜSTƏQİL XANLIQLAR VƏ ONLARIN TƏNƏZZÜLÜ	25
II AZƏRBAYCANIN YERLİ ƏHALİSİ, ONLARIN KEÇMİŞ RUS İMPERİYASINA MÜNASİBƏTİ.....	28
III TRANSQAFQAZ SEYMİ VƏ HÖKUMƏT - ONLARIN ZƏİFLİYİ VƏ SÜQUTU.....	30
IV AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN HÖKUMƏTİ VƏ ONUN PAYTAXTI BAKI ŞƏHƏRİ.....	33
V AZƏRBAYCANIN BOLŞEVİKLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ, BOLŞEVİK VƏ ERMƏNİ HÜCUMLARI	35
VI BOLŞEVİKLƏRİN AZƏRBAYCANDAKI QURBANLARI BOLŞEVİKLƏR ZORLA HAKİMİYYƏTİ ƏLƏ KEÇİRİRLƏR.....	39
VII BAKINI BOLŞEVİKLƏRDƏN XİLAS ETMƏK ÜÇÜN GÖRÜLƏN TƏDBİRLƏR	40
VIII AZƏRBAYCAN HÖKUMƏTİ BOLŞEVİKLƏRİN BƏRBAD HALA SALDIQLARI ÖLKƏDƏ QAYDA-QANUNU BƏRPA EDİR AZƏRBAYCAN PARLAMENTİ	41
IX AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN ƏRAZİSİ	43
X AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN ƏRAZİSİ VƏ ƏHALİSİNİN SAYI.....	45
XI AZƏRBAYCANIN TƏBİİ SƏRVƏTLƏRİ	46
QAFQAZ AZƏRBAYCANI CÜMHURİYYƏTİ BÜDCƏ	49
XII AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİL SİYASİ MÖVCUDLUQ HÜQUQU QAFQAZ RESPUBLİKALARI İLƏ MÜNASİBƏTLƏR	51

XIII MİLLƏTLƏR LİQASI AZƏRBAYCANLILARIN MÖVQEYİ, BOLŞEVİKLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏDƏ TÜRKLƏRƏ MÜRACİƏT	55
XIV AZƏRBAYCANIN SÜLH NÜMAYƏNDƏLİYİ SİYASİ MÜSTƏQİLLİK TƏMAYÜLLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANLILARIN ÜMİDLƏRİ	58
AZƏRBAYCANLILARIN TƏLƏBİ	59

CONTENTS

DELEGATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN TO THE PARIS PEACE CONFERENCE	61
THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE CAUCASUS.....	84
I ORIGIN OF AZERBAIJAN. - THE INDEPENDENT KHANATES AND THEIR DECLINE	84
II THE NATIVE POPULATION OG AZERBAIJAN – ITS RELATION THE LATE RUSSIAN EMPIRE	87
III THE TRANSCAUCASIAN SEIM AND GOVERNMENT. – THEIR WEAKNESS AND FALL.....	89
IV The government of the Republic of Azerbaijan and its capital – the town of Baku	91
V FIGHT OF THE AZERBAIJANIANS AGAINST THE BOLSHEVIKS THE BOLSHEVIST AND ARMENIAN ATTACKS.....	93
VI THE AZERBAIJANIAN VICTIMS OF THE BOLSHEVIKS THESE USURP THE POWER	97
VII MEASURES TAKEN TO FREE BAKU FROM THE BOLSHEVIKS.....	98
VIII THE AZERBAIJANIAN GOVERNMENT RESTORES ORDER IN THE COUNTRY, WHICH HAD HEEN THROWN INTO CONFUSION BY THE BOLSHEVIKS	99
IX EXTENT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN.....	101
X TERRITORY AND NUMBER OF INHABITANTS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN.....	104
XI NATURAL WEALTH OF AZERBAIJAN	105
XII AZERBAIJAN HAS A RIGHT TO INDEPENDENT POLITICAL EXISTENCE. RELATIONS WITH THE CAUCASIAN REPUBLICS	110
XIII THE LEAGUE OF NATIONS. - ATTITUDE OF THE AZERBAIJANIANS APPEAL TO THE TURKS IN THE FIGHT AGAINST THE BOLSHEVIKS....	114
XIV THE PEACE DELEGATION OF AZERBAIJAN TENDENCIES TO POLITICAL INDEPENDENCE AND HOPES OF THE AZERBAIJANIANS...	116

TABLE DES MATIÈRES

LA DÉLÉGATION DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE D'AZERBAÏDJAN À LA CONFÉRENCE DE LA PAIX À PARIS	119
LES FRONTIÈRES DE LA RÉPUBLIQUE DE L'AZERBAÏDJAN	138
I LA RÉPUBLIQUE DE L'AZERBAÏDJAN DU CAUCASE	141
II POPULATION INDIGÈNE DE L'AZERBAÏDJAN - SES RAPPORTS AVEC L'ANCIEN ETAT RUSSE.....	144
III SEIM ET GOUVERNEMENT TRANSCAUCASIENS - LEUR IMPUISSANCE ET LEUR CHUTE.....	146
IV LE GOUVERNEMENT DE LA RÉPUBLIQUE D'AZERBAÏDJAN ET SA CAPITALE. - LA VILLE DE BAKOU.	149
V LA LUTTE DES AZERBAÏDJANAIS CONTRE LES BOLCHEVIKS. AGRESSION DES ARMÉNIENS EN COMPAGNIE DES BOLCHEVIKS.....	151
VI LES AZERBAÏDJANAIS VICTIMES DES BOLCHEVIKS. - PRISE DU POUVOIR PAR LES BOLCHEVIKS.....	155
VII MESURES PRISES POUR LIBÉRER BAKOU DES MAINS DES BOLCHEVIKS	156
VIII LE GOUVERNEMENT AZERBAÏDJANAIS REMET DE L'ORDRE DANS LE PAYS BOULEVERSÉ PAR LES BOLCHEVIKS. LE PARLEMENT DE L'AZERBAÏDJAN.....	157
IX COMPOSITION DE LA RÉPUBLIQUE DE L'AZERBAÏDJAN.	159
X TERRITOIRES ET NOMBRE D'HABITANTS DE LA RÉPUBLIQUE DE L'AZERBAÏDJAN.....	161
XI RICHESSES NATURELLES DE L'AZERBAÏDJAN.	162
République de l'Azerbaïdjan du Caucase Budget de l'etat.....	165
DROIT DE L'AZERBAÏDJAN À UNE EXISTENCE POLITIQUE INDÉPENDANTE. RELATIONS AVEC LA RUSSIE PASSÉE ET FUTURE. RELATIONS AVEC LES RÉPUBLIQUES CAUCASIENNES.	167

XIII LA LIGUE DES NATIONS. - ATTITUDE DES AZERBAÏDJANAIS. APPEL AUX TURCS POUR LA LUTTE CONTRE LES BOLCHEVIKS.	171
XIV LA DÉLÉGATION DE PAIX DE L'AZERBAÏDJAN. - TENDANCES À L'INDÉPENDANCE POLITIQUE ET ESPÉRANCES DES AZERBAÏDJANAIS.	173
REVENDICATIONS DES AZERBAÏDJANAIS	175

“AZƏRBAYCAN PARİS SÜLH KONFRANSINDA”

“AZERBAIJAN AT PARIS PEACE CONFERENCE”

**“D'AZERBAÏDJAN À LA CONFÈDENCE
DE PAIX À PARIS”
(1919-1920)**

Çapa imzalanıb: 23.10.2007

Format: 60x90 1/16

Cild № 4

Həcmi: 15.5

Tiraj: 1000

“İndiqo” poliqrafiya şirkəti

Azərbaycan, Bakı, Az 1014,
Salatın Əsgərova küçəsi. 146.

Tel./Faks: +994 12 5961712

+99412 5961713

+994 12 5961714

E-mail: indigo2001@bk.ru